

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАРДАШЕВСЬКА ЮЛІЯ ІВАНІВНА

УДК 94:[394(477.75)»1985/1991»

ДИСЕРТАЦІЯ
**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ
В 1985-1991 РР.**

07.00.01 – історія України

Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Ю.І. Бардашевська

Науковий керівник: Тарапон Оксана Анатоліївна
кандидат історичних наук, доцент

Переяслав-Хмельницький – 2018

АНОТАЦІЯ

Бардашевська Ю.І. Повсякденне життя міського населення Криму в 1985-1991 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2018.

Робота є першим в українській історіографії комплексним дослідженням повсякденного життя міського населення Криму в 1985-1991 рр. Більшість науковців радянського та пострадянського періодів у своїх працях зосереджували увагу на соціально-економічних та суспільно-політичних аспектах періоду перебудови. У сучасній історіографії існує достатня кількість напрацювань з різноманітних проблем повсякденного життя населення УРСР різних періодів радянської доби, однак побут та дозвілля міського населення Криму в 1985-1991 рр. комплексно не досліджувалися.

Систематизовано й охарактеризовано джерельну базу дослідження, основу якої склали матеріали чотирьох центральних і регіональних архівів України, опубліковані документи і матеріали та періодичні видання. Значна частина архівних документів автором введено до наукового обігу вперше.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності, міждисциплінарності та системності. У роботі застосовано порівняльно-історичний, статистичний, описовий, аналітичний методи дослідження. Суттєве практичне значення відіграли методи історичної періодизації, проблемно-хронологічний, індуктивний та дедуктивний.

Визначено, що Крим у досліджуваний період у соціально-економічному відношенні був невід'ємною частиною Української РСР. Повноцінний розвиток Криму залежав від енергетичних і водних ресурсів УРСР. За чисельністю населення міста Криму поділялися на крупні, великі, середні та малі, за соціально-економічними функціями – на багатофункціональні, лікувально-оздоровчі, організаційно-господарські і культурно-побутові, промислові, промислово-

транспортні, промислові і лікувально-оздоровчі. Відповідно до соціально-економічних функцій у структурі зайнятості мешканців міст Криму, переважне значення належало промисловості, транспорту, будівництву, агропромислового комплексу та рекреаційному господарству. Останнє складало ліву частку зайнятості населення міст, розташованих у приморській зоні півострова.

Установлено, що на території Криму в 1985-1991 рр. проживали кримчани 110 національностей. У містах за національною ознакою переважали росіяни, українці посідали друге місце в етнічному складі.

Показано, що Крим, як і інші регіони УРСР, був віддзеркаленням всіх соціально-економічних перетворень перебудови, які здійснювалися на союзному та республіканському рівнях. Реалізація радикальної економічної реформи, з одного боку, сприяла зростанню заробітної плати міських трудівників півострова, з іншого, – мала ряд негативних наслідків для добробуту кримчан.

Установлено, що рівень забезпечення житлом містян Криму не відповідав загальним потребам. Вирішення житлового питання в рамках реалізації завдань програми «Житло-2000» гальмувалося багатьма прорахунками. Також житлове питання на півострові додатково загострювалося аварією на ЧАЕС, виводом радянських військ із країн Східної Європи і скороченням Збройних Сил СРСР та поверненням значної кількості кримських татар. Інфраструктура міських поселень Криму перебувала в незадовільному стані і потребувала нагальної реконструкції. Характерними ознаками комунікацій були незадовільний технічний стан, часті аварії. Актуальним для мешканців півострова завжди було питання забезпечення водою. Вирішення даної проблеми гальмувалося трьома чинниками: недостатньою кількістю водних ресурсів, незадовільним технічним станом водопровідних мереж та низькою якістю питної води.

Установлено, що забезпеченню міського населення Криму товарами широкого вжитку були притаманні загальнореспубліканські тенденції: всеосяжний дефіцит та низька якість. Підприємства Криму загалом не забезпечували основні потреби населення в споживчих товарах. Певний вплив на розширення виробництва повсякденних товарів здійснила конверсія військово-

промислового комплексу, під впливом якої підприємства оборонної промисловості півострова почали виробляти побутову техніку, кухонні гарнітури тощо.

З'ясовано, що соціально-економічні перетворення 1985-1991 рр. загалом негативно позначилися на рівні забезпечення містян Криму споживчими товарами та якості послуг. Здійснені реформи зумовили всеосяжний дефіцит товарів першої необхідності та зниження культури обслуговування. Створення кооперативів лише поглибили дефіцит на споживчому ринку та зумовили здорожчання наданих послуг.

Виявлено, що найважливішими видами громадського транспорту в Криму були: автобуси, таксомотори, тролейбуси, трамваї. Вагоме значення у транспортному обслуговуванні здійснювала міжміська тролейбусна лінія Сімферополь-Ялта. У період курортного сезону додатковими проблемами для міських мешканців Криму ставало скупчення індивідуальних транспортних засобів та зростання кількості відпочиваючих, які склали майже половину річного пасажирообороту. Загалом громадський транспорт знаходився в кризовому стані. Наявна матеріально-технічна база не могла задовольнити потреби містян півострова.

На основі опрацьованих матеріалів доведено, що медичне обслуговування містян Криму було недостатнім. Низька матеріально-технічна база закладів охорони здоров'я та нестача медпрепаратів і медичного устаткування зумовлювали низький рівень медичних послуг. Діяльність госпрозрахункових організацій та медичних кооперативів не покращила рівень медичного обслуговування, оскільки надані ними послуги, в основному, заміщували, а не розширювали державні. Медпрацівники долучалися до реалізації завдань антиалкогольної кампанії: організація семінарів, читання лекцій, публікації статей у ЗМІ.

Виявлено, що у Криму, внаслідок розміщення значної кількості підприємств важкої індустрії та недостатньої потужності природоохоронних об'єктів, складалася несприятлива екологічна ситуація. У мм. Ялта, Саки, Євпаторія вона

оцінювалася як критична. З метою боротьби за покращення екологічної обстановки було створено «Екологічний фонд Криму».

Розглянуті основні заходи впровадження фізичної культури в повсякденне життя містян Криму. Організація фізкультурно-масової роботи здійснювалася за місцем праці, проживання та навчання. Масовості фізичної культури та спорту серед населення Криму сприяв Всесоюзний фізкультурний комплекс «Готовий до праці і оборони СРСР». Впровадження фізичної культури в повсякдення містян значно гальмувала недостатня матеріально-технічна база. Задоволення потреб населення у послугах фізичної культури доповнювали госпрозрахункові організації, «центри здоров'я» та кооперативи.

Установлено, що держава, з одного боку, через заклади культури продовжувала ідеологічно впливати на міське населення Криму, з іншого, – під впливом процесів перебудови значно послабився контроль над культурним життям радянського суспільства. Характерною ознакою культурної сфери була її комерціалізація. У кіномистецтві серед містян Криму, як і УРСР загалом, великою популярністю користувалися зарубіжні кінокартини, зміст яких виступав контрастом вітчизняним. Особливо активно ця кінопродукція демонструвалася у відеосалонах та відеотеках. У Криму функціонувало дві програми ЦТ, одна програма УТ та місцеве телебачення. Останнє транслювалося в будні на каналі першої програми УТ у вечірній час. Центром телетрансляції місцевого телебачення в Криму була Сімферопольська телестудія.

Досліджено, що на початку перебудови зберігалася налагоджена система контролю над музичним мистецтвом та прослуховуванням радянськими громадянами музичних творів. Поступово, під впливом перебудови, даний контроль сховався нанівець. Під впливом демократизації суспільства відбулася легалізація року, який став однією із важливих прикмет періоду перебудови. Великої популярності серед населення набув музичний жанр диско (євродиско). Вагомою прерогативою в задоволенні культурних потреб міського населення Криму була змога долучитися до різноманітних Всесоюзних пісенних фестивалів, найпопулярнішими з яких були «Кримські зорі», «Пісні над проливом».

Виявлено, що у державних культурно-просвітніх установах Криму, переважно, залишалися старі форми організації дозвілля. Зокрема, в клубних установах однотипно проводилася гурткова робота, працювали аматорські об'єднання та колективи художньої самодіяльності. В окремих містах в організації культурної роботи вагомий акцент робився на воєнно-патріотичному вихованні населення. У міських бібліотеках Криму, окрім обслуговування читачів, організовувалися клуби та любительські об'єднання за інтересами. Але, як правило, вони не користувалися популярністю серед населення, особливо молоді. Поряд з державними культурними установами, створювалися госпрозрахункові клуби та об'єднання. У Криму їх діяло більше 30.

З'ясовано, що через впровадження радянської обрядовості в полі зору радянської влади перебували всі важливі події громадсько-політичного та особистого життя кожної людини. У Криму святкування суспільно-громадських свят здійснювалося за типовою моделлю, але в окремих елементах мало свої особливості. Значну увагу на півострові приділяли трудовим святам та обрядам, оскільки в Криму знаходилася значна кількість підприємств всесоюзного значення. Але часто здійснення обрядів у трудових колективах проводилося формально, без добре відпрацьованих сценаріїв та відповідної підготовки виконавців. Особлива увага приділялася особисто-громадським обрядам, важливим елементом яких було патріотичне виховання. До таких обрядів належали «Урочисте вручення паспорту громадянина СРСР» та «Проводи в Збройні Сили СРСР». Основу сімейно-побутової обрядовості склали обряди урочистої реєстрації шлюбу та новонароджених, обряд «Похорон». Ваговою перепоною у впровадженні радянської обрядовості на сімейно-побутовому рівні була недостатня матеріально-технічна база. У межах здійснення антиалкогольної кампанії проводилися безалкогольні весілля. Але, попри офіційні заходи, населення Криму намагалося всіляко обходити ці настанови.

Установлено, що на початковому етапі перебудови продовжувався курс влади на побудову атеїстичного суспільства. Під впливом демократизації та

гласності розпочалося відродження релігійного життя, яке характеризувалося збільшенням кількості релігійних громад у містах Криму.

Наукове та практичне значення роботи полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані для подальшої розробки даної теми або окремих її аспектів, скласти основу при підготовці нормативних і спеціальних лекційних курсів, підручників і посібників з новітньої історії України. Виконане дослідження концентрує увагу дослідників на тому, що практичні висновки та теоретичні узагальнення є цінними для подолання негативних тенденцій в соціокультурній сфері на сучасному етапі розвитку Української держави.

Ключові слова: перебудова, Крим, міське населення, повсякденне життя, житлові умови, сфера послуг, соціокультурні потреби.

ABSTRACT

Bardashevskaya Y.I. Everyday life of the urban population of Crimea in 1985-1991 – Manuscript.

Thesis for achieving a degree of candidate in historical sciences in specialty 07.00.01 - History of Ukraine. - State Higher Educational Institution «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University». - Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2018.

The work is the first in Ukrainian historiography complex study of the everyday life of the Crimea urban population in 1985-1991. Most scholars from the Soviet and post-Soviet periods in their writings focused on the socio-economic and socio-political aspects of the period of perestroika. In modern historiography, there is enough work on various problems of everyday life of the population of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of different periods of the Soviet period, but the life and leisure of the urban population of the Crimea in 1985-1991 were not fully investigated.

The source base of the research, the basis of which compiled the materials of four central and regional archives of Ukraine, published documents and materials and

periodicals, was systematized and characterized. A significant part of archival documents was introduced by the author for the first time in scientific circulation.

The methodological basis of the dissertation consisted of the principles of historicism, objectivity, interdisciplinarity and systemicity. The paper uses comparative-historical, statistical, descriptive, analytical methods of research. Significant practical significance played by methods of historical periodization, problem-chronological, inductive and deductive.

It was determined that Crimea in the studied period in the socio-economic sense was an integral part of the Ukrainian SSR. The full development of the Crimea depended on the energy and water resources of the Ukrainian SSR. By population, the Crimean city population was divided into large, large, medium and small, for multifunctional, health-improving, organizational-economic and cultural-domestic, industrial, industrial-transport, industrial and health-improving ones. According to socio-economic functions in the structure of employment of the inhabitants of the Crimean cities, the predominant significance belonged to industry, transport, construction, agro-industrial complex and recreation economy. The latter was the great number of employment of the population of cities located in the seaside zone of the peninsula.

It was established that in Crimea, in 1985-1991, 110 Ukrainians lived in the Crimea. Russians predominated in cities by nationality, Ukrainians ranked second in the ethnic composition.

It was shown that Crimea, as well as other regions of the Ukrainian SSR, was a reflection of all socio-economic transformations of the restructuring, which were carried out at the Union and Republican levels. Realization of radical economic reform, on the one hand, contributed to the increase of salaries of urban laborers of the peninsula, on the other hand - had a number of negative consequences for the welfare of the Crimeans.

It was established that the level of provision of housing in Crimea did not meet the general needs. The settlement of a housing issue within the framework of realization of the objectives of the program "Housing 2000" was hampered by many

miscalculations. Also, the housing issue on the peninsula was further exacerbated by the Chernobyl accident, the withdrawal of Soviet troops from Eastern Europe and the reduction of the Armed Forces of the USSR and the return of a significant number of Crimean Tatars. The infrastructure of the urban settlements of the Crimea was in unsatisfactory condition and needed urgent reconstruction. Characteristic features of communications were unsatisfactory technical condition, frequent accidents. The question of providing water was always relevant to the inhabitants of the peninsula. The solution to this problem was hampered by three factors: lack of water resources, poor technical status of water supply networks and poor drinking water quality.

It has been established that the general public republican tendencies were characterized by the provision of the urban population of Crimea by commodities: a comprehensive deficit and a low quality. Crimean enterprises generally did not provide the basic needs of the population in consumer goods. A certain influence on the expansion of production of everyday goods was made by the conversion of the military-industrial complex, under the influence of which the enterprises of the defense industry of the peninsula began to produce household appliances, kitchen sets, and the like.

It was determined that socio-economic transformations in 1985-1991 in general had a negative effect on the level of the supplied commodities of Crimea and the quality of services. The implementation of the reform has led to a comprehensive shortage of essential goods and a decline in service culture. Creation of cooperatives only deepened the deficit in the consumer market and led to a rise in the cost of services rendered.

It was revealed that the most important types of public transport in the Crimea were: buses, taxis, trolleybuses, trams. Significant importance in the transport service was carried out by the tramway line Simferopol-Yalta. During the holiday season additional clusters of individual vehicles and an increase in the number of holidaymakers, which were almost half of the annual passenger turnover, became an additional problem for the city residents of Crimea. In general, public transport was

in a state of crisis. The existing material and technical base could not meet the needs of the peninsula cities.

On the basis of the worked out materials it was proved that the medical services of the Crimean city were insufficient. The low material and technical base of health care facilities and the lack of medical products and medical equipment have led to a low level of medical services. The activities of self-supporting organizations and medical cooperatives did not improve the level of medical care, since the services provided by them were mostly replaced, rather than expanded, by the state. The medical staff involved in the implementation of the anti-alcohol campaign: organizing seminars, lecturing, publishing articles in the media.

It was revealed that in Crimea, due to the location of a significant number of heavy industry enterprises and insufficient capacity of nature protection facilities, an unfavorable environmental situation developed. In Yalta, Saky, Yevpatoriya, it was assessed as critical. In order to fight for the improvement of the ecological situation, an "Ecological Fund of the Crimea" was created.

The main measures of introduction of physical culture in the daily life of Crimean cities are considered. The organization of physical culture and mass work was carried out at the place of work, residence and training. The mass of physical culture and sports among the population of Crimea contributed to the All-Union sports complex "Ready for Labor and Defense of the USSR". The introduction of physical culture in everyday settlements was greatly hampered by insufficient material and technical base. Satisfying the needs of the population in the services of physical culture were complemented by self-supporting organizations, health centers and cooperatives.

It was established that the state, on the one hand, through cultural institutions, continued to ideologically influence the urban population of the Crimea, on the other hand, under the influence of the restructuring processes, control over the cultural life of Soviet society significantly weakened. A characteristic feature of the cultural sphere was its commercialization. In film art among the cities of Crimea, as well as the Ukrainian SSR in general, foreign films were very popular, the content of which

was a contrast to the domestic ones. Especially active in this film production was shown in video shows and video collections. In Crimea, there were two CT programs, one UT program and a local television. The latter was broadcasted on weekdays on the channel of the first UT program in the evening. The Simferopol TV studio was the center for local television broadcasting in Crimea.

It was investigated that at the beginning of the restructuring there was a well-established system of control over musical art and the listening of musical works by Soviet citizens. Gradually, under the influence of the restructuring, this control went to naught. Under the influence of the democratization of society, the legalization of the year took place, which became one of the important signs of the period of restructuring. Great popularity among the population has acquired the musical genre of disco (Eurodisk). A significant prerogative in meeting the cultural needs of the urban population of Crimea was the ability to participate in various All-Union song festivals, the most popular of which were "Crimean stars", "Songs above the Strait".

It was revealed that in the state cultural and educational institutions of the Crimea, the old forms of leisure activities remained. In particular, in club establishments the same kind of work was carried out, amateur associations and amateur groups worked. In some cities, in the organization of cultural work, a strong emphasis was put on the military-patriotic upbringing of the population. In the city libraries of Crimea, in addition to serving readers, clubs and amateur associations of interests were organized. But, as a rule, they have not been popular among the population, especially young people. In addition to state cultural institutions, self-sustaining clubs and associations were created. In Crimea they acted more than 30.

It was found out that due to the introduction of Soviet rituals in the sight of Soviet power, all important events of public-political and personal life of each person were kept. In Crimea, the celebration of social and public holidays was carried out according to a typical model, but in separate elements it had its own peculiarities. Considerable attention was paid to labor holidays and ceremonies on the peninsula, because there were a significant number of enterprises of the All-Union significance in the Crimea. But often the rites in the labor collectives were carried out formally,

without well-worked scenarios and appropriate training of performers. Particular attention was paid to personal social rites, an important element of which was patriotic education. Such ceremonies included the "Ceremonial Serving of the Passport of a Citizen of the USSR" and "Serving in the Armed Forces of the USSR". The basis of family-household ceremonies were the ceremonies of the solemn registration of marriage and newborns, the ritual "Funeral". A significant obstacle to the introduction of Soviet rituals at the family-household level was the lack of material and technical base. Within the framework of the anti-alcohol campaign, non-alcoholic weddings were held. But, despite official measures, the population of Crimea tried to circumvent these guidelines in every possible way.

It was established that at the initial stage of perestroika the course of power continued on the construction of an atheistic society. Under the influence of democratization and publicity, the revival of religious life began, which was characterized by an increase in the number of religious communities in the Crimean cities.

The scientific and practical value of the work is that the materials of the research can be used for the further development of this topic or its individual aspects, to form the basis for the preparation of normative and special lecture courses, textbooks and manuals on the modern history of Ukraine. The research carried out concentrates the attention of researchers on the fact that practical conclusions and theoretical generalizations are valuable for overcoming the negative trends in the socio-cultural sphere at the present stage of development of the Ukrainian state.

Keywords: reconstruction, Crimea, urban population, everyday life, housing conditions, service sector, socio-cultural needs

Список опублікованих праць за темою дисертації

*Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації
в наукових фахових виданнях:*

1. Бардашевська Ю.І. Міський ринок повсякденних товарів на території Криму в умовах соціально-економічних перетворень перебудови (1985-1991 рр.).

Література та культура Полісся. Ніжин, 2014. Вип. 76. С. 218–226. (Серія «Історичні науки»; № 2).

2. Бардашевська Ю.І. Особливості культурного життя населення Криму в роки перебудови (1985-1991 рр.). Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 45. С.98–102.

3. Бардашевська Ю.І. Побутове обслуговування населення Української РСР в роки перебудови (1985-1991): програмні завдання і реалії. Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С. 92–98.

4. Бардашевська Ю.І. Вплив соціально-економічних реформ на повсякденне життя міського населення України в період перебудови (1985-1991 рр.). Наукові записки. Серія: Історичні науки. Кіровоград, 2014. Вип. 19. С. 155–159.

5. Бардашевська Ю.І. Повсякденне життя УРСР через призму розвитку соціальної інфраструктури міста в роки перебудови (1985-1991 рр.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. Тернопіль, 2013. Вип. 2. Ч. 2. С. 105–110.

Статті в іноземних виданнях:

6. Бардашевская Ю.И. Советские традиции, обычаи и обряды в повседневной жизни населения Крымской области в период перестройки (1985-1991 гг.). Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Москва, 2014. Вип. 64, Ч. 1. С. 72–74.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Бардашевська Ю.І. Архівні джерела у дослідженні повсякденного життя міського населення Криму в роки перебудови (1985–1990 рр.). Сучасна гуманітаристика: Матеріали I міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. (Переяслав-Хмельницький, 28 квіт. 2017 р.). Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 120–123.

8. Бардашевська Ю.І. Впровадження фізичної культури в повсякденне життя міського населення Криму в період перебудови (1985-1991 рр.). Безпека життєдіяльності і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи: Матеріали IV міжнародної наук.-практ. конф.

(Переяслав-Хмельницький, 18-19 верес. 2014 р.). Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 199–204.

9. Бардашевська Ю.І. Житлове питання в містах України в роки перебудови (1985-1991 рр.). Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: Матеріали міжнарод. наук.-теор. конф. студ. і аспір. (Харків, 8–9 квіт. 2014 р.). Харків: НТУ «ХП», 2014. С. 44–45.

10. Бардашевська Ю.І. Комунальне господарство як показник життєвого рівня міського населення України в період перебудови (1985-1991 рр.). Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє: результати п'ятої заочної міжнародної конференції (Київ, 12 квіт. 2014 р.). Київ: «Аграр Медіа Груп», 2014. С. 3–6.

11. Бардашевська Ю.І. Медичне обслуговування населення Криму в роки перебудови (1985-1991). Сучасна наука XXI століття: Матеріали десятої міжнародної наук.-практ. інтернет-конф. (Київ, 19-21 черв. 2014 р.). Київ: ТОВ «ТК Меганом», 2014. С. 43–47.

12. Бардашевська Ю.І. Соціальне забезпечення як показник повсякденного життя малозабезпечених громадян УРСР у період перебудови: Глухівські читання – 2013: Матеріали III міжнарод. наук. конф. молодих вчених та студентів, присвяч. 270-літтю укладання «Прав за якими судиться малоросійський народ» (Глухів, 15-17 лист. 2013 р.). Київ: Центр памятознавства НАН України і УТОПК, 2013. С. 10.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ	21
1.1. Історіографія проблеми	21
1.2. Джерельна база та методологія дослідження	31
РОЗДІЛ 2	
СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	
КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР В 1985-1991 РР.	44
2.1. Міста Криму і державна соціоекономічна політика	44
2.2. Житлово-побутові умови міського населення регіону	56
2.3. Сфера послуг містян Криму	80
РОЗДІЛ 3	
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ЖИТТЯ	
НАСЕЛЕННЯ МІСТ КРИМУ	127
3.1. Охорона здоров'я і фізична культура міського соціуму	127
3.2. Рівень забезпечення культурних запитів населення міст регіону	145
3.3. Радянські свята, обряди та традиції повсякденному житті міських мешканців	178
ВИСНОВКИ	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	213
ДОДАТКИ	262

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВВВ – Велика Вітчизняна війна

ВІА – Вокально-інструментальний ансамбль

ГПО – Готовий до праці і оборони

ДТСААФ – Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту

ЕІА – Естрадно-інструментальний ансамбль

ЗМІ – Засоби масової інформації

КСК – Культурно-спортивний комплекс

МЖК – молодіжний житловий кооператив

МЖБК – молодіжний житлово-будівельний кооператив

ОМА – Об'єднані музикальні ансамблі

СФС – Суспільні фонди споживання

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична республіка

УТ – Українське телебачення

ЦК КПУ – Центральний Комітет Комуністичної партії України

ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЦК ЛКСМУ – Центральний Комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді

України

ЦРЛ – Центральна районна лікарня

ЦТ – Центральне телебачення

ВСТУП

Актуальність теми. 1985-1991 рр. – період посилення економічної стагнації, коли керівні органи СРСР через здійснення низки соціально-економічних перетворень намагалися вивести країну із застою та прискорити її соціоекономічний розвиток. У покращенні економічної ситуації в країні окремим аспектом керівництво розглядало всебічний розвиток усіх сфер повсякденного життя населення. Адже в повному задоволенні соціально-побутових та культурних потреб радянських працівників вбачали економічний ефект: підвищення продуктивності праці.

У реаліях сучасної України поліпшення соціально-побутових умов життя населення є особливо актуальним. Тому критичне використання досвіду минулих років щодо покращення рівня життя, культурних потреб усіх верств українського суспільства має важливе наукове та практичне значення. У цьому контексті заслуговує всебічного аналізу повсякденне життя міського населення Криму в 1985-1991 рр.

В умовах російської агресії проти Української держави, посягання на її територіальну цілісність дослідження історичного минулого Криму набирає великої значимості. Російські державні діячі та політики, виправдовуючи анексію Криму, спекулятивно стверджують тезу про історичну єдність півострова з Росією. Аналіз широкої джерельної бази через призму дослідження повсякденного життя міського населення Криму в 1985-1991 рр. дозволяє зробити висновок, що Крим в адміністративно-територіальному, економічному та соціокультурному вимірі протягом тривалого історичного періоду був невід'ємною частиною України, що посилювалося єдиною інфраструктурою та соціально-економічним простором.

Актуальність дослідження посилюється також відсутністю у вітчизняній історіографії окремих праць, присвячених всебічному аналізу повсякденного життя міського населення Криму в досліджуваний період.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідної теми кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет

імені Григорія Сковороди» «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – початку XXI століття» (номер державної реєстрації 0112U005220).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу широкої джерельної бази та наукових публікацій висвітлити повсякденне життя міських мешканців Криму в 1985-1991 рр.

Реалізація зазначеної мети передбачає виконання таких **завдань**:

- визначити ступінь наукової розробки досліджуваної теми та окреслити джерельну базу роботи;
- охарактеризувати вплив соціально-економічних перетворень на розвиток міст Криму та матеріальний добробут містян;
- проаналізувати рівень житлово-побутових умов міського населення Криму в рамках виконання Всесоюзної програми «Житло-2000»;
- визначити фактори впливу на забезпечення містян Криму споживчими товарами та основними видами соціальних послуг;
- висвітлити рівень медичного обслуговування та заходи з охорони здоров'я міських мешканців;
- проаналізувати вплив демократизації суспільства на стан забезпечення соціокультурних потреб містян, поширені форми дозвілля в містах Криму;
- розкрити зміст радянської обрядовості та місце релігії в повсякденних практиках міського соціуму.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя міського населення Криму в умовах перебудови.

Предмет дослідження – побутово-житлові умови міських мешканців, обрядовість, соціальні та культурні запити й рівень їхнього забезпечення в умовах соціально-економічних перетворень 1985-1991 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період 1985-1991 рр. Нижня межа визначена приходом до влади в СРСР нового Генерального секретаря М. Горбачова та проголошенням курсу на перебудову радянського суспільства; верхня межа обумовлена розпадом Радянського Союзу та утворенням на його теренах Української незалежної держави.

Територіальні межі роботи охоплюють міські поселення Кримського півострову, який у досліджуваній період був окремою одиницею адміністративно-територіального устрою УРСР.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності, міждисциплінарності та системності. У роботі застосовано порівняльно-історичний, статистичний, описовий, аналітичний методи дослідження. Суттєве практичне значення відіграли методи історичної періодизації, проблемно-хронологічний, індуктивний та дедуктивний методи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці та розробці актуальної теми, яка на сьогодні не знайшла системного аналізу в науковій літературі. У дисертаційній роботі *вперше* зроблено спробу комплексного дослідження соціально-побутових та культурних умов життя міського населення Криму в 1985-1991 рр.; до наукового обігу введено маловідомі архівні документи республіканського та обласного рівнів; здійснено аналіз історіографії та систематизацію комплексу джерел щодо матеріально-побутових умов життя і задоволення культурних потреб містян Криму; *удосконалено та розширено* характеристику актуальних процесів у соціально-побутовій сфері міського населення; підходи до аналізу проблеми впровадження радянських свят, обрядів та традицій на фоні релігійного відродження; *набули подальшого розвитку* науковий дискурс щодо проблем повсякденної історії через призму регіонального виміру з урахуванням особливостей Кримського півострову; порівняльні аспекти соціально-економічного розвитку України та її окремих регіонів; аналіз проблем соціокультурних трансформацій в умовах націокультурної неоднорідності Кримського півострова та багатоукладності культурних перетворень в умовах перебудови.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання матеріалів дослідження для подальшої розробки даної теми або окремих її аспектів. Результати дисертації можуть бути використані в навчальній роботі вузів, при підготовці нормативних і спеціальних курсів, підручників і посібників з новітньої історії України. Практичні висновки та теоретичні

узагальнення можуть бути цінними для подолання негативних тенденцій в соціокультурній сфері на сучасному етапі розвитку Української держави.

Особистий внесок здобувача. Наведені в дисертації наукові результати та висновки отримані автором особисто. Наукові статті автора є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та доповідалися на науково-практичних конференціях: II Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки» (Переяслав-Хмельницький, 6-8 червня, 2013 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених та студентів, присвяченій 270-літтю укладання «Прав за якими судиться малоросійський народ» (Глухів, 15-17 листопада 2013 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції студентів і аспірантів «Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (Харків, 8-9 квітня 2014 р.); V заочній Міжнародній конференції «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 12 квітня 2014 р.); X Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасна наука XXI століття» (Київ, 19-21 червня 2014 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Безпека життєдіяльності і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи» (Переяслав-Хмельницький, 18-19 вересня, 2014 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна гуманітаристика» (Переяслав-Хмельницький, 28 квітня 2017 р.).

Публікації. Основні результати дисертації викладені в 12 публікаціях, 6 з яких – в наукових фахових виданнях України та в зарубіжному науковому виданні; 6 публікацій апробаційного характеру додатково розкривають тему роботи.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Складається зі вступу, трьох розділів, розділених на 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (478 позиції), 13 додатків. Повний обсяг дисертації становить 278 сторінок, обсяг основного тексту – 212 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія проблеми повсякденного життя міського населення Криму в роки перебудови включає два основні етапи: радянський та пострадянський. Історія повсякденності, як окремий напрям досліджень, у радянській історіографії загалом не була представлена. Однак соціально-економічна тематика, хоч і з домінуванням ідеологічних підходів, знайшла широке вираження в історіографічному доробку радянської доби. Реформаторський «дух» перебудови суттєво позначився на політичному та науковому дискурсі соціальних проблем суспільства. Тому в радянському історіографічному етапі умовно можна виділити два періоди: 1) березень 1985 р. – грудень 1986 р.; 2) січень 1987 р. – серпень 1991 р., які швидше відображають не зміну історіографічних студій, а зміщення ідеологічних акцентів під впливом політичних та суспільно-економічних змін. Радянські дослідники, які працювали над вказаною проблематикою протягом 1985-1986 рр., відображали ідейні установки партії та намагалися здійснювати пошук у виконанні завдань відносно прискорення соціально-економічного розвитку, поставлених на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС. Як правило, в цих працях була відсутня критичність, акцент, в основному, робився на порівнянні досягнень у різних сферах соціального забезпечення з попередніми роками, реалізації соціально-економічного прискорення. Із проголошенням гласності та запровадженням демократизації суспільства на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС у працях значно підвищилася критичність. Адже саме в спроможності висловлювати різні точки зору відносно вирішення поставлених завдань радянські органи влади вбачали запоруку успішного здійснення соціально-економічних перетворень.

Праці пострадянського періоду характеризуються відносною незаангажованістю, коли дослідники, на основі різних джерел, намагалися

об'єктивно показати вплив соціально-економічних перетворень на різні сфери радянського (українського) суспільства.

Загалом наукову літературу з досліджуваної теми радянської доби умовно можна поділити на три тематичні групи. Зокрема, це роботи, в яких розглядається соціально-економічний аспект перебудови, що дозволяє визначити вплив здійснюваних перетворень на матеріально-побутову сферу та рівень життя населення в цілому. До другої групи належать праці, присвячені проблемам соціокультурного життя міських жителів УРСР вказаного періоду. До третьої групи належать дослідження, присвячені, власне питанням економічного, соціально-побутового та культурного життя міських мешканців Криму.

У межах першої тематичної групи досліджень суттєвий внесок у розробку проблеми економічних перетворень в умовах перебудови та їх впливу на соціальну сферу, у тому числі рівень життя населення, здійснили економісти та представники управлінської системи УРСР. Ці роботи, як правило, носять практичний характер, мали на меті визначити реалії та перспективи соціально-економічного розвитку республіки, рівень виробництва та споживання товарів, задоволення населення різними видами послуг, вплив кооперативного руху на споживчий ринок та сферу послуг, тенденції ціноутворення тощо. Зокрема, особливу увагу вчених-економістів досліджуваного періоду привертала споживчий ринок, який був лакмусовим папірцем всіх трансформацій радянської економіки та задоволення населення товарами першої необхідності в мовах переходу до ринкової економіки. Так, академік І. Лукінов визначив вплив соціально-економічних перетворень на ринок, вказавши, що запровадження свободи підприємництва відкрило шляхи для спекуляції, основним джерелом якої були кооперативи [349, с. 3–16]. Канд. екон. наук М. Скоромнюк, здійснивши порівняльний аналіз виробництва і споживання республіки, прийшов до висновку, що між виробництвом і споживанням існує значна диспропорція [362, с. 20–28]. Канд. екон. наук Л. Омелянович вказував, що рівень грошових доходів населення значно перевищує рівень насичення ринку споживчими товарами, а збільшення роздрібного товарообігу відбулося лише за рахунок зростання індексу цін, а не кількісних показників [356, с. 85–87].

Канд. екон. наук О. Коросташ визначив вплив реформи ціноутворення на рівень забезпечення населення споживчими товарами. Ним було зроблено висновок, що при даній реформі вищі органи влади не забезпечили компенсаційні заходи відносно підвищення цін на соціальні товари [340, с. 3–14]. В. Данько охарактеризував значення підприємств важкої промисловості в насиченні ринку споживчими товарами [329, с. 39–42]. Перший заступник голови Держплану УРСР В. Попов, загалом охарактеризувавши соціально-економічний розвиток УРСР на четвертому році XII п'ятирічки, висвітлив окремі аспекти побутово-економічного характеру. Зокрема, рівень забезпечення населення споживчими товарами через заклади торгівлі, вплив стрімкого зростання грошових прибутків населення на фінансову систему республіки, рівень надання населенню платних послуг та задоволення потреб у перевезенні автомобільним, залізничним та авіаційним транспортом, рівень забруднення навколишнього середовища [359, с. 3–13]. Канд. екон. наук О. Москвін проаналізував тенденції зміни рівня життя населення УРСР під впливом соціально-економічних перетворень [350, с. 13–21].

Низка економістів та представників управлінської сфери УРСР охарактеризували рівень виконання соціальних програм. А саме, член-кореспондент АН УРСР М. Іванов, аналізуючи реалізацію програми «Житло-2000» у XII п'ятиріччі зазначав, що, незважаючи на здійснюване житлове будівництво, черга на поліпшення житлових умов постійно зростала [333, с. 14–23]. Докт. екон. наук, професор Г. Оганян розглянув рівень реалізації завдань Комплексної програми відносно розвитку сфери платних послуг, а саме: рівень задоволення населення побутовими послугами, послугами зв'язку, пасажирського транспорту, торгівлі, громадського харчування [355, с. 3–12]. Докт. екон. наук, професор В. Козак та канд. екон. наук Т. Косянчук дослідили недоліки в побутовому обслуговуванні населення та визначили шляхи їх подолання [338, с. 31–35]. Канд. екон. наук Л. Верховодова та начальник відділу невиробничої сфери Держкомпраці УРСР Т. Пономаренко визначили позитивний вплив прийнятого Закону СРСР «Про кооперацію» на задоволення населення побутовими послугами та виокремили переваги діяльності кооперативів в даній сфері послуг над державними

підприємствами та організаціями [325, с. 44–49]. Питанню кооперативів побутового обслуговування також приділили увагу канд. екон. наук М. Войнаренко та замісник начальника управління Мінпобуту УРСР В. Гайдук [326, с. 3–10].

Окремі науковці та практики в межах своїх досліджень вагоме значення приділяли якості товарів. Зокрема, канд. екон. наук О. Костюченко та начальник відділу Держплану УРСР, канд. тех. наук О. Касьян визначили взаємозв'язок між підвищенням якості продукції, як ключової економічної стратегії партії в XII п'ятиріччі, підвищенням рівня життя населення і вирішенням соціальних проблем [341 с. 10–14; 335, с. 69–75]. Начальник відділу Держплану УРСР С. Гаркавенко проаналізував рівень якості товарів легкої промисловості [327, с. 8–13]. Заступник голови Держплану Д. Козеняшев порівняв рівень споживання населенням УРСР основних продовольчих товарів у 1985 і 1987 рр. з рекомендованими нормами харчування [339, с. 3–9].

У контексті вивчення проблеми повсякдення суттєву роль відіграють дослідження невиробничої сфери, які показують рівень забезпечення населення житлом та основними соціокультурними послугами. Зокрема, Н. Вітренко охарактеризувала розвиток соціальної інфраструктури міст УРСР, у тому числі рівень забезпечення послугами житлово-комунального господарства та житлом [383]. Більш детально житлова проблема вказаною дослідницею була розкрита в праці «Экономические аспекты жилищной программы» [386], де зроблено комплексну оцінку існуючих житлових умов міського населення УРСР, здійснено порівняння рівня забезпечення житлом населення окремих країн Європи та США із рівнем забезпечення житлом міського населення УРСР. Окрім зазначеної проблематики, Н. Вітренко у праці «Хозяйственный механизм сферы платных услуг» [385] охарактеризувала основні види комерційних послуг, їх частку в народногосподарському комплексі та рівень забезпечення ними населення УРСР.

Більш комплексно невиробничу сферу досліджувала В. Куценко. У її працях охарактеризовано найважливіші галузі УРСР, що впливають на повсякдення населення: торгівлю та громадське харчування, житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, пасажирський транспорт та зв'язок, освіту, культуру,

охорону здоров'я, рекреаційні послуги [418; 419]. Аналіз соціальної сфери доповнив Г. Оганян [425], який визначив вплив рівня розвитку галузей невиробничої сфери на задоволення матеріально-побутових потреб населення. Варто зауважити, що дані дослідження здійснювалися з точки зору досягнень соціально-економічних перетворень періоду перебудови.

У праці Є. Іванова охарактеризовано основні завдання, що постали в умовах перебудови в сфері повсякдення, а саме, покращення рівня життя населення через вирішення основних соціальних проблем: підвищення заробітної платні, збільшення виробництва споживчих товарів, розвиток галузей соціально-культурної сфери [396]. Увагу радянських дослідників привертала і проблема якісного рівня забезпечення населення товарами повсякденного вжитку. Так, Н. Шубін вивчав рівень якості взуття та забезпечення ним населення [458, с.4–11].

У досліджуваній період була опублікована низка праць, присвячених удосконаленню оплати праці різних категорій робітників в умовах інтенсифікації виробництва. Основним підґрунтям даних робіт була теза про необхідність ліквідації усіх видів зрівняння в заробітній платі [424].

Друга тематична група праць радянської історіографії проблеми стосується окремих сторін соціокультурного життя населення УРСР, переважно, тих, що складали культурно-ідейний супровід щоденного існування громадян. Дані роботи дозволяють простежити вплив соціально-економічних перетворень на діяльність засобів масової інформації і закладів культури, визначити відведену їм партійним керівництвом Радянської держави роль у пропаганді та висвітленні процесу перебудови, розкрити вплив даних змін на повсякденному рівні [421; 448; 432; 445; 447].

Праці А. Волошин, М. Бака, П. Погиби дозволили охарактеризувати процес впровадження фізичної культури в повсякденне життя радянських громадян. А саме, вказані дослідники розкрили поширені форми фізкультурно-оздоровчих робіт з населенням за місцем проживання, на підприємствах, спортивно-оздоровчих установах [387; 375; 436]. У колективній праці «Готовимся к труду и обороне

СССР» висвітлений досвід впровадження комплексу ГТО [390], як важливого засобу формування здорового способу життя та військової підготовки.

Дослідники, зокрема, зосереджували увагу на проблемах впровадження радянських свят, традицій та обрядів як одного із важливих засобів формування радянського способу життя. Загалом у зазначений період не було створено єдиної праці, яка б усебічно охарактеризувала радянські свята як невід'ємний елемент повсякденності містян. Як правило, автор присвячував своє дослідження або якомусь одному аспекту, або розглядав декілька поверхово. Зокрема, В. Конвай у своїй праці проаналізував трудову обрядовість [438], стверджуючи, що трудова біографія кожного радянського громадянина поділялася на три етапи, в межах яких мали здійснюватися відповідні трудові обряди. П. Косуха, поряд із характеристикою обрядів трудового колективу, розкрив значення професійних свят та обрядів, засобом яких здійснювався виховний вплив на робітничий клас Радянської держави [409]. Також дослідник, окрім професійно-виробничих обрядів та свят, охарактеризував окремі сімейно-побутові, зокрема, урочисто-траурний обряд «Похорон» та Дні пам'яті, як аналог релігійним. Т. Пархоменко у науковій розвідці «Обряди в нашому житті» [429] розглянула впровадження радянських свят та обрядів у різні сфери життя, здійснивши порівняльну характеристику «Днів пам'яті» та релігійно-поминальних днів.

У роботах методичного характеру «Советские праздники. Материалы для проведения занятий и бесед», «Социалистическая обрядность» та «Советские традиции, праздники, обряды: опыт, проблемы, рекомендации» [444; 446; 426] містяться орієнтовні сценарії для організації радянських свят та обрядів. Дана інформація дає можливість проаналізувати механізми формування радянського способу життя засобами проведення відповідного обрядового циклу.

Праці, які відображають релігійне життя населення УРСР під впливом зміни акцентів в ідеологічному вихованні радянських громадян, відрізняються за своїм змістом. На початковому етапі перебудови в даних роботах домінувало формування в радянських громадян матеріалістичного світогляду. Релігія висвітлювалася як пережиток минулого, альтернативою якої вбачали радянську культуру [374; 406].

Поступово, в міру поглиблення гласності і процесів демократизації в країні релігія почала відображатися як один із засобів перебудови радянського суспільства [379].

Дослідження, присвячені безпосередньо питанням повсякдення міських мешканців Криму, нараховують незначну кількість праць. Найбільше робіт стосуються розвитку курортно-рекреаційного комплексу та туристсько-екскурсійної справи Криму, що дозволяють визначити можливості населення Криму, поряд із усіма радянськими громадянами, отримати дані види послуг [408; 451; 452].

Праці загального економіко-географічного характеру дозволяють скласти загальне уявлення про господарчий розвиток краю, його адміністративно-територіальні особливості, охарактеризувати становище міст Криму. Так, довідник «Крымская область. Административно-территориальное деление на 1 января 1986 года» [415] надає інформацію про кількість міст Криму республіканського, обласного та районного підпорядкувань, кількість залізничних станцій. Праця В. Ковтун та А. Степаненка «Города Украины: Экономико-географический справочник» [404], поряд із іншими містами УРСР, вміщує інформацію і про міста Криму. Характеристика кожного міста даного видання включає інформацію про їхнє функціональне значення і роль в системі виробництва і розселення республіки, промисловий, науковий і освітній потенціали, інформацію про демографію і соціально-культурну сферу, пам'ятки та історичні архітектурні споруди. Вказані вище дані доповнює багатотомне видання «Географічна енциклопедія України» [389], у якому більш детально охарактеризовано народногосподарський комплекс Криму, транспортну систему, окремі галузі невиробничої сфери, зокрема, рекреаційного комплексу.

Коллективна праця «Градостроительное развитие Черноморского побережья Крыма» [391] дає можливість ознайомитися із забезпеченням населених пунктів Чорноморського узбережжя найважливішими видами комунікацій. Дослідження Клейменова А.М. «Строительный комплекс Крыма» [402] дозволяє проаналізувати вплив матеріально-технічної бази будівельних організацій на рівень житлового, культурно-побутового та комунального будівництва. Праця «Крым. Экология.

проблеми» дає можливість визначити вплив діяльності хімічних, металургійних та металообробних підприємств на технічний стан природоохоронних об'єктів, екологію півострова [414].

Даний блок історіографії дає лише фрагментарну інформацію щодо проблем соціального та національно-культурного розвитку регіону в досліджуваний період. У праці «Крым многонациональный» [410] у розділі «Крымская область в послевоенный период и до наших дней» міститься інформація про кількість татар, що проживали на півострові у 1988 р., граничний розмір житлового будинку, який дозволяли мати у власності. У розвідці Р. Чепурини «Рождено временем: новые праздники и обряды» [459] висвітлений процес впровадження радянських свят, обрядів і традицій серед населення Криму (професійно-виробничих, суспільно-політичних та сімейно-побутових).

Після проголошення Україною незалежності в історіографії проблеми соціально-економічного, соціокультурного розвитку України розпочався якісно новий етап. Розкриття невідомих архівних документів, напрацювання нової методологічної бази історичних досліджень дозволило науковцям здійснити концептуальне переосмислення доробку радянської історіографії, визначити перспективні напрямки досліджень у вітчизняній історії.

Сучасна історіографія теми дослідження включає три умовно-тематичні групи: 1) праці, присвячені суспільно-політичним, економічним та соціокультурним складовим в умовах перебудовчих змін, які вплинули на повсякденне життя населення; 2) науковий доробок з історії повсякденного життя українського народу; 3) наукові розвідки, що розкривають соціально-економічне і культурне становище Криму.

У межах першої групи слід відзначити вітчизняних дослідників, які охарактеризували суспільно-політичні перетворення періоду перебудови: О. Бойко, М. Карбанов, С. Кульчицький, Ю. Смольніков, О. Субтельний, В. Согрин, І. Стасюк, М. Плав'юк та ін. [324; 377; 401; 345; 363; 367; 365; 366; 358]. Соціально-економічній складовій розвитку УРСР досліджуваної доби присвячені наукові розвідки С. Набоки, М. Смольницької, Я. Дзісяка, двохтомне видання «Економічна

історія України» та ін. [351; 364; 393; 394]. Предметом дослідження дисертаційних робіт В. Яремченко, В. Абакумової, М. Белікової [478; 464–465] стали соціокультурна сфера та релігійні процеси в Україні др. пол. 1980-х – пер. пол. 1990-х рр.

Зарубіжні науковці, як і вітчизняні, більше уваги приділяли економічним та політичним аспектам періоду перебудови. Зокрема, італійський історик Дж. Бофф у розділах праці «От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994» [380], присвячених періоду перебудови, здійснив аналіз усіх політичних і економічних перетворень, їх вплив на розпад Радянської держави. Дослідники А. Далін та Дж. Лапідус охарактеризували трансформації в політичній та економічній системах Радянської держави в період правління М. Горбачова. Американський та американсько-ізраїльський економісти В. Істерлі та С. Фішер визначили чинники занепаду радянської економіки [462; 463].

Російські науковці вивчали період перебудови з точки зору трансформацій в політико-економічній системі Радянської держави. Зокрема, даному питанню приділили увагу А. Барсенков, Е. Гайдар, Зеленін, Б. Кагарлицький, В. Козлов, В. Наумов, А. Ципко [376; 388; 332; 399; 405; 422; 373]. Наукові розвідки вказаних дослідників дозволили глибше визначити вплив соціально-економічних факторів на рівень життя радянських громадян, в тому числі і мешканців УРСР. Окремі праці російських науковців дозволяють більш глибоко осмислити передумови здійснення соціально-економічних перетворень в період перебудови та їх вплив на повсякденне життя радянських громадян, в тому числі і мешканців УРСР. Зокрема, до таких досліджень можна віднести дисертації Г. Тимофєєва і А. Панченка [472; 474].

Праці другої тематичної групи, хоч і не стосуються безпосередньо періоду перебудови, але в контексті даного дослідження складають інтерес теоретико-методологічного характеру. Сучасні науковці зробили вагомий внесок у розробку методологічних основ напряму повсякденності, розкрили понятійний апарат, окреслили окремі напрями історії повсякдення, ввели в науковий обіг комплекс нових джерел, у тому числі усної історії. Теоретичні питання предмету, об'єкту та

методології історії повсякденності розглядаються у працях О. Удада, В. Головка, О. Коляструк [370; 371; 328; 407] та ін. На основі напрацювань зарубіжної та вітчизняної науки дослідник Т. Нагайко визначає загально визнані складові предмету історичного пізнання повсякденного життя людини: житло, одяг, харчування, медичне забезпечення, культурне обслуговування [471]. Історії повсякдення присвячено дисертаційні роботи М. Герасимової, Т. Заболотної, О. Шамрая, О. Прохоренко, Н. Хоменко, О. Лукашевича, О. Ісайкіної, В. Вовка, С. Хоменко [467; 468; 477; 473; 475; 470; 469; 466; 476]. Публікації О. Кропивко стосуються соціально-побутових аспектів повсякденного життя студентства [342; 343]. Однак, окремого комплексного дослідження повсякденного життя громадян УРСР в 1985-1991 рр. наразі не виявлено.

Написано невелике коло наукових праць з окремих аспектів соціальної сфери, що впливали на повсякденність населення УРСР. Зокрема, Ю. Латиш досліджував процес здійснення антиалкогольної кампанії на території УРСР [346], Л. Ковпак – житлову проблему населення Радянської України [336; 337; 403], Н. Вітренко – соціальну інфраструктуру [384]. У дослідженнях К. Ніколаєць розкрито вплив модернізації соціальної сфери на забезпечення матеріально-побутових та культурних потреб населення 1990-х рр. [352; 353]. Певний інтерес з предмету дослідження становить колективний посібник «Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір» [456], де здійснено спробу комплексного аналізу повсякденного життя мешканців Радянської України упродовж 1920-1980-х рр.

Праць з історії Криму сучасних науковців небагато. Серед них окрему групу становлять роботи, присвячені поверненню в Крим та облаштуванню кримсько-татарського народу [416; 417]. Дані розвідки дозволяють визначити, як вплинуло повернення корінного народу на історичну батьківщину на рівень задоволення матеріально-побутових та соціально-культурних потреб міського населення півострова. Н. Федорова у праці «Динамика етноконтактного зонирования Крима (за период 1926-1989 гг.)» [372] охарактеризувала етнічний склад окремих міст Криму, О. Попов – туристсько-екскурсійні установи регіону [360].

Підручник «История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках)» [398] надає загальну інформацію про соціально-економічний розвиток Криму в різні історичні періоди, в тому числі і в 1985-1991 рр. Також соціально-економічний розвиток Криму періоду перебудови відображений у працях І. Трещова та М. Крушатіна [368; 344]. Їх наукові розвідки дозволяють глибше визначити особливості здійснення соціально-економічних перетворень на регіональному рівні та їх вплив на повсякденне життя населення півострова.

Адміністративно-територіальна характеристика Криму показана в дослідженні В. Пащені [430]. Тут охарактеризовано етнічний склад населення, даються окремі відомості про рівень виробництва споживчих товарів на півострові, доходів населення, відродження релігійності. У працях «Крым: хозяйство. Экономико-географический анализ», «Крым: настоящее и будущее» [412–413, 411] міститься інформація про рівень розвитку транспортної та газотранспортної систем Криму, водного господарства, відсоток виробництва споживчих товарів кооперативами в загальному виробництві, діяльність окремих закладів соціально-культурної сфери. У роботі «Первый в Крыму: История трамвая и троллейбуса в Севастополе» [449] міститься інформація про міста Криму, в яких у досліджуваний період курсували трамваї та троллейбуси, висвітлено матеріально-технічний стан даних видів транспорту.

Проаналізувавши історіографічний доробок науковців радянського та пострадянського періодів, слід констатувати, що в більшості праць зосереджена увага на окремих аспектах соціального, економічного, релігійного, культурного життя радянського суспільства. Повсякденне життя міського населення Криму в 1985-1991 рр. на сьогодні комплексно не досліджувалося.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

Ураховуючи те, що досліджувана тема не знайшла належного висвітлення у працях попередників, автор зосереджувала увагу на опрацюванні архівних та

опублікованих джерел. Автор класифікує джерела за принципом їх фондоутворення та походження. Основні їх групи становлять: 1) матеріали центральних і регіональних державних архівів України; 2) опубліковані матеріали (законодавчі акти органів державної влади СРСР та УРСР, матеріали з'їздів і пленумів Комуністичної партії, статистичні і довідкові матеріали); 3) періодичні видання.

Варто підкреслити, що архівні документи складають левову частку досліджуваної теми. Вони надали найбільш повну інформацію відносно всіх сфер повсякденного життя міських мешканців. Основу джерельної бази дисертації склали матеріали чотирьох центральних та регіональних архівів України, значну частину яких автором введено до наукового обігу вперше. Матеріали про побут і дозвілля жителів міст Криму та УРСР містяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), Державного архіву в Автономній республіці Крим, Державного архіву міста Севастополя.

Документи загальнореспубліканського значення дозволили здійснити аналіз основних тенденцій і змін у повсякденному житті міського населення УРСР в умовах перебудови. Оскільки міська інфраструктура Криму була невід'ємною складовою загальноукраїнського соціально-економічного господарського організму, рівень розвитку невиробничої сфери УРСР у значній мірі визначав ступінь забезпечення матеріально-побутових потреб містян півострова. Крім того, центральні архіви України акумулювали значний масив інформації щодо розвитку різних сфер повсякденного життя міського населення Криму в 1985-1991 рр. Центральні архіви Автономної республіки Крим дозволяють здійснити різнобічний науковий аналіз закономірностей та особливостей соціально-побутового та соціокультурного життя міських мешканців Криму.

Потрібно зазначити, що архівним документам початкового етапу перебудови притаманна деяка скритість реального становища в окремих сферах повсякденного життя. У даних матеріалах чітко простежується лінія комуністичної партії

спрямована на те, що Радянська держава всебічно дбає про благополуччя кожного радянського громадянина. Проблеми, які виникли в тій чи іншій сфері повсякдення, трактуються не як наслідок державної політики, а як недбальство керівних органів на місцях. У документах практично відсутня критика центральної влади. В подальшому дані акценти поступово змінюються. Особливо це гостро відчутно в архівних документах 1989 – 1991 рр. У них прямо зазначається, що проблеми в окремих сферах повсякдення виникли внаслідок накопичення негативних тенденцій центральної державної влади протягом всього існування СРСР.

Найбільш повну інформацію про повсякденне життя міського населення УРСР, в тому числі і Криму, містить фонд Р-2 Ради Міністрів УРСР ЦДАВО. Зокрема, його матеріали дозволяють простежити вплив соціально-економічних перетворень на динаміку матеріального благополуччя міського населення УРСР і Криму. Також у ньому містяться матеріали, які дають змогу проаналізувати рівень забезпечення міського населення УРСР житлом, хід реалізації програми «Житло – 2000» та визначити основні причини її недостатнього виконання. Також даний фонд дозволяє прослідкувати трансформацію державної житлової політики.

У даному фонді міститься інформація про матеріально-технічний стан житлово-комунального господарства УРСР та Криму, що дає змогу визначити його вплив на якість повсякденного життя міських мешканців. Архівні матеріали фонду дають можливість визначити рівень забезпечення населення продовольчими і промисловими товарами повсякденного вжитку та з'ясувати причини їх дефіциту, проаналізувати вплив діяльності кооперативів та здійснення антиалкогольної кампанії на споживчий ринок, встановити причини підвищення цін на продукти харчування та товари повсякденного вжитку. Також у документах даного фонду міститься інформація про якість продовольчих товарів в закладах державної торгівлі та на колгоспних ринках. Документи фонду дозволяють проаналізувати рівень організації громадського харчування в міських поселеннях та визначити вплив соціально-економічних перетворень на якість обслуговування відвідувачів в цих закладах. Зокрема, міститься інформація про рівень забезпечення міських мешканців посадочними місцями, про вплив здійснення антиалкогольної кампанії,

переведення закладів громадського харчування на госпрозрахунок, створення кооперативів громадського харчування, реорганізації структури управління даною сферою.

Архівні документи вказаного фонду надають інформацію про побутове обслуговування населення. Зокрема, про рівень забезпечення міських мешканців Криму та УРСР підприємствами побутового обслуговування за місцем роботи, якість побутових послуг, вплив соціально-економічної кризи в Радянській державі та реорганізації управління підприємствами сервісу побуту на рівень забезпечення населення побутовими послугами. Досить важливими для розкриття теми є матеріали про рівень обслуговування міського населення Криму та УРСР громадським транспортом: своєчасність відправлення та прибуття пасажирського транспорту, якість дорожнього покриття тощо. Вони дають можливість визначити вплив переведення підприємств громадського автотранспорту на госпрозрахунок на якість обслуговування пасажирів.

Архівні джерела цього фонду містять значний обсяг інформації про рівень організації охорони здоров'я населення. Зокрема, щодо організації медичного обслуговування, відпочинку в рекреаційних установах, впровадження фізичної культури в повсякденне життя міських мешканців, вплив екологічного стану міст Криму на здоров'я їх мешканців. Інформація про рівень впровадження радянських свят, обрядів та традицій в повсякденне життя та дані про рівень матеріально-технічного забезпечення їх здійснення дозволяють висвітлити соціокультурні виміри повсякдення. Документи означеного фонду дають можливість простежити вплив трансформації державно-релігійних відносин на рівень здійснення населенням релігійних обрядів.

Матеріали фонду Р-2 містять інформацію про основні форми організації дозвілля міських мешканців, створення закладів культури нового типу, вплив матеріально-технічного забезпечення закладів дозвілля на рівень організації відпочинку населення міст та вплив переведення підприємств та організацій на госпрозрахунок на діяльність профспілкових закладів культури. Також дані матеріали дають можливість проаналізувати процес втрати контролю держави над

культурним життям населенням внаслідок здійснення соціально-економічних перетворень.

Архівні документи ЦДАГО (Ф. 1) доповнюють наявні матеріали та надають додаткову інформацію стосовно повсякденного життя міських мешканців досліджуваного періоду. Зокрема, містять документальні дані про значення індивідуального житлового будівництва та будівництва молодіжних житлових комплексів у реалізації завдань «Житло – 2000», вплив скорочення Збройних сил СРСР та ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС на хід виконання житлової програми, дані про стан житлово-комунального господарства окремих міст Криму.

Архівні матеріали зазначеного фонду допомогли охарактеризувати рівень виконання «Комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986 – 2000 роки», простежити вплив прийнятого Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» на якість промислових товарів та на споживчий ринок загалом, наслідки здійснення реформи роздрібних цін, порівняти ціни на продовольчі товари в державній торгівлі і на колгоспних ринках. Додатково даний масив документів надає інформацію про рівень забезпечення населення продовольчими і промисловими товарами, про вплив здійснення антиалкогольної кампанії на споживчий ринок.

У даному фонді міститься значний обсяг інформації про розвиток кооперативного руху, значення діяльності кооператорів у насиченні споживчого ринку товарами повсякденного вжитку. Ці матеріали надають можливість проаналізувати вплив соціально-культурних перетворень на культурну сферу, визначити місце кооперативів в організації дозвілля населення, розкрити вплив втрати державного контролю над культурним життям населення на рівень організації дозвілля. А також визначити вплив дисбалансу споживчого ринку на грошовий обіг і грошові доходи населення та розкрити наслідки прийнятих заходів керівних органів щодо покращення грошового обігу на добробут населення.

Фонди Державного архіву в Автономній республіці Крим та Державного архіву міста Севастополя доповнюють наявну інформацію вище зазначених архівів, надають можливість виокремити особливості життя міських мешканців Криму

через призму повсякденності, визначити вплив соціально-економічних перетворень на матеріально-побутові умови життя містян півострова, задоволення основних соціокультурних потреб.

Архівні документи Державного архіву в Автономній республіці Крим надають значний обсяг інформації про різні сфери повсякденного життя міського населення Криму. Зокрема, матеріали фонду р-3287 Кримської обласної ради народних депутатів і його виконавчого комітету містять інформацію про впровадження та здійснення радянських свят, обрядів та традицій, рівень забезпечення продовольчими та промисловими товарами, діяльність закладів громадського харчування, побутове обслуговування населення, рівень забезпечення міських мешканців житлом, діяльність кооперативів. Фонд р-3319 Обласного управління культури дає можливість визначити вплив антиалкогольної кампанії на організацію дозвілля населення закладами культури, форми здійснення атеїстичного, комуністичного та інтернаціонального виховання.

Матеріали Фонду р-3944. Обласного управління побутового обслуговування населення Виконавчого комітету Кримської обласної ради народних депутатів дозволяють проаналізувати рівень забезпечення міського населення Криму побутовими послугами, визначити вплив діяльності кооперативів побутового обслуговування на якість наданих послуг.

Джерела фонду П-1 Кримського обласного комітету Комуністичної партії України містять інформацію про різні сфери повсякденного життя містян півострова. Зокрема, про якість обслуговування міських мешканців громадським транспортом, засоби здійснення комуністичного та інтернаціонального виховання, вплив матеріально-технічного стану культурних установ на організацію дозвілля населення м. Феодосія тощо.

Фонд р-4197 Кримського обласного житлового управління Виконавчого комітету Кримської обласної Ради народних депутатів дозволяє визначити вплив діяльності організацій житлового управління на якість проживання міських мешканців Криму в будинках квартирної типу. Також надає інформацію про методи боротьби державних органів влади з нетрудовими доходами населення та

форми організації дозвілля населення при житлових організаціях засобами фізичної культури і спорту.

Архівні документи фонду р-3509 Кримського обласного управління комунального господарства Виконавчого комітету Кримської обласної Ради народних депутатів надають можливість проаналізувати вплив матеріально-технічного стану об'єктів комунального господарства на якість отриманих комунальних послуг міським населенням Криму. А матеріали фонду р-3942 Обласного комітету телебачення і радіомовлення Виконавчого комітету Кримської обласної Ради народних депутатів дозволяють деталізувати вплив соціально-економічних перетворень на повсякденне життя міських мешканців та визначити особливості здійснення даних перетворень на півострові. Також матеріали вказаного фонду дозволяють ознайомитися з переліком програм, які домінували в той час на екранах Кримського телебачення.

Матеріали Державного архіву м. Севастополя дозволяють глибше дослідити різні сфери повсякденного життя мешканців м. Севастополь. Зокрема, архівні документи фонду р-79 Севастопольської міської Ради народних депутатів надають інформацію про рівень побутового, медичного, транспортного обслуговування севастопольців, про організацію фізкультурно-масової роботи населення за місцем проживання, за місцем роботи та в закладах культури міста в цілому. Також дані матеріали дозволяють визначити рівень впливу створення культурно-спортивних закладів на організацію дозвілля. У вказаних джерелах містяться матеріали про матеріально-технічний стан гуртожитків та комунальних комунікацій міста. Архівні документи надають можливість проаналізувати вплив переходу підприємств м. Севастополь на госпрозрахунок та діяльність кооперативів на підвищення цін на товари повсякденного вжитку.

Фонд р-45 Управління житлового комунального господарства виконавчого комітету Севастопольської міської ради народних депутатів 1944-1991 рр. дозволяє проаналізувати технічний стан дорожнього покриття міста, якість обслуговування пасажирів Севастопольським тролейбусним управлінням, якість здійснення ремонту житлового фонду м. Севастополь та його підготовки до експлуатації в

осінньо-зимовий період, рівень організації фізкультурно-оздоровчої і спортивно-масової роботи та забезпечення закладами громадського харчування робітників підприємств комунального господарства.

Інформацію про вплив діяльності житлово-експлуатаційних організацій м. Севастополь на якість життя в житлових будинках містять документи фонду р-184 Управління житлового господарства міської державної адміністрації 1944-1956, 1965-1987, 1993-2005 рр. Форми впровадження фізичної культури і спорту в повсякденне життя севастопольців допомагають розкрити документи фонду р-154 Комітету з фізичної культури і спорту виконавчого комітету Севастопольської міської Ради народних депутатів 1945-1958, 1969-1991 рр.

Матеріали фонду р-183 Управління культури виконавчого комітету Севастопольської міської Ради народних депутатів надають можливість визначити рівень забезпечення мешканців м. Севастополь закладами культури та вплив їх матеріально-технічного стану на рівень організації дозвілля, дозволяють прослідкувати процес легалізації діяльності рок-груп.

Вагому роль при дослідженні повсякденного життя міських мешканців відіграло опрацювання опублікованих джерел, що становлять другу джерельну групу дисертації. Зокрема, аналіз законодавчих актів, виданих союзним та регіональним центрами, дозволили визначити місце різних сфер повсякдення у загальнодержавній політиці, прослідкувати вплив прийнятих рішень верховними органами влади на покращення добробуту міських мешканців на республіканському та регіональному рівнях. У даному дослідженні були опрацьовані нормативні акти верховних органів влади УРСР, опубліковані у таких періодичних виданнях: «Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки», «Зібрання постанов Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки». Також для опрацювання ряду нормативних актів республіканського значення були використанні електронні ресурси віддаленого доступу [210–213; 216; 218]. Нормативні акти, прийняті союзним центром, опрацьовувалися також через електронні ресурси віддаленого доступу [188–206;

214]. Ці матеріали допомогли проаналізувати вплив здійснених перетворень на різні сфери повсякденного життя.

Важливе джерело дослідження повсякденного життя населення Криму в кінці перебудови становить «Вестник Совета Министров Крымской АССР». У ньому містяться законодавчі акти, які дозволяють проаналізувати вплив фінансово-економічного становища Кримського регіону на повсякдення пересічного населення. Також опрацювання листів громадян, опублікованих у вказаному Віснику, дозволяє визначити рівень задоволення населення товарами повсякденного вжитку та побутово-культурними послугами [354].

Важливим джерелом для дослідження теми дисертації є матеріали з'їздів, конференцій, пленумів комуністичної партії Радянського Союзу та комуністичної партії України. Вони дозволяють визначити розрив між фіктивним декларуванням радянською владою турботи про покращення життя своїх громадян та рівнем впровадження в дійсність програм з розвитку різних сфер повсякдення [182–184].

Важлива інформація для конкретизації різних аспектів повсякденного життя міських мешканців Криму та УРСР досліджуваного періоду міститься у статистичних збірниках. Саме статистичні дані дозволили проаналізувати рівень виконання ряду соціально-економічних програм періоду перебудови, прослідкувати динаміку розвитку галузей народного господарства УРСР та Криму, що впливали на якість життя міського населення. У даному дослідженні використовувалися статистичні дані збірників «Народне господарство Української РСР», «Українська РСР: короткий статистичний довідник», «Украинская ССР в цифрах», «Народное хозяйство Крыма» [185–187; 220].

Додаткову групу джерел становлять довідкові видання, у яких день за днем досліджуваного періоду відтворюються події різних сфер життя населення УРСР. Зокрема у даній роботі автор використовувала матеріали доробку Інституту історії України НАН України: «Україна: хроніка ХХ століття» та колективну працю «Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник» [453–455].

Третю групу джерельної бази дисертації складають періодичні видання. У досліджуваний період під впливом соціально-економічних перетворень відбулася трансформація діяльності багатьох редакцій періодичних видань. Зокрема, на початковому етапі перебудови преса, як і в попередні роки радянської влади, залишалася інструментом виконання партійних рішень. Редакціям відводили понад половину газетної площі матеріалам на економічні та партійні теми. На шпальтах газет зазначеного періоду інформація про різні сфери повсякдення подавалася досить сухо. Якщо і говорилося про якісь недоліки в організації побуту, дозвілля міського населення, то причинами такого стану речей зазначалися недостатнє виконання рішень верховних органів влади на місцях, а не накопичення негативних тенденцій протягом років, а то і десятиліть, в різних сферах соціально-економічного життя радянського суспільства. Поступово під впливом перебудовчих процесів та проголошення гласності в радянському суспільстві полеміка на шпальтах газет почала змінюватися. Відверто заговорили про негативні тенденції у різних сферах суспільства, про якісний вплив соціально-економічних перетворень на добробут населення. В багатьох газетах були створені рубрики, у яких кожен бажаючий міг висловити власну думку. Варто зауважити, що особливо гостро на сторінках періодичних видань критикувалися дії влади у кінці досліджуваного періоду, коли в суспільстві негативні тенденції під впливом соціально-економічних перетворень досягли свого найвищого піку.

Автором було досліджено низку центральних та міськрайонних газет, таких як «Правда України», «Кримська Правда», «Путь Ильича» (Судак), «Слава труду» (Бахчисарай), «Красное знамя» (Саки) «Слава Севастополя» (Севастополь), «Советский Крым» (Ялта), «Строитель канала» (Красноперекоськ) «Бизнес клуб» (Сімферополь) [221–315]. Загалом нами проаналізовано і введено в науковий обіг матеріали 90 випусків газет, 86 з яких – міська періодика Криму. Залучена до аналізу преса дозволила охарактеризувати різні сфери повсякденного життя містян півострова, виділити типові та особливі риси їхнього побуту та дозвілля.

Отже, використані джерела містять різнопланову та об'єктивну інформацію, яка дозволяє всебічно дослідити повсякденне життя міського населення Криму в

період перебудови. Наявна джерельна база є цілком достатньою для реалізації поставленої мети дослідження.

Методологічну основу роботи склали універсальні принципи історизму, об'єктивності, міждисциплінарності, комплексності та системності.

Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичного середовища, в динаміці їх розвитку. Аналізуючи повсякденне життя міського населення Криму ставилося за мету висвітлити процес еволюції матеріально-побутового та соціокультурного забезпечення містян у межах здійснення соціально-економічних перетворень держави, показати вплив трансформації державно-релігійних відносин на рівень впровадження радянських свят, традицій та обрядів.

Принцип об'єктивності передбачає критичне ставлення до усталених задалегідь визначених, традиційних оцінок, теорій, концепцій та ідей, неупереджений аналіз сукупності всіх теоретичних та практичних результатів, одержаних у процесі розробки теми. Застосування даного принципу допомогло врахувати основні чинники, що не лише безпосередньо, а й опосередковано впливали на організацію життєдіяльності міських мешканців. В основу дисертаційного дослідження покладений принцип об'єктивного трактування достовірних фактів, документальних джерел, що зумовило цілісний підхід до аналізу та інтерпретації історичних подій.

Важливе значення в дослідницькій стратегії повсякденної історії відіграє *принцип міждисциплінарності*. Даний метод посилює науковий характер дослідження через залучення здобутків інших наук. Інтегральний, міждисциплінарний підхід до вивчення повсякденного життя міських мешканців надає можливість більш повно охарактеризувати та виділити особливості соціально-побутових умов життя містян в досліджуваній період. У даній роботі використано методи таких суміжних дисциплін як економіка, соціологія, етнографія, релігієзнавство, залучено і опрацьовано матеріали статистичних досліджень, аналітичні дані управлінських структур тощо. Застосування принципу

комплексності при розв'язанні поставлених наукових завдань дозволило забезпечити цілісний усебічний підхід до вивчення обраної теми.

Одним із фундаментальних став принцип *системності*, оскільки сучасний науковий підхід вимагає послідовного включення результатів аналізу окремих складових у єдину цілісну картину.

У процесі роботи над дослідженням був застосований *порівняльно-історичний метод*, що дав змогу виявити якісні зміни у житті міського населення у середині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст, порівняти схожі та відмінні твердження щодо впливу демократизації суспільства та гласності на дозвілля та культурну сферу, виокремити та описати різні дослідницькі підходи відносно трактування впливу соціально-економічних перетворень на матеріальний добробут містян. Використання даного методу дозволило проаналізувати ключові сфери повсякденного життя міського населення Криму через призму загальноукраїнських соціально-економічних та соціокультурних перетворень, порівнюючи головні тенденції міст Криму та інших регіонів України. Це допомогло при формулюванні достовірних всебічно обґрунтованих висновків.

Статистичний метод дозволив прослідкувати динаміку змін кількісних показників у забезпеченні побутових та культурних потреб населення. При розгляді побуту та дозвілля важливим орієнтиром став також *описовий метод*, який допоміг виокремити найбільш характерні особливості повсякденного життя міського населення Криму в досліджуваній період. За допомогою *аналітичного методу* з'ясовано ключові причини та наслідки соціально-економічних перетворень, обґрунтовано їх вплив на всі сфери повсякденного життя містян Криму. Даний метод дозволив не лише вірно інтерпретувати історичні події, а й встановити ступінь об'єктивності та інформативності джерел.

Оперування прийомами *проблемно-хронологічного методу* допомогло проаналізувати й систематизувати типові явища, встановити хронологічну послідовність подій та розглянути їх окремими проблемними групами.

Індуктивний та дедуктивний методи дозволили з'ясувати співвідношення суспільного та особистого в повсякденному житті міських мешканців Криму. Дали

змогу, узагальнюючи окремі незначні випадки, отримати цілісне уявлення про події, а із загальних тенденцій виокремити важливі моменти повсякденного життя.

Таким чином, у процесі вивчення проблем повсякденного життя міського населення Криму в 1985-1991 рр. застосовані як загальнонаукові, так і конкретно-історичні методи, що дали змогу комплексно та всебічно розглянути означену проблему, сформулювати обґрунтовані висновки.

Висновки до розділу 1

Огляд історіографії засвідчує, що, попри увагу дослідників до питань матеріально-побутового забезпечення, задоволення культурних потреб радянських громадян, повсякденне життя міського населення Криму в 1985-1991 рр. не стало предметом спеціальних наукових студій. Історіографія даної проблеми включає два етапи: 1) 1985-1991 рр. – радянська історіографія; 2) з 1991 р. – до нашого часу – сучасна наукова література з історії повсякдення міського населення Криму в роки перебудови.

Джерельна база включає три головні групи: 1) матеріали центральних і регіональних державних архівів України; 2) опубліковані матеріали (законодавчі акти органів державної влади СРСР та УРСР, матеріали з'їздів і пленумів Комуністичної партії, статистичні і довідкові матеріали); 3) періодичні видання. Широка джерельна база дала змогу не лише вирішити поставлені завдання, але й може слугувати матеріалом для подальшої роботи над даною темою, оскільки її науковий потенціал ще не вичерпано.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності, міждисциплінарності, комплексності та системності. Застосовані в роботі загальнонаукові та конкретно-історичні методи дозволили науково, комплексно та всебічно проаналізувати повсякденне життя міського населення Криму в 1985-1991 рр.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР В 1985-1991 РР.

2.1. Міста Криму і державна соціоекономічна політика

Повсякденне життя населення не в останню чергу залежить від соціального середовища, економічної інфраструктури, що визначає сферу зайнятості особистості. Тому, досліджуючи проблему повсякденного життя населення, варто дати загальну характеристику соціально-економічного становища міст Криму в 1985-1991 рр.

У досліджуваний період на території Криму розташовувалося 71 міське поселення, в тому числі 55 селищ міського типу, 6 міст районного підпорядкування, 9 міст обласного і 1 місто – республіканського [415, с. 5]. Загалом міське населення Криму складало 70 % від загальної кількості жителів півострова: 1 391 тис. чол. проживали в 16 містах, 323 тис. чол. – в селищах міського типу [404, с. 134].

За чисельністю населення міста Криму поділялися на крупні, великі, середні та малі. До крупних міст належали Сімферополь та Севастополь, у яких проживало 344 тис. чол. та 356 тис. чол. відповідно. До великих міст належали Євпаторія і Керч, де мешкало 108 тис. чол. та 174 тис. чол. відповідно. До середніх міст належали Джанкой, Феодосія та Ялта, які налічували 50,6 тис. чол., 84,3 тис. чол. та 89,6 тис. чол. відповідно. Найбільшу кількість в Криму складали малі міста: Алушка, Алушта, Бахчисарай, Білогірськ, Білокам'янськ, Саки, Старий Крим, Судак, Красноперекопськ. У м. Алушка проживало 11,8 тис., в м. Алушта – 33 тис., в м. Бахчисарай – 24,1 тис., в м. Білогірськ – 15,4 тис., в м. Білоком'янськ – 12,5 тис., в м. Красноперекопськ – 29,4 тис., в м. Саки – 34 тис., в м. Старий Крим – 10,4 тис., в м. Судак – 13,9 тис. [404, с. 134–143].

За своїми соціально-економічними функціями міста Криму поділялися на багатофункціональні, лікувально-оздоровчі, організаційно-господарські і

культурно-побутові, промислові, промислово-транспортні, промислові і лікувально-оздоровчі.

До багатofункціональних центрів належали міста Сімферополь та Севастополь, до лікувально-оздоровчих – Алушка, Алушта, Євпаторія, Судак, Ялта, до організаційно-господарських і культурно-побутових центрів районного значення, центрів АПК – Бахчисарай, Білогірськ, Старий Крим, до промислових – Керч, Красноперекіпськ, до промислово-транспортних – Білокам'янськ, Джанкой, до промислових і лікувально-оздоровчих – Саки, Феодосія [404, с. 134–143].

Відповідно до соціально-економічних функцій в структурі зайнятості населення міст Криму переважне значення належало промисловості, транспорту, будівництву, агропромислому комплексу та рекреаційному господарству. Рекреаційне господарство складало левову частку зайнятості населення міст, розташованих в приморській зоні півострова. А саме, в лікувально-оздоровчих закладах м. Алушка працювало 75,9 % робітників від загальної кількості працюючих, м. Алушта – 71,9 %, м. Євпаторія – 58,4 %, м. Саки – 56,5 %, м. Старий Крим – 28,1 %, м. Судак – 63,4 %, м. Ялта – 66,6 % [404, с. 136, 139, 142, 143]. Центрами агропромислового комплексу півострова були міста Бахчисарай, Білогірськ, Старий Крим [404, с. 137, 142].

У досліджуваний період основу господарства Криму становили промисловий та агропромисловий комплекси. У галузевій структурі промислового комплексу провідні місця посідали харчова промисловість (38,9 % від загального обсягу промислового виробництва), машинобудування і металообробка (33,6 %), хімічна і нафтохімічна (9,1 %), легка (5,1 %), будматеріалів (4,4 %) [389, с. 231].

У роки перебудови провідними галузями машинобудівного комплексу Криму були суднобудування і судноремонт (Керченський суднобудівельний завод «Затока», виробничі об'єднання Феодосійське ім. XXVI з'їзду КПРС, «Севастопольський морський завод ім. С. Орджонікідзе»), сільськогосподарське машинобудування (Сімферопольський «Сільгоспдеталь» та Джанкойський машинобудівний завод), електротехнічна (Сімферопольський електромашинний будівний завод), радіоелектроніка (виробниче об'єднання «Фотон» у Сімферополі),

приладобудування (Сімферопольські заводи «Сантехпром», «Фіолент», Севастопольські науково-виробничі об'єднання «Мусон» та приладобудівний завод ім. В.І. Леніна) [389, с. 231].

Хімічна промисловість була представлена Сімферопольським заводом пластмас, Кримським виробничим об'єднанням «Титан», Кримським содовим, Перекопським бромним та Сакським хімічним заводами [389, с. 231].

Серед галузей харчової промисловості загальносоюзне значення мали переробка винограду (виробничо-аграрне об'єднання «Масандра»), рибообробна (виробничі об'єднання «Атлантика», «Керчрибпром», «Південриба»), консервна (підприємства у мм. Сімферополь, Джанкой, Бахчисарай) [389, с. 231].

Загалом промислові підприємства знаходилися в кожному місті півострова. Зокрема, підприємства енергетичної промисловості працювали в мм. Сімферополь, Білокам'янськ, Севастополь, металургійної – в м. Керч, хімічної – в мм. Сімферополь, Красноперекопськ, Саки, гірничорудної – в мм. Керч, Севастополь, машинобудівної – в мм. Сімферополь, Джанкой, Керч, Севастополь, металообробної – в мм. Сімферополь, Джанкой, Євпаторія, Керч, Севастополь, Феодосія, деревообробної – в мм. Сімферополь, Алушта, Севастополь, будівельних матеріалів – в мм. Сімферополь, Бахчисарай, Білогірськ, Білокам'янськ, Джанкой, Керч, Красноперекопськ, Саки, Севастополь, Старий Крим. Підприємства харчової промисловості знаходилися в усіх містах Криму, легкої – в усіх, окрім мм. Білокам'янськ та Красноперекопськ. На промислових підприємствах м. Сімферополь працювало 32,5 % робітників від загальної кількості працюючих, м. Алушка – 7 %, м. Алушта – 8,8 %, м. Бахчисарай – 28,4 %, м. Білогірськ – 23,9 %, м. Білокам'янськ – 28,8 %, м. Джанкой – 20,6 %, м. Євпаторія – 11,8 %, м. Керч – 38,5 %, м. Красноперекопськ – 32,3 %, м. Саки – 23,6 %, м. Севастополь – 25,7 %, м. Старий Крим – 25,7 %, м. Феодосія – 16,9 %, м. Ялта – 8,1 % [404, с. 134–144].

У містах Криму транспортна галузь також була одним із секторів зайнятості населення. Найбільша кількість робітників даної сфери знаходилася в мм. Білокам'янськ, Євпаторія та Джанкой. Відсоток працівників транспортного господарства від загальної кількості працюючих у вказаних містах складав 14, 17,6

та 18,2 одиниць відповідно [404, с. 138, 139]. В інших міських поселеннях півострова даний показник коливався в межах 5,4-11,5 одиниць [404, с. 136, 143]

У містах Криму в будівничій галузі кількість працюючих була різною. У м. Сімферополь в даному секторі економіки працювало 9,1 % робітників від загальної кількості працюючих, м. Алушка – 7 %, м. Алушта – 9,3 %, м. Бахчисарай – 7,9 %, м. Білогірськ – 5,4 %, м. Білокам'янськ – 9,7 %, м. Джанкой – 11,7 %, м. Євпаторія – 12,2 %, м. Керч – 7,7 %, м. Красноперекіпськ – 18,9 %, м. Саки – 8,6 %, м. Севастополь – 5,6 %, м. Старий Крим – 7,2 %, м. Феодосія – 9,8 % [404, с. 136–143].

Етнічний склад населення Криму в досліджуваний період був строкатий. За результатами Всесоюзного перепису населення 1989 р. на півострові проживали кримчани 110 національностей [430, с. 82, 330]. Найчисельнішими серед них були росіяни, кількість яких складала 1 668 200 чол. (68,7 % від загальної кількості населення півострова), українців нараховувалося 719 094 чол. (29,3,7 %), білорусів – 51 412 чол. (2,1 %) кримських татар – 44 201 чол. (1,8 %), євреїв – 18 666 чол. (0,8 %), татар – 11 802 чол. (0,5 %), вірмен – 10 840 чол. (0,5 %), поляків – 5 994 чол. (0,2 %), німців – 3 265 чол. (0,1 %), болгар – 3 008 чол. (0,1 %), греків – 2 298 чол. (0,1 %), циган – 1 032 чол. (0,04 %), караїмів – 898 чол. (0,04 %), естонців – 898 чол. (0,04 %) [430, с. 81].

У всіх містах Криму в роки перебудови переважну більшість населення за національною ознакою склали росіяни. Зокрема, у мм. Феодосія, Керч, Судак їх чисельність становила від 75 до 88 % від загальної кількості проживаючих, у мм. Сімферополь, Алушта, Джанкой, Красноперекіпськ, Саки, Ялта – від 52 % до 71 %. Українці посідали друге місце за кількістю в етнічному складі населення міст Криму. Зокрема, в м. Керч їх проживало 9 % від загальної кількості, в м. Євпаторія – 22 %, в мм. Ялта, Алушта, Судак, Старий Крим, Феодосія частка українців складала 20-24 %, м. Саки – 45 %, в м. Джанкой – 27 %, м. Красноперекіпськ – 39 % [372, с. 66–69].

У досліджуваний період Крим у соціально-економічному відношенні був невід'ємною частиною УРСР. Енергетична потреба півострова покривалася за

рахунок ресурсів УРСР на 68,7 %. Власними ресурсами Крим тільки на 15 % забезпечувався електроенергією, 40 % – газом, 20 % – водою. У повній мірі в Крим завозилися скраплений газ та вугілля [226, с.1].

У роки перебудови на територію Криму ввезення промислових товарів народного вжитку переважало вивіз на 485,3 млн. крб., вивіз продовольчих товарів переважав ввезення на 426,3 млн. крб. У той же час, у Крим для виробництва продовольчих товарів завозилася сировина, вартість якої у 1990 р. становила 123 млн. крб. [226, с.1].

Також потрібно зазначити, що Крим, як і інші регіони УРСР, був віддзеркаленням всіх соціально-економічних перетворень, які здійснювалися на союзному та республіканському рівнях.

На першому етапі перебудови акцент у стримуванні кризових тенденцій був поставлений на прискорення соціально-економічного розвитку шляхом впровадження в народне господарство досягнень науково-технічної революції [351, с. 30]. Також одним із інструментів стимулювання економіки Радянської держави керівні органи вбачали створення механізму зацікавленості робітників у результатах своєї праці. Одним із засобів підвищення такої зацікавленості було підвищення заробітної плати. У травні 1985 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли постанову «Про вдосконалення оплати праці наукових працівників, конструкторів і технологів промисловості» [394, с. 500]. Метою даного нормативного акту було посилення матеріальної й моральної зацікавленості працівників у прискоренні науково-технічного прогресу, створенні й упровадженні в господарство нової техніки і технологій [394, с. 500]. У грудні 1985 р. відповідним рішенням покращувалось матеріальне стимулювання майстрів, начальників цехів і дільниць підприємств, у вересні 1986 р. постановою Ради Міністрів СРСР, ЦК КПРС та ВЦРПС «Про удосконалення організації заробітної плати та введення нових тарифних ставок і посадових окладів робітникам виробничих галузей народного господарства» передбачалося здійснити підвищення оплати праці в середньому на 20-25 % [204]. Загалом, після 1987 р. союзний уряд прийняв 11 постанов, якими передбачалося значне підвищення заробітної плати [351 с. 33].

Дані заходи в досліджуваній період сприяли суттєвому зростанню заробітків робітників і службовців. А саме, у 1991 р. відносно 1985 р. оплата праці останніх у середньому збільшилась на 172,5 % або на 300,1 крб. і становила 474 крб. [186, с. 51]. В окремих областях УРСР у зазначений період підвищення заробітної платні було ще більшим. До таких пріоритетних областей належав і Крим, де зарплата збільшилась на 174,6 % і в 1991 р. становила 464,4 крб., а також Дніпропетровська обл. – на 180,6 % і у 1991 р. становила 508,2 крб., Донецька обл. – на 180,2 % і становила 547,7 крб., Житомирська обл. – на 204,3 % і становила 474,1 крб. [186, с. 51]. Варто зауважити, що суттєве зростання заробітної плати робітників і службовців Криму відбулося у 1991 р. У 1986 р. відносно 1985 р. її зростання складало лише 3.5 %, або 6 крб., у 1987 р. – 7,1 %, або 12 крб., у 1988 р. – 16 %, або 27 крб., у 1989 р. – 27,2 %, або 46 крб., у 1990 р. – 48 %, або 81 крб. [185, с.73; 186, с. 51].

Також зростанню грошових прибутків міського населення Криму в роки перебудови сприяло збільшення виплат із суспільних фондів споживання (далі СФС). СФС в СРСР у сукупності складали грошові виплати (пенсії, стипендії, різного роду допомоги), пільги та безкоштовні послуги [435, с. 248]. У 1985-1991 рр. виплати і пільги із СФС загалом для населення УРСР зросли більш ніж у 3 рази і у 1991 р. складали 78 305 млн. крб. У розрахунку на душу населення дані виплати і пільги за вказаний період збільшилися на 1 003 крб. і у 1991 р. становили 1 503 крб. [186, с. 55].

Варто зауважити, що зазначений рівень зростання прибутків населення УРСР загалом та Криму зокрема носив більше номінальний характер, ніж реальний. Адже, низка соціально-економічних реформ здійснених у досліджуваній період, в основному не мали бажаного позитивного впливу на благополуччя радянських громадян.

Починаючи із середини 1986 р. керівництво СРСР почало розуміти, що обрана ним стратегія «прискорення» через застосування командно-адміністративних методів управління економікою не дає бажаних результатів. На червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС була озвучена нова лінія політики

розвитку, на основі якої прийняли революційну постанову «Про завдання партії по докорінній перебудові управління економікою». У даному нормативному акті зазначалося, що ключовим завданням перебудови, найважливішою умовою прискорення соціально-економічного розвитку є радикальна реформа управління економікою. А саме, здійснити перехід від переважно адміністративних до переважно економічних методів керівництва [394, с. 504]. Проект реформи передбачав розширення самостійності підприємств на принципах госпрозрахунку і самофінансування, поступове відродження приватного сектору економіки, відмову від монополії зовнішньої торгівлі і глибоку інтеграцію у світовий ринок, скорочення кількості галузевих міністерств і відомств, встановлення між ними партнерських стосунків [394, с. 504–505].

Відповідно до рішень червеневого Пленуму 1987 р., був прийнятий комплекс нормативних актів, покликаних прискорити соціально-економічний розвиток СРСР та, як наслідок, підвищити рівень життя радянських громадян. До них відносяться Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про основні напрямки перебудови системи ціноутворення в умовах нового господарського механізму», Закон СРСР «Про кооперацію» та ін. В ідеалі дані заходи повинні були здійснити революціонізуючий вплив на всі сфери життя суспільства та покращити благополуччя населення. Насправді ж, вдалося досягти лише «революційних» змін в усталеному соціально-економічному бутті Радянської держави, що супроводжувалося одночасно з суттєвим пониженням рівня життя її громадян.

Зокрема, децентралізація механізму ціноутворення та ослаблення державного регулювання оплати праці сприяли збільшенню заробітної плати робітників і службовців у невідповідності зі зростанням продуктивності праці. А саме, якщо у 1987 р. на один процент зростання заробітної праці в промисловості УРСР припадало приблизно 0,5 % приросту заробітної плати, то у 1988 р. майже 1,5 %, у 1989 р. – 2,2 %, а за 9 місяців 1991 р. продуктивність праці знизилась на 12 % при випереджаючому зростанні оплати праці [377 с. 247–248; 393, с. 136]. У Криму в 1985 р. на 1 крб. грошових доходів вироблялось товарів на 57 коп., в 1990 р. – на

54 коп. А у 1989 р. приріст коштів, направлених на оплату праці працівників народного господарства, досяг 14 %, у 1990 р. ця тенденція на півострові продовжувалась при зниженні об'ємів виробництва і продуктивності праці [430, с. 93, 331]. Таким чином, це сприяло збільшенню накопичення надлишкових грошей «на руках» населення, непідкріплених товарною масою. Зокрема, у 1988 р. грошові доходи населення УРСР збільшилися на 15 %, а роздрібний товарообіг – лише на 12,7 %, тому існуючий купівельний попит не покривався товарною масою на 14 млрд. крб. [122, арк. 14, 81]. Прибутки населення Криму за роки XII п'ятирічки збільшилися на 60 %, досягнувши у 1990 р. 5 млрд. 748 млн. крб. [430, с. 93]. Тобто, фактично мешканці Криму, маючи у своєму розпорядженні певну кількість грошових знаків, були не в змозі підвищити свій рівень благоустрою через купівлю найрізноманітніших товарів, у тому числі і тих, які покращували їх побут (різного роду побутова техніка, предмети першої необхідності та ін.), через відсутність останніх у продажу.

Варто зауважити, що диспропорцію між грошовими прибутками населення та споживчими товарами значно посилив Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)». А саме, в радянській економіці діяла особлива фінансова система, яка складалась із двох контурів: у виробництві оберталися безготівкові «фіктивні гроші», кількість яких визначалася міжгалузевим балансом і які погашалися взаємозаліками підприємств і організацій, а на споживчому ринку товарів обертались нормальні гроші, які населення отримувало у вигляді зарплат і пенсій. Кількість такої грошової маси регулювалась відповідно з наявною масою товарів і послуг. Це дозволяло директивно тримати низькі ціни, не допускати серйозного дефіциту. Із прийняттям відповідного закону підприємствам надавалося право перераховувати частину безготівкового прибутку в готівку (в фонд матеріального стимулювання трудящих), що призвело до збільшення еної кількості грошової маси на споживчому ринку незабезпеченої товарами [351, с. 32].

У свою чергу, неможливість робітників отоварити зароблені кошти призводила до погіршення грошового обігу, що мало низку негативних наслідків для економіки країни і доброту населення. Звичайним явищем ставала затримка

зарплати. У першому кварталі 1988 р. було допущено 28 тис. випадків несвоєчасної оплати праці робітників УРСР, в тому числі 24 тис. із-за відсутності грошової готівки в ощадкасах. Порівнянно з відповідним періодом 1987 р. випадки несвоєчасних виплат заробітної плати збільшилися в 4 р. [118, арк. 26].

Щоб покращити грошовий обіг у середині країни, керівні особи СРСР вжили низку заходів, які, загалом, не вирішували проблему, а, навпаки, ще більше її поглиблювали, що призводило до соціального напруження суспільства. Серед них «найпопулярнішим» був випуск додаткової грошової маси. У 1987 р. емісія в УРСР складала 821 млн. крб., за 9 місяців 1988 р. – 928 млн. крб. [118, арк. 93]. Загалом даний захід покращував ситуацію тимчасово і не мав бажаного ефекту.

Окрім емісії платіжних знаків, вище керівництво СРСР, з метою стабілізації грошового обігу, вдавалося й до інших дій. Зокрема, до введення різного роду податків. Постановами Верховної Ради СРСР від 3 серпня 1989 р. «Про оподаткування фонду оплати праці державних підприємств (об'єднань)» [194] та від 26 вересня 1989 р. «Про заходи з регулювання приросту коштів, направлених на оплату праці кооперативами в сферах виробництва і послуг, організаціями орендаторів і підприємствами інших громадських організацій» [191] з IV кварталу 1989 р. встановлювався податок на приріст коштів понад 3 % від відповідного періоду минулого року, які направлялися на оплату праці. Якщо приріст даних коштів становив від 3 до 5 %, то державні підприємства, об'єднання, кооператори та інші громадські підприємства сплачували в державний бюджет 1 крб. за кожний карбованець приросту, якщо приріст коштів сягав від 5 до 7 %, то останні сплачували 2 крб. за кожний карбованець приросту, якщо більше 7 %, то – 3 крб. [194; 191].

Наступним кроком щодо покращення грошового обігу було введення, відповідно до Указу Президента СРСР М.С. Горбачова від 29 грудня 1990 р., податку з продажів. Даний вид податку установлювався на продукцію виробничо-технічного призначення, товари народного вжитку, виконання робіт і платних послуг. Податок з продажів являв собою 5 % надбавку до ціни товару вартістю 10 коп. і більше. На території УРСР даний податок був введений з 16 лютого 1991 р.

[188; 246, с. 1–2]. Отже, в містах Криму з 16 лютого також був запроваджений податок з продажів.

Крім того, перші особи Радянської держави, з метою стабілізації грошового обігу в середині країни, вдавалася до більш радикальних заходів. Зокрема, до грошової реформи та до підвищення роздрібних цін. Грошова реформа була проведена на основі Указу Президента СРСР М.С. Горбачова та постанови Кабінету Міністрів СРСР від 22 січня 1991 р. «Про припинення прийому до платежів грошових знаків Держбанку СРСР номіналом 50 і 100 крб. зразка 1961 р. та порядку їх обміну і обмеження видачі готівки з вкладів громадян» [198]. Офіційною метою реформи була оголошена боротьба зі спекуляцією, нетрудовими прибутками, фальшивомонетниками, корупцією та контрабандою [198]. Фактична ж мета реформи полягала у вилученні надлишкової грошової маси, не підкріпленої товарами. Для обміну працюючими громадянами грошових знаків даного номіналу на підприємствах, об'єднаннях, організаціях, установах створювалися комісії. Пенсіонери здійснювали даний обмін в установах Ощадбанку або в поштових організаціях. На розмір обміну купюр даного номіналу були встановлені обмеження. А саме, він здійснювався протягом трьох днів з 23 по 25 січня 1991 р. в межах середньомісячного заробітку за останній рік роботи чи розміру середньомісячної пенсії. При цьому розмір обміну не міг перевищувати 1000 крб. на одного працюючого чи 200 крб. на одного пенсіонера. Крім того, одночасно була обмежена сума готівки, доступна для зняття в Ощадбанку СРСР – не більше 500 крб. на одного вкладника. Варто зауважити, що радянським громадянам надавалася можливість здійснити обмін понад встановлену межу. При рай/міськвиконкомах створювалися відповідні комісії. Останні в 10-денний термін за результатом розгляду заяв на основі обґрунтованості і законності джерел доходів отримання грошових знаків даного номіналу приймали рішення про обмін чи відмову в ньому [198].

Про здійснення вилучення із обігу 50 і 100 крб. зразка 1961 р. протягом 23-25 січня громадяни були повідомлені 22 січня о 21 год. через канали центрального телебачення, коли практично всі фінансові установи та магазини були закриті.

Найбільш винахідливі особи намагалися розмінити гроші даного номіналу в касах вокзалів, аеропортів. Через відділення зв'язку окремі радянські громадяни намагалися перевести значні суми грошей родичам, знайомим і, навіть, самим собі. В окремих міських поселеннях Криму групи людей збиралися біля комісійних магазинів та вимагали відновити їх роботу до півночі з метою продажу імпоротної теле- і радіоапаратури та інших цінних речей. У м. Севастополь на ринках певними особами здійснювалася скупка 100 рублевих купюр за 25 крб., в Києві 50 крб. – по 40 крб. [141, арк. 2–3]. Також практично в усіх областях УРСР біля установ Ощадбанку утворилися черги, в основному із пенсіонерів. Багато із них були обурені тим, що напередодні отримали пенсію крупними грошовими знаками [141, арк. 2].

Наступного удару по заощадженням населення здійснила реформа роздрібних цін. Відповідно до Указу Президента СРСР М. Горбачова та постанови Кабінету Міністрів СРСР від 19 березня 1991 р. «Про реформу роздрібних цін і соціальний захист населення» [202] з 2 квітня 1991 р. здійснювалося підвищення державних роздрібних цін на основні продовольчі та промислові товари повсякденного вжитку, тарифи на пасажирські перевезення, послуги зв'язку. Підвищення вартості окремих товарів складало до 200 % [202], (Додаток Б). Відповідно до даних нормативних актів відбувалася лібералізація цінової політики: підприємствам і організаціям дозволялося реалізовувати окремі товари по регульованим та за договірними (вільними) цінами [202].

Варто зауважити, що урядом УРСР була розроблена система компенсації додаткових витрат, пов'язаних із зміною державних роздрібних цін. Був встановлений комплекс соціальних виплат родинам із дітьми в межах 65-115 крб. як щомісячної допомоги. 250 крб. держава виплачувала як одноразову допомогу родинам при народженні кожної дитини. Крім того, у зв'язку з подорожчанням товарів дитячого асортименту запроваджувалися такі компенсаційні виплати в розрахунку на рік: для дітей віком до 6 років – 200 крб., від 6 до 13 років – 240 крб., від 13 до 18 – 280 крб. Також як компенсаційний захід були підвищені пенсії на 70 крб. за місяць по старості, за вислугу років, по інвалідності, у зв'язку з втратою

годувальника, соціальні пенсії. Дітям, які були круглими сиротами, пенсії підвищувалися на 140 крб. Безробітним громадянам, зареєстрованим у державній службі зайнятості, компенсація виплачувалася в розмірі 55 крб. на місяць. Також уряд УРСР встановив ряд компенсаційних виплат населенню на продовольчі і непродовольчі товари та послуги у зв'язку з підвищенням на них державних роздрібних цін [219, с. 22–34] (Додаток В).

Загалом, вище охарактеризовані заходи керівних органів Радянської держави не призвели до суттєвого покращення економічного розвитку країни, а за рахунок зниження рівня життя своїх громадян. Можна стверджувати, що всі спроби керівних органів Радянської держави спочатку покращити соціально-економічний розвиток, а потім зупинити його спад потрапили у свого роду замкнуте коло: децентралізація механізмів ціноутворення та ослаблення державного регулювання оплати праці → невідповідність зростання заробітної плати та продуктивності праці → накопичення «на руках» населення надлишкових грошей, непідкріплених товарною масою → погіршення грошового обігу → затримка оплати праці → емісія грошей. З кожним новим проходженням даного кола економічна ситуація в СРСР все більше погіршувалася, впливаючи згубно на добробут радянських громадян.

Варто зауважити, що розширення фінансової та виробничої самостійності підприємств мало неоднозначний вплив на благополуччя населення УРСР. Зокрема, відповідно із ст. 10, п. 3 Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» останні отримали право самостійно розробляти та затверджувати плани своєї виробничої діяльності. Досить часто керівники різного роду підприємств та об'єднань, переслідуючи корисні цілі, із планів виключали виробництво товарів дешевого асортименту, залишаючи покупцю в умовах дефіциту вибір без вибору у придбанні необхідних товарів. Таким чином, споживач змушений був витратити більше коштів при купівлі потрібної продукції. Яскравим відображенням подорожчання життя було те, що у 1989 р. середні доходи робітників і службовців зросли на 8 %, а грошові витрати на купівлю не продовольчих товарів – на 13 %, на продукти харчування – на 4 % [393, с. 136].

Загалом у 1986-1988 рр. державні роздрібні ціни на товари народного споживання підвищилися на 3 % [350, с. 14].

Згубний вплив на бюджет населення УРСР мала діяльність кооперативів. Відповідно до Закону СРСР «Про кооперацію» кооператори наділялись правом самостійно встановлювати ціни на власну продукцію. Часто ж їх основна робота зводилася до перепродажу товарів, закуплених у держторгівлі, за завищеними цінами. Отже, покупець в умовах всеосяжного дефіциту був змушений купувати необхідні товари в кооператорів, переплачуючи при цьому в 5-10 і більше разів [348, с. 8]. У більшості населення слово «кооператор» викликало озлоблення. Їх вважали ледве не головними винуватцями погіршення матеріального становища решти населення [394, с. 518].

Підвищення і приховане збільшення роздрібних цін породжували інфляцію, що суттєво знижувала реальні грошові прибутки громадян, оскільки механізм захисту від неї в досліджуваний період не був розроблений. У 1989 р. інфляція складала 2,2 % [350, с. 15]. Загалом інфляційні процеси суттєво ударили по добробуту менш- і середньо-доходних групах населення, які при наростанні цін зменшували обсяг купівлі окремих товарів. Зокрема, малозабезпечених, багатодітних і неповних родин, одиноких матерів, пенсіонерів, інвалідів [350, с. 15; 348, с. 13].

Про погіршення рівня життя населення УРСР в досліджуваний період свідчать опитування Інституту соціології. А саме, у 1988 р. 40,3 % від загальної кількості опитаних були задоволені власними прибутками, у 1989 р. – лише 19,6 %, у 1990 р. – 12 %. На запитання, чи виявився 1990 р. складнішим за попередній, 71 % опитаних дали ствердну відповідь, а найбільш актуальною життєвою проблемою 1990 р. респонденти назвали низький рівень доходів та високі ціни [393, с. 150–151].

2.2. Житлово-побутові умови міського населення регіону

Потреба в житлі – одна з найважливіших соціальних потреб населення. Вирішення житлової проблеми впливає на стан здоров'я людини, рівень

працездатності, народжуваності, міцність сімейних відносин, форми дозвілля тощо [386, с.3]. Нормальні житлові умови, зручна квартира для родини, власна кімната для кожного члена сім'ї – це природні потреби людини, що вимагають першочергового задоволення [435, с. 6].

Право радянських громадян на житло було задеклароване в 44 статті Конституції СРСР, прийнятої у 1977 р. Керівні органи Радянської держави постійно робили наголос на тому, що лише в соціалістичній країні державна влада прагне забезпечити кожного громадянина безоплатним житлом, на відміну від влади капіталістичних країн світу. Можливість отримати безоплатне житло оголошувалося великим соціальним благом. У СРСР акценти в розвитку економіки, в першу чергу, були поставлені на індустрію. Розвиток житлового будівництва в основному здійснювався по залишковому принципу. Тому даним благом, у силу недостатньої кількості безкоштовної житлової площі, могли скористатися не всі бажаючі радянські громадяни. Житлова проблема на території Радянської держави та досліджуваного регіону завжди була досить гострою.

У роки перебудови влада поступово почала змінювати полеміку відносно пріоритетів у розвитку економіки. Важка промисловість, як і раніше, для держави залишалася досить важливою, але поряд з цим ставився вагомий акцент на розвиток соціальної сфери. У 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС була прийнята програма «Житло-2000», яка передбачала забезпечити кожну радянську родину окремою квартирою чи індивідуальним будинком до 2000 р. [184, с.153].

У межах зазначеної програми розвивалися всі види житлового будівництва: здійснювалося будівництво за рахунок державних асигнувань, на кошти підприємств і організацій, господарським способом, індивідуальне та кооперативне, також будувалися молодіжні житлові комплекси [336, с.90]. Потрібно зауважити, що реалізація поставленого завдання передбачалась не лише за рахунок будівництва нових осель, а й за рахунок капітального ремонту наявного житлового фонду та реконструкції комунальних квартир для родинного заселення.

Вже на перших порах при реалізації завдань програми «Житло-2000» було зрозуміло, що вона страждала багатьма прорахунками в науковому обґрунтуванні,

незбалансованістю цілого ряду економічних, соціальних та демографічних розрахунків. Про такий стан речей свідчив незбалансований приріст побудованих квартир і збільшення черги на поліпшення житлових умов. Зокрема, за два роки виконання даної програми в міських поселеннях УРСР приріст побудованих квартир становив 16,9 тис., а приріст прийнятих на чергу родин та однаків – 163 тис., тобто перевищив перший показник у 9,6 рази [35, арк. 262]. Дана тенденція також спостерігалася і на території Криму. А саме, в міських поселеннях вказаного регіону у 1990 р. кількість родин і однаків, що стояли в черзі на отримання житла, порівняно з 1985 р. зросла на 35,8 тис. та складала 163 тис., за два з половиною роки XII п'ятирічки в міських поселеннях Бахчисарайського району на всі види черг було виділено 759 квартир, поставлено в чергу на отримання житла – 935 родин [187, с. 154; 301, с. 3]. У 1990 р. житлові умови в міських поселеннях Криму покращили 10,9 тис. родин та однаків, або 6,7 % від загальної кількості родин та однаків, що перебували на квартирному обліку [187, с. 154].

Про повільне вирішення житлової проблеми в досліджуваній період свідчить анкетування, проведене у лютому 1988 р. редакцією листів Кримського телерадіокомітету в межах виконання постанови Кримського обласного комітету комуністичної партії України «Про заходи відносно виконання постанови ЦК КПРС «Про стан роботи з листами про організацію прийому трудящих в Кримській обласній партійній організації». 28 % учасників анкетування найбільш гострою суспільною проблемою назвали житлову [159, арк. 4].

Загалом у досліджуваній період внаслідок реалізації завдань програми «Житло-2000», міський житловий фонд в УРСР зріс на 74 943 тис. кв. м, або на 14,7 % порівняно з 1985 р., в Криму – на 6 089 тис. кв. м, або на 27,5 % порівняно з 1985 р. Паралельно із зростанням житлового фонду відбувалося збільшення кількості родин та однаків, які знаходилися на обліку для поліпшення житлових умов. Зокрема, у міських поселеннях УРСР у 1991 р. черга на отримання житла, порівняно з 1985 р., зросла на 620,6 тис. родин та однаків, або на 30,2 % та становила 2680,3 тис., у Криму – на 42,7 тис. родин та однаків, або на 33,6 % та становила 169,9 тис. [186, с. 167], (Додаток Г).

У роки перебудови зростання черги на покращення житлових умов в міських поселеннях було, перш за все, зумовлено збільшенням кількості населення. В УРСР у 1989 р. кількість міського населення порівняно з 1979 р. зросла на 11,8 %, в Криму чисельність містян у 1990 р. порівняно з 1985 р. зросла на 7,3 % та складала 1739 тис. чол. [185, с. 26; 187, с. 11; 394, с. 229]. Варто зазначити, що збільшення міського населення відбувалося як за рахунок природного приросту, так і за рахунок міграційних процесів.

У Радянській державі типовим явищем було тривале чекання покращення житлових умов. У Криму станом на 1989 р. в міських поселеннях дві треті родин стояли в черзі на отримання житла від одного до дев'яти років, 11 % – більше десяти років [241, с. 2] Загалом в міських поселеннях УРСР із загальної кількості родин та однаків, які отримали житло у 1987 р., 42,6 % стояли в черзі від 1 до 5 років, 27,7 % – від 6 до 10 років, 11,9 % – від 11 до 15 років, 2,2 % (це більш ніж 5 тис. родин) – понад 15 років [35, арк. 260]. За таких обставин дефіцит житла був сприятливим ґрунтом для розвитку різноманітних зловживань з боку чиновників при розподілі житлової площі. Поширеними явищами при виділенні житла стали порушення черги, надання квартир особам, які не перебували в черзі, створення резерву квартир та тривалого їх не заселення тощо. Зокрема, у м. Ялта, при перевірці контролюючими органами порядку розподілення житлової площі, було виявлено, що міськвиконком у 1986-1987 рр. надав 10 квартир особам, які не перебували в черзі та 24 квартири – з порушенням черговості. У м. Сімферополь десятки квартир в щойно побудованих будинках не заселялися протягом трьох і більше місяців, а деякі з них пустували, навіть, по п'ять-сім місяців [152, арк. 82]. В УРСР станом на 1 січня 1987 р залишались не розподіленими 350 тис. кв. м житлової площі, в тому числі в щойно побудованих будинках – 330,4 тис. кв.м. [19, арк. 56].

Ті ж особи, які отримали квартири у щойно збудованих будинках, відразу зіштовхувалися з низкою будівельних недоробок, що суттєво впливали на якість проживання. Зокрема, учасники анкетування, мова про яке йшла раніше, відмітили, що однією із головних причин звернень громадян до виконкомів місцевих Рад

народних депутатів Криму стало неякісне будівництво житла [159, арк. 4]. Також на низьку якість новозбудованих квартир постійно скаржилися мешканці м. Судак [262, с.3; 265, с. 2]. З подібними проблемами стикалися й мешканці інших міст Криму. Інколи недороби в будівництві житла сягали такого рівня, що мешкати в даних будинках було просто не можливо. Зокрема, у м. Феодосія 90-квартирний будинок, зданий в експлуатацію в грудні 1986 р. та заселений мешканцями в січні 1987 р., під впливом масових колективних скарг був визнаний Держбудом СРСР непридатним для нормального проживання [152, арк. 81].

Загалом низька якість будівництва житлових будинків була притаманна всім міським поселенням УРСР. Зокрема, про такий стан речей свідчить вибіркове обстеження 15 тис. квартир, проведене у 1989 р. в 48 великих містах УРСР державними органами статистики. У кожному третьому будинку протікали дахи і шви, приблизно така ж кількість будинків мала незадовільне облаштування допоміжних приміщень і неякісне виконання будівельних робіт по всьому будинку. У двох з кожних п'яти будинків зустрічались два і більше перелічених дефекти. Через будівельні недоробки новоселам часто доводилося довго чекати заселення [369, с. 62].

Потрібно зауважити, що капітальні вкладення в житлове будівництво постійно зростали: у 1985 р. вони склали 15,4 % від загальних капітальних вкладень, у 1991 р. – 18,11 % [186, с. 145; 187, с.157]. У Криму капітальні вкладення в житлове будівництво у 1990 р. становили 428 млн. крб., у 1991 р. – 563 млн. крб. [187, с. 143]. Але кількість побудованих квартир та їх загальна площа з кожним роком зменшувалися (не беручи до уваги 1986-1987 рр.) [185, с. 135; 186 с. 159], (Додаток Д). У Криму в 1985 р. було збудовано 18 тис. квартир, у 1990 р. – 12,5 тис., у 1991 р. – 10,8 тис [187, с. 143]. Однією із вагомих причин не відповідності зростання капітальних вкладень у житлове будівництво та збільшення загальної кількості побудованих квартир було зростання вартості будівництва 1 кв. м загальної площі. У 1985 р. вартість будівництва 1 кв. м житла становила 202 крб., у 1989 р. – 250 крб., у 1990 – 255 крб. [185; 310, с.17]. При цьому керівним

апаратом вартість будівництва 1 кв. м по 51 місту УРСР по рокам XII п'ятирічки була розрахована у межах 213,1-217,8 крб. [108, арк. 49].

Загалом, бум житлового будівництва в досліджуваний період припадає на 1986-1987 рр.: був здійснений стрибок з усталеної відмітки, яка залишалася неподоланою протягом 20 років [336, с. 90]. Та цей рекорд протримався недовго, після чого знову почався спад. У січні 1990 р. не було введено жодного квадратного метра в 16 областях УРСР, в тому числі в Криму та Києві [132, арк.64].

Оскільки житлова програма здійснювалася в умовах наростаючої обмеженості зон, придатних для забудови, необхідності збереження орних земель в сільському господарстві [333, с. 15], поширеним явищем було знесення наявного житлового фонду, в тому числі придатного для проживання. З цього приводу надходило багато скарг в партійні та радянські органи. Крим, поряд із Ворошиловградською, Дніпропетровською, Донецькою, Харківською, Одеською, Вінницькою, Черкаською, Київською обл. та м. Київ, був одним із регіонів УРСР, де місцева влада сприяла знесенню житлових будинків у великій кількості, що знаходилися у хорошому технічному стані [116, арк. 8]. У Криму у 1986 р. було знесено 10,4 тис. кв. м, у 1987 р. – 11,8 тис. кв. м, у 1988 р. – 8,1 тис. кв. м [52, арк. 174]

Основною причиною зносу житлового фонду придатного для проживання була наявність каналізаційних, теплових мереж та інших комунікацій, які можна було б використати під час будівництва нових осель, оскільки інженерна підготовка відведених для забудови територій вимагала і додаткового часу, і додаткових капіталовкладень [116, арк. 10].

Протягом 1985-1991 рр. середня забезпеченість населення загальною житловою площею в розрахунку на 1 міського жителя збільшилася на 7,2 % і у 1991 р. становила 16,6 кв. м [186, с. 171]. У міських поселеннях в різних областях УРСР загальна площа житла на 1 жителя коливалася в межах 14,6 (Волинська обл.) і 17,7 кв. м (Дніпропетровська та Донецька обл.) [186, с. 171]. Але, при цьому рівень забезпеченості житловою площею 1 мешканця республіки на кінець 1989 р. становив 10,56 кв. м або 77,4 % від діючих норм (норма 13,65 кв. м на одного

жителя) [333, с. 16]. Якщо порівняти показники житлового забезпечення населення УРСР з відповідними показниками інших республік СРСР, то житлова забезпеченість населення УРСР (у кінці 1980-х рр.) поступалася тільки Литві, Латвії, Естонії, Білорусії та Грузії. Однак, порівняно з провідними країнами світу, відставання УРСР у цьому питанні було досить значним. А саме, у розрахунку на душу населення забезпечення житловою площею в Іспанії становило 24 кв. м, в Італії – 23 кв. м, Чехословаччині – 22 кв. м, у Німеччині – 32 кв. м, в США – 45 кв. м [403, с. 70]. У містах Криму забезпечення населення загальною житловою площею в розрахунку на 1 жителя було неоднорідним. Станом на 1 січня 1989 р. воно коливалася в межах 18,8 (м. Феодосія) і 7,7 кв. м (м. Алушка) на 1 жителя [404, с. 136, 143], (Додаток Е).

Реалізація завдань програми «Житло-2000» також передбачала здійснення ряду заходів з покращення житлових умов населення. Було передбачено провести цілий комплекс ремонтних робіт по реконструкції і модернізації житлових будинків. Капітальний ремонт житлового фонду в основному полягав в заміні і ремонті окремих комунікацій, конструктивних елементів будинків, ремонті дахів, фарбуванні та побілці будівель [35, арк.92]. Досить поширеним явищем було порушення нормативних термінів ремонту житла, що створювало додаткові незручності для його мешканців. Так, ремонт окремих будинків м. Керч, розташованих по вул. Айвазовського та Комарова, здійснювався з перевищенням нормативних термінів у 2 рази, а у м. Феодосія будинок № 38 по вул. Свердлова – в 2,7 рази [165, арк. 41].

Якість ремонту також бажала бути кращою. У 1986 р. в Криму із 360 відремонтованих житлових будинків тільки один був прийнятий з оцінкою «відмінно» [165, арк. 41]. Досить часто будинки приймалися в експлуатацію державними комісіями із завищеними оцінками та з недоробками. Зокрема, вище згаданий будинок у м. Феодосія був прийнятий з оцінкою «добре» при наявності 12 суттєвих недоробок [165, арк. 41], а в м. Керч якості капітального ремонту будинку № 5 по вул. Новоросійській мешканці виставили оцінку «погано», на відміну від державної комісії [37, арк.94]. У м. Севастополь 65 % скарг, що

надійшли протягом 1989 р. в управління житлово-комунального господарства, стосувалися якості ремонту житлового фонду [168, арк. 16].

На незадовільну якість ремонту та порушення його нормативних термінів впливали, перш за все, погана матеріально-технічна забезпеченість необхідними матеріалами. Зокрема, в УРСР у 1986 р. забезпеченість ремонтних потреб з прокату чорних металів складала всього 48 %, водогазопровідними трубами – 54 %, лісоматеріалами – 29 %, радіаторами і конвекторами – 57 %, лінолеумом і облицювальною плиткою – 40-70 %, санітарно-технічними виробами – 20-45 % [11, арк. 136]. Не покращилась ситуація в республіці з цього питання і в наступні роки [36, арк. 22]. Дана тенденція по матеріально-технічному забезпеченню ремонтних робіт житлового фонду була притаманна і Кримському регіону. Зокрема, у м. Севастополь керівництво житлово-експлуатаційної контори № 10 скаржилося на відсутність необхідних матеріалів, потрібних для здійснення ремонтних робіт [179, арк. 27].

Варто зауважити, що погане матеріально-технічне забезпечення ремонтних робіт призводило до зниження рівня комплексного капітального ремонту житлового фонду, що, у свою чергу, зумовлювало передчасне старіння помешкань. Зокрема, якщо у 1985 р. в УРСР цей вид ремонту складав 21,6 % від загального об'єму ремонтних робіт, то у 1987 р. він знизився до 12,6 % [36, арк.21]. Криму також були притаманні дані загальнореспубліканські тенденції. Недостатня матеріально-технічна база ремонтних та експлуатаційних служб міст півострова не дозволяла підтримувати жилий фонд в задовільному технічному стані [301, с. 3]

Програма «Житло-2000» передбачала ліквідацію аварійного та застарілого житла загальною площею 4,6 млн. кв. м [37, арк.178]. У досліджуваний період дане питання зовсім не було вирішено: станом на початок 1991 р. у складі житлового фонду УРСР знаходилося майже 4,6 млн. кв. м такого житла, тобто стільки, скільки передбачалося ліквідувати вказаною програмою [185, с. 152]. У Криму в досліджуваний період 20 % житлового фонду було збудовано в дореволюційний час, він поступово ставав старим [152, арк. 21]. На початок 1990 р. на півострові старе житло нараховувало 100 тис. кв. м, або 0,4 % від всього житлового фонду

[430, с. 85; 185, с. 146]. Родини, які не мали можливості отримати нове житло, продовжували мешкати в таких будинках. У м. Бахчисарай в такому житлі проживало 26 родин [301, с. 3]. В окремих мікрорайонах міст Криму аварійне житло складало значну частину житлового фонду. Зокрема, в м. Севастополь відсоток аварійних житлових будинків, що обслуговувалися житлово-експлуатаційною конторою № 10, складав майже 28 одиниць [179, арк. 26].

Аналогічна ситуація простежувалася і з ліквідацією комунальних квартир. Під час вибіркового обстеження у III кварталі 1988 р. 2 710 будинків, відремонтованих протягом 1987 р. і першого півріччя 1988 р., було встановлено, що у даних будинках було ліквідовано лише 240 комунальних квартир, а близько 3 тис. квартир як і раніше залишалися комунальними [37, арк. 92]. Взагалі, протягом 1986-1988 рр. в УРСР було ліквідовано 1632 комунальних квартири при завданні 5178, тобто менше третини від запланованого [357, с. 12–13]. Загалом в УРСР станом на 1988 р. питома вага комунальних квартир в усьому житловому фонді складала 2 %. У різних областях УРСР даний показник коливався в межах 6,2 (Одеська обл.) і 0,1 % (Рівненська і Тернопільська обл.). У Криму він становив 3,1 %, в м. Севастополь 2,3 % [386, додаток], (Додаток Ж).

У межах реалізації завдань житлової програми керівні органи СРСР вагоме значення надавали індивідуальному будівництву [180, с. 541]. Для реалізації поставлених завдань держава робила кроки по створенню сприятливих умов індивідуальним забудовникам, а саме, надання земельних ділянок у межах населених пунктів, державних позик на вигідних умовах тощо [180, с. 541–551]. Державний кредит для індивідуальних забудовників в містах та селищах міського типу надавався в розмірі 20 тис. крб. з погашенням протягом 25 років, починаючи від третього року після отримання позики. За користування кредитом міські мешканці сплачували 3 % річних. Варто зауважити, що до погашення кредитів залучалися державні організації, підприємства та інші установи. Розмір виплат кредитів останніми визначався в залежності від стажу роботи працюючих: якщо стаж перевищував 5 років, то за згодою трудового колективу державне

підприємство, організація чи інша установа виплачувала кредит в розмірі до 10 %, більше 10 років – до 30 %, більше 15 років – до 50 % [193].

Крім того, державні кредити надавалися не лише на будівництво індивідуальних житлових будинків, а й на їх реконструкцію чи капітальний ремонт. У цьому разі сума державного кредиту не перевищувала 3 тис. крб. з терміном погашення 10 років, починаючи від третього року після отримання позики. Також кредити надавалися на купівлю індивідуальних житлових будинків (в розмірі балансової вартості будівлі, але не більше 20 тис. крб. на 25 років, з погашенням з наступного року після отримання позики), на придбання інженерного обладнання для облаштування вище вказаного типу житла (в розмірі до 1 тис. крб., з погашенням протягом 3 років) [193].

Але, не дивлячись на такі заходи з боку держави, буму індивідуального житлового будівництва так і не відбулося. У 1986-1990 рр. порівняно з 1981-1985 рр. у Волинській, Дніпропетровській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській областях, навіть, відбулося його зменшення на 1,4-34 %. У Криму індивідуальне житлове будівництво у 1986-1990 рр., порівняно з 1981-1985 рр., зросло на 21,5 % [185, с. 133]. Найвагомішою проблемою для індивідуальних забудовників було придбання будматеріалів. Відповідно до Постанови Центрального Комітету КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо прискорення розвитку індивідуального будівництва», саме місцеві ресурси повинні були складати левову частку в забезпеченні індивідуальних забудовників будматеріалами. Але, як правило, місцеві ресурси не відповідали зазначеним потребам. Дуже часто особи, які отримали ділянку для будівництва житла, не могли стати до роботи через відсутність будматеріалів. Зокрема, значна частина севастопольців, отримавши ділянки для будівництва власного житла, не могли розпочати роботи через вказану причину. Деякі з них чекали більше трьох місяців [285, с.2] У м. Бахчисарай наявна база будматеріалів та два магазини не могли повністю та поетапно забезпечити забудовника всім необхідним. Дуже часто забудовник купував не ті будматеріали, які були йому потрібні для певного етапу будівництва, а наявні. Таким чином, перетворюючи свою земельну ділянку на

склад [296, с. 2]. Також вагомою проблемою для забудовника була не лише купівля будматеріалів, а й їх доставка. Для бажаючих будувати власний будинок транспортна проблема була першочерговою. Зокрема, в м. Бахчисарай, щоб купити пісок, забудовник був змушений спочатку піти на «будіндустрію», з'ясувати чи він є в наявності для продажу, потім повернутися на базу для його оплати. Також забудовник повинен був самостійно вирішити питання з доставкою даного будматеріалу [296, с. 2].

Вагомою проблемою для індивідуальних забудовників того часу було отримання кредиту. У м. Севастополь один із власників земельної ділянки, стаючи у 1989 р. в чергу для отримання кредиту, одержав порядковий номер 250-й. При цьому його попередили, що в наявному році забудовникам кредити видаватися не будуть [285, с.2]. Загалом, у 1989 р. в УРСР при потребі лімітів довгострокового кредитування для індивідуальних забудовників 700 млн. крб., на перше півріччя 1989 р. було виділено лише 28 млн. крб. [52, акр. 160].

У межах програми «Житло-2000» вагоме значення надавалося покращенню житлових умов молоді. У Криму в міських поселеннях у 1989 р. близько 15 тис. родин молодих робітників та службовців стояли в черзі на отримання житла, зокрема, в м. Бахчисарай у 1988 р. – близько 40 % від загальної кількості [241, с. 2; 301, с. 2]. Забезпечення молоді житловою площею передбачалося за рахунок зведення Молодіжних житлових комплексів (МЖК) та молодіжних житлово-будівельних кооперативів (МЖБК). МЖК повинні були включати в себе не тільки житлові будинки, а й цілий комплекс будівель соціальної сфери: підприємства торгівлі і побутового обслуговування, лікарні, дитячі сади, школи, клуби, спортивні майданчики, дитячі ігрові містечка тощо. Але в переважній своїй більшості вимога по комплексному будівництву не дотримувалася, в основному зводилося тільки житло [108, арк. 94]. Варто зауважити, що будівництво МЖК не завжди підтримувалося трудовими колективами, спорудження житла спеціально для молоді стримувало покращення житлових умов всіх інших категорій населення, які цього чекали роками [98, арк. 11]. Тому в народі абревіатура МЖК розшифровувалася досить іронічно – молодь жадає комфорту [423, с. 79].

У Криму МЖК будувалися в мм. Севастополь, Сімферополь, Ялта, Красноперекоськ та ін. [172, арк 40–41, 63 зв.; 245, с. 2; 312, с. 1; 108, арк. 94]. Потрібно зазначити, що будівництво МЖК, як і все житлове будівництво загалом, стримувалось недостатньою матеріально-технічною базою будіндустрії та дефіцитом будматеріалів. Але особливо критичного характеру ця проблема набула в кінці досліджуваного періоду. Зокрема, у 1990 р. будівництво в м. Сімферополь МЖК «Південна провінція» призупинилося із-за відсутності будматеріалів [245, с. 2]. У м. Красноперекось темп будівництва МЖК постійно стримувався із-за недостатньої матеріально-технічної бази [312, с. 1; 313, с.3 ; 314, с. 3].

З метою забезпечення матеріально-технічними ресурсами інших видів житлового будівництва, керівні органи приймали непопулярні рішення відносно зведення МЖК: останні були виключені із плану будівництва на 1991 р.. Це, в свою чергу, зумовило згорання будівництва МЖК та збільшення недобудов соціальної сфери. Крім того, під впливом даного рішення молоді робітники, що відпрацювали на будівництві по 2-3 роки, вимушені були повертатися на свої підприємства так і не побудувавши для своїх родин житло [72, арк. 296].

Житлова проблема в УРСР додатково загострювалася виводом радянських військ із країн Східної Європи та загальним скороченням Збройних Сил СРСР (далі ЗС СРСР). Згідно повідомлення начальника управління кадрів Збройних Сил СРСР Д.С. Сухорукова, у 1989 р. в УРСР передбачалося прибуття 5,6 тис. незабезпечених житлом військовослужбовців, у тому числі у Крим – 220 осіб [128, арк. 2–3].

Житлове питання значно загострювалося цим фактором, оскільки керівні органи Радянської держави окремо не виділяли матеріальних ресурсів для зведення житла військовослужбовцям. Як правило, житлові потреби останніх задовольнялися за рахунок обмежень у таких потребах інших категорій населення радянського суспільства. Зокрема, з метою першочергового задоволення в житлі звільнених у запас військовослужбовців постанови Ради Міністрів СРСР від 7 вересня 1989 р. «Про заходи щодо поліпшення забезпечення житловою площею осіб офіцерського складу, прапорщиків, мічманів і військовослужбовців надстрокової служби, звільнених у запас або у відставку» та Верховної Ради УРСР

від 1 грудня 1989 р. «Про державний план економічного і соціального розвитку УРСР на 1990 рік» [192; 208, с. 736] надавали право виконкомам місцевих Рад народних депутатів утримувати з підприємств та організацій 5 % житлової площі, побудованої для трудових колективів даних установ [192; 208, с. 736; 70, арк. 121].

Під впливом скорочення ЗС СРСР в Криму протягом липня-грудня 1990 р. кількість військовослужбовців, які мали право на першочергове забезпечення житловою площею, збільшилася на 534 особи, або на 57,3 %, в тому числі в м. Сімферополь – на 142 особи, або на 75,53 % [89, арк. 10]. У м. Севастополь кількість даної категорії населення протягом 1990 р. збільшилася на 59,1 % і нараховувала 252 особи [74, арк. 166]. При цьому в Криму загальна кількість сімей та однаків, які знаходилися на обліку для поліпшення житлових умов у міських поселеннях, становила 163 тис. [185, с. 148]. Тобто, новоприбулі військовослужбовці відклали термін покращення житлових умов певного відсотка населення на невизначений термін. Звісно, такий стан речей породжував негативні тенденції в суспільстві, пов'язані із невирішеним житловим питанням.

Також варто зазначити, що загальний рівень забезпечення житловою площею військовослужбовців та їхніх родин, які стояли в черзі, перевищував рівень всіх інших категорій населення УРСР. Зокрема, рівень забезпечення квартирами на 100 сімей інвалідів Великої Вітчизняної війни та загиблих військовослужбовців, офіцерів в запасі та у відставці складав 47-49 квартир, рівень забезпечення квартирами на 100 родин, які стояли в черзі на пільгових умовах, складав 16 квартир. А середній республіканський рівень надання квартир на 100 сімей становив лише 11 квартир [19, арк. 54].

Свої негативні поправки у вирішення житлового питання в УРСР внесла катастрофа на Чорнобильській АЕС. Дана трагедія відкинула назад на кільканадцять років десятки тисяч сподівань на отримання житла. Тільки в перші місяці ліквідації наслідків страшної аварії із зон радіоактивного забруднення були евакуйовані 41 352 родини. На території УРСР були розселені 34 127 родин, в тому числі 403 – в Криму, 69 – в м. Севастополь. Евакуйовані родини були відразу ж забезпечені квартирами або індивідуальними житловими будинками [95, арк. 36].

Варто зазначити, що в містах забезпечення евакуйованих житловою площею здійснювалося переважно в житлових будинках, побудованих за рахунок лімітів капітальних вкладів і які передбачалося надати родинам у рамках виконання програми «Житло-2000». Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 5 червня 1986 р. № 664 «Про працевлаштування та забезпечення житлом і соціально-побутовим обслуговуванням населення, евакуйованого із зони Чорнобильської АЕС» [206] передбачала матеріальну компенсацію за вилучене житло. Але зазначене положення вище вказаної постанови практично не виконувалося. У 1986 р. для компенсації вилученого житла УРСР потрібно було надати 213 млн. крб. Держплан СРСР у 1987 р. виділив на зазначені цілі лише 25 млн. крб. [19, арк. 16]. Тобто, фактично керівні органи СРСР забезпечували житловою площею потерпілих від аварії на ЧАЕС за рахунок інших громадян, які потребували покращення житлових умов.

У Криму, крім вище вказаних факторів, житлова проблема додатково загострювалася ще і поверненням населення, депортованого у травні 1944 р. У переважній своїй більшості в Крим поверталися із загальної кількості депортованих народів особи кримськотатарської національності. Передумовою масового повернення кримських татар стала «Декларація про визнання незаконними і злочинними репресивні акти проти народів, що були піддані насильницькому переселенню та забезпечення їх прав» [199], прийнята Верховною Радою СРСР 14 листопада 1989 р. У даній декларації лише засуджувалися репресивні дії сталінського режиму та юридично відновлювалися права депортованих народів, але були відсутні механізми забезпечення реалізації цих прав [199].

У досліджуваній період на територію Криму повернулася значна кількість кримських татар. Зокрема, у даному регіоні у 1979 р. їх нараховувалося 5 422 особи, в листопаді 1988 р. – 31 922 особи, у 1989 р. за даними перепису населення – 38 365 осіб, станом на 1 травня 1990 р. – 83 100 осіб, станом на 1 квітня 1991 р. – 125 тис. чол. [430, с. 81, 321; 416, с. 96, 106; 392, с. 11]. Кримські татари селилися переважно в сільських поселеннях півострова. А саме, таку тенденцію показав перепис населення 1989 р.: 29 461 кримських татар проживало в сільській

місцевості, 8 904 – в міських поселеннях [392, с. 11]. У м. Алушта – 43 особи вказаної національності, в м. Джанкой – 535, в м. Євпаторія – 647, в м. Керч – 203, у м. Красноперекоськ – 49, в м. Саки – 306, в м. Сімферополь – 2 182, у м. Феодосія – 198, у м. Ялта – 277 [392, с. 17].

Потрібно зазначити, що влада та населення Криму залишилися на одинці з кримськотатарською проблемою. Центральні органи СРСР та УРСР, окрім прийнятих на папері різноманітних постанов та розпоряджень, для вирішення вказаної проблеми ніяких практичних дій не здійснювали. Забезпечення кримських татар всім необхідним, у тому числі і житлом, здійснювалося за рахунок наявного населення Криму. У 1989-1990 рр. 2 238 родинам кримськотатарської національності влада півострова виділила будинки або квартири, близько 8 000 кримських татар отримали ділянки для індивідуального житлового будівництва [416, с. 100]. Такий стан речей сприяв загостренню соціально-психологічної обстановки в даному регіоні. Крім того, масове повернення кримських татар зумовило здорожчання житла у приватних осіб від 15 до 40 тис. крб. [430, с. 81, 329]. Оскільки в Криму, як і у всіх населених пунктах УРСР, відчувався дефіцит житла, то кримськими татарами скуповувалися будинки, навіть, в зруйнованому та напівзруйнованому стані [64, арк.155].

У кінці 1980-х рр., під впливом процесів перебудови та переходу до ринкових відносин, державна житлова політика почала зазнавати трансформації. Пошук нових підходів у вирішенні житлового питання був зумовлений рядом факторів. Перш за все, вони були пов'язані із погіршенням економічної ситуації в країні, що склалася внаслідок раніше проведених перетворень (тільки від антиалкогольної кампанії бюджет УРСР недорахувався 10 млрд. крб.) [324, с. 78–85] та падінням світових цін на нафту. За таких обставин можливість державних капітальних вкладень у розвиток соціальної сфери, в тому числі і в житлове будівництво, була обмежена. Керівні особи Радянської держави були змушені змінити існуючу доктрину житлової політики: головним інвестором житлового будівництва мала бути не держава, а саме населення. Постанова Ради Міністрів СРСР від 2 грудня 1988 р. «Про продаж громадянам в приватну власність квартир в будинках

державного і суспільного фонду» [200] перетворювала населення в основне джерело фінансування житлового будівництва. А саме, кошти, отримані від продажу квартир, направлялися на розвиток соціальної сфери, в тому числі і на житлове будівництво, ремонт та реконструкцію житлового фонду. Варто зауважити, що дана постанова передбачала продаж громадянам квартир у розстрочку не більш ніж на 10 років, при умові внесення первісного внеску в розмірі не менш ніж 50 % від вартості. Для багатодітних і малозабезпечених родин первісний внесок складав 30 % та тривалість виплат могла здійснюватися протягом 15 років [200].

У 1989 р. в УРСР було продано 8 295 квартир та одноповерхових будинків загальною вартістю 34048,8 тис. крб., за 9 місяців 1990 р. – 16 630, загальною вартістю 66511,5 тис. крб., в Криму за 9 місяців 1990 р. – 3 126, загальною вартістю 12759,8 тис. крб., в м. Севастополь – 177, загальною вартістю 654,4 тис. крб. [71, арк. 161].

Указ Президента СРСР від 19 травня 1990 р. «Про нові підходи у вирішенні житлової проблеми в країні і заходах по їх практичній реалізації» [195] остаточно здійснив переворот у державній житловій політиці. Якщо програма «Житло-2000» передбачала забезпечення практично кожної родини окремим житлом у державному житловому фонді на безоплатній основі, то тепер житлова проблема повинна була вирішуватися за рахунок заробляння житла громадянами та трудовими колективами. Передбачалося, що в умовах регульованого ринку житло, головним чином, повинно було стати приватним, щоб в межах формування ринку житла кожний громадянин міг у відповідності з законом, вільно, по своєму вибору, виходячи з потреб сім'ї, придбати квартиру або будинок. Варто, зауважити, що за такої житлової політики був передбачений соціальний захист окремих категорій населення, зокрема, малозабезпечених [195].

Не останню роль у комфортності проживання міських жителів відігравав рівень забезпечення їхніх помешкань комунальними зручностями. Загалом у міських поселеннях УРСР благоустрій усупільненого та приватного житлового фонду був неоднаковий. Зокрема, у 1988 р. усупільнений житловий фонд в містах

УРСР на 93,8 % був обладнаний водопроводом, на 92,2 % – каналізацією, на 88,8 % – центральним опаленням, на 86,9 % – газом. А із загальної кількості приватних будинків городян лише 18 % мали водопровід, 16,2 % – каналізацію, 20,4 % – центральне опалення, 62,5 % – газ (мережевий та зріджений) [386, с. 6, 9; 185, с. 152].

Варто зауважити, що в досліджуваний період держава не надавала вагомого значення благоустрою житлового фонду, незважаючи на те, що він мав значний вплив на комфортність життя населення. Зокрема, у 1985 р. в УРСР з 1 крб. капітальних вкладень в житлове будівництво на комунальне будівництво припадало лише 19,8 коп., у 1988 р. – 22 коп., у 1990 р. – 31,5 коп. За окремими розрахунками для повноцінного розвитку комунального господарства в зазначений період на 1 крб. капітальних вкладень в житлове будівництво на розвиток комунальної інфраструктури потрібно було виділяти не менш 46 коп. [384, с. 29]. Незадовільне фінансування даної сфери гальмувало облаштування комунальними зручностями житлового фонду та покращення комфортності проживання в ньому населення.

Потрібно зазначити, що суттєвий вплив на комфортність проживання в містах Криму здійснював технічний стан комунальних комунікацій. Інфраструктура міських поселень півострова була невід'ємною частиною загальнореспубліканської, тому технічний стан комунальних мереж прямопропорційно залежав від фінансування центральних органів влади. Як правило, виділених державними органами влади лімітів на фонди труб вистачало лише для будівництва інженерних мереж нового житлового фонду. У 1987 р. Держплан СРСР зовсім не виділив труби житлово-комунальному господарству УРСР на ремонтно-експлуатаційні потреби [16, арк. 74]. А у другій половині 1990 р. керівними органами УРСР для заміни аварійних ділянок теплотраси було виділено лише 5 % від потреби. При цьому в аварійному стані знаходилася понад одна тисяча кілометрів теплових мереж [361, с. 1]. Це, в свою чергу, призводило до збільшення кількості аварійних інженерних комунікацій, аварій та зниження якості забезпечення населення комунальними зручностями. Зокрема, на цій основі в

м. Керч щодоби відбувалося до 40 поривів магістральних та внутрішньо-будинкових мереж [2, арк. 3].

Вода є основою та джерелом існування всього живого. Повноцінне забезпечення населеного пункту водою є однією із головних умов комфортного існування в ньому мешканців. В УРСР у досліджуваний період всі міста та 769 селищ міського типу із 917 були забезпечені централізованим водопостачанням [8, арк. 43]. Але значна кількість міських поселень відчувала незручності в забезпеченні водою, зокрема, міста Криму. Загалом питання забезпечення півострова водою завжди було актуальним, оскільки наявні водні ресурси не відповідали потребам. Додатково дана проблема загострювалася особливостями клімату: періоди без дощів тривали до трьох і більше місяців. Відповідно даним статистики із 50 років більше 30 засушливі. У свій час П. Павленко, вивчаючи історію Криму, писав: «протягом багатьох років тільки й ішла мова про те, що в Криму не має води..., що розвиток півострова без води неможливий... Вода потрібна Криму, здається більше, повітря» [411, с. 164–165]. У досліджуваний період півострів лише на 20 % забезпечувався водою із власних джерел. Основним джерелом постачання води в Крим був Північнокримський канал, що наповнювався водами Дніпра. Північнокримський канал, поряд із зрошенням сільськогосподарських угідь, вирішив багатовікову проблему водопостачання мм. Керч, Феодосія, Севастополь, Сімферополь та населених пунктів Керченського півострова [411, с. 165].

Керівні органи, забезпечивши переважну більшість міських населених пунктів УРСР об'єктами водопостачання, практично не дбали про їх технічний стан, не збільшували потужність водозаборів, не розширювали мережу водопроводів відповідно до зростання кількості жителів у них та різного роду виробничих і невиробничих організацій, які також споживали воду. Міста Криму в цьому сенсі також не були винятком. Зокрема, в м. Севастополь протягом 1978-1988 рр. водопостачання залишалося незмінним при збільшенні населення міста на 70 тис. чол. У м. Ялта існуючі потужності водозаборів забезпечували мешканців водою загальною кількістю 100 тис. куб. м на добу при потребі 200-250 тис. куб. м [31, арк. 25; 84, арк. 46]. Крім того, в досліджуваному регіоні була здійснена

реконструкція та розширення значної кількості діючих підприємств, що також зумовило збільшення споживання води. Такий стан речей з часом привів до низького рівня забезпечення міських мешканців водою. Останні почали отримувати воду по жорсткому графіку. Як правило, вода подавалася протягом 1-3 годин один або два рази на добу. Зокрема, подача води по графіку здійснювалася в м. Севастополь, Євпаторія, Ялта та ін. [85, арк. 37; 50, арк. 73; 67, арк. 124]. В окремих містах півострова була недостатньо розвинена мережа водопровідних магістралей, зокрема в м. Бахчисарай. Через вказану причину мешканці значної частини вулиць даного міста постійно відчували водний дефіцит. Час від часу для санітарно-гігієнічних потреб вона привозилась машинами [296, с 2].

Як було зазначено вище, водопостачання населення міст додатково погіршувалося незадовільним технічним станом водопровідних мереж, які виробили установлені терміни експлуатації та вимагали негайної заміни. Зокрема, в м. Ялта 50 % водопровідних мереж були повністю зношені, м. Керч із 450 км існуючих водоводів 110 км вимагали повної заміни, м. Севастополь 276 км водопровідних мереж знаходилися в аварійному стані, в м. Бахчисарай – 2,5 км [85, арк. 46; 9, арк. 58; 31 арк. 260; 294, с. 3].

В окремих випадках незадовільний технічний стан водопроводів зумовлював часті прориви, що призводило до відсутності води в міських населених пунктах протягом декількох діб. Так, мешканці м. Євпаторія 16 серпня 1989 р., внаслідок прориву ділянки згнилої труби водоводу, повністю були позбавлені водопостачання. 19 серпня, коли всі з надією чекали подачі води, а в місцевій пресі з'явилася стаття про героїзм робітників, що ліквідували аварію, поступило повідомлення про новий прорив водопровідної труби. 24 серпня голова міськвиконкому, виступаючи в черговий раз по місцевому радіо, пообіцяв подачу води з 20-ї години, але в той день відбувся іще один прорив і вода була подана в місто лише 26 серпня о 23 годині [50, арк. 73]. Подібні приклади свідчать про зношеність водопровідної системи в Криму.

Міське населення УРСР, в тому числі і Криму, крім перебоїв у постачанні води потерпало і від її поганої якості. Станом на червень 1991 р. в 231 міському

населеному пункті УРСР якість питної води по окремим фізико-хімічним показникам не відповідала вимогам діючого на той час стандарту ДЕСТ 2874-82 «Вода питна» [86, арк. 5]. Важливо зауважити, що з кожним роком якість питної води погіршувалася. Так, у 1985 р. 12 % питної води від загальної добової потужності водопроводів УРСР не відповідала вимогам даного стандарту, у 1990 р. цей показник збільшився і становив 17 % [1, арк. 67; 66, арк. 83]. Оскільки була відсутня альтернатива замінити споживання неякісної води якісною, мешканці окремих міських поселень змушені були вживати наявну воду. Цікаво, що споживання населенням неякісної води в окремих випадках дозволялося на офіційному рівні. А саме, у 1989 р. Державний комітет СРСР з управління якості продукції і стандартів за проханням Ради Міністрів УРСР дозволив Міністерству житлово-комунального господарства і ВО «Укрпромводчермет» постачати до 1996 р. окремим населеним пунктам питну воду, що не відповідала вимогам стандарту ДЕСТ 2874-82 «Вода питна». У Криму до таких населених пунктів належали: Саки, Євпаторія, Керч, Судак, Роздольне, Первомайське, Чорноморське [49, арк. 19, 27]. В окремих містах Криму вода, що потрапляла в будинки споживачів, була непридатною не тільки для споживання, а й для технічних потреб. Зокрема, такий стан речей мав місце в помешканнях жителів м. Судак [276, с. 3]. Це негативно впливало на здоров'я населення як УРСР, так і Криму.

Основною причиною незадовільної якості питної води було легковажне ставлення протягом не одного десятиліття керівних органів Радянської держави до охорони навколишнього середовища. Керівним апаратом СРСР природа розглядалася як сировина, а не середовище існування живих організмів, у тому числі і людей. Першочерговим завданням для радянського керівництва було створення потужної індустрії, збереження екології залишалось другорядним. Адже, при будівництві різного роду підприємств в основному застосовувався залишковий принцип фінансування природоохоронних об'єктів. Як результат – значна частина шкідливих речовин потрапляла в навколишнє середовище, в тому числі і у водойми. Зокрема, Дніпродзержинський коксохімічний завод у кінці 1980-х рр. мав лише 5,9 % необхідних природоохоронних об'єктів. Переважну більшість

неочищених стічних вод даний завод скидав у Дніпро [423, с. 70], який для значної частини населених пунктів Криму був основним джерелом водопостачання. В УРСР скидання неочищених стічних вод носило прогресуючий характер: у 1985 р. загальна кількість неочищених стоків складала 1,31 млрд. куб. м, в 1989 р. – 2,9 млрд. куб. м [10, арк. 25; 65, арк. 55]. Тобто забруднення різного роду водою, які являлися основними джерелами водопостачання населення, за вказаний період збільшилося більш ніж у два рази. Крім того, внаслідок такого стану речей багато джерел водозабезпечення втратили своє природне значення [86, арк.8].

Незадовільне будівництво природоохоронних об'єктів зумовлювало збільшення кількості неочищених стічних вод. Стимування будівництва очисних споруд відбувалося через недостатнє матеріально-технічне забезпечення. Зокрема, за 10 місяців 1988 р. в УРСР через недостатню кількість технологічного обладнання при будівництві природоохоронних об'єктів було недоосвоєно 3,3 млн. крб. та введено лише 55 % запланованих потужностей [30, арк.156]. У 1989 р. через вказану причину не були введені в експлуатацію очисні споруди каналізації загальною потужністю 131 тис. куб. м на добу [65, арк. 55]. На цій основі ситуація по очищенню стоків в деяких міських поселеннях Криму залишалася вкрай напруженою. Зокрема, в м. Ялта недостатня потужність очисних споруд складала 30-40 тис. куб. м на добу, в м. Євпаторія – 55 тис. куб. м. Такий стан речей призводив до викиду стоків на берегову зону півострова. Саме тому влітку 1991 р. було закрито 12 пляжів загального відпочинку [88, арк.22, 27,78].

У досліджуваний період в містах Криму потужність водопроводу перевищувала можливості каналізації на 480 тис. куб. м. на добу. Найбільша диспропорція між вказаними комунікаціями була в мм. Бахчисарай та Красноперекоськ. А саме, потужність водопроводу в м. Бахчисарай перевищувала потужність каналізації у 7 разів, в м. Красноперекоськ – в 11 [404, с.134–144], (Додаток 3). Неочищені стоки, як правило, викидалися у водойми, забруднюючи при цьому навколишнє середовище. Міські жителі ставали заручниками даної ситуації. Не маючи змоги перешкодити такому стану речей, були змушені жити в непридатному екологічному середовищі. В окремих випадках недостатність

потужностей систем каналізування стримувало будівництво житлових будинків і об'єктів соціальної інфраструктури Криму. Зокрема, на цій основі у 1988 р. у Нахімовському районі м. Севастополь і у 1990 р. в м. Бахчисарай даний вид будівництва був призупинений, в м. Саки в досліджуваний період із-за вказаної причини зведення житлових будинків здійснювалося в не повному обсязі [34, арк. 80; 69, арк. 117; 304, с. 2].

Не останнє місце в благоустрої мешканців населених пунктів займає рівень газифікації житлового фонду. У Криму вперше почали газифікувати помешкання у 1966 р. у зв'язку з відкриттям місцевого джерела походження газу. Саме у 1966 р. був збудований перший газопровід Глібовка-Сімферополь, у 1967 р. збудовано газову гілку трубопроводу на м. Севастополь, у 1970 р. – газопровід Джанкой-Сімферополь. Загалом місцевого газу для забезпечення житлових помешкань та підприємств півострова було недостатньо, тому у 1975 р. регіон був підключений до газопровідної системи УРСР [411, с. 164-165]. У досліджуваний період Крим тільки на 40 % забезпечувався природним газом із власних ресурсів. Залишковий дефіцит покривався через газотранспортну систему УРСР. Також на півострів повністю завозився скраплений газ. У Криму 6 міст були газифіковані лише скрапленим газом: Алушка, Білогірськ, Керч, Старий Крим, Судак, Феодосія, 10 – одночасно скрапленим та мережевим: Сімферополь, Алушта, Бахчисарай, Білокам'янськ, Джанкой, Євпаторія, Красноперекопськ, Саки, Севастополь, Ялта [404, с.134–144], (Додаток II).

Варто зазначити, що у досліджуваний період в міських поселеннях Криму здійснювалися заходи по збільшенню кількості газифікованих житлових помешкань. Але, через недостатнє матеріально-технічне забезпечення, газифікація проходила досить повільно. У 1986 р. в Криму було газифіковано лише 393 квартири при плані 972 квартири, у першому півріччі 1987 р. Ялтинським житловим управлінням на газифікацію помешкань було освоєно 67,8 % бюджетних асигнувань від запланованих, в м. Севастополь за 9 місяців 1990 р. освоєння капітальних вкладень на газифікацію склали 26 тис. крб. із 70 тис. крб. запланованих [165, арк. 18; 166, арк. 67; 169, арк. 134]. Тому для населення Криму у

період перебудови проблема газифікації помешкань не була вирішеною. Зокрема, 27,7 % учасників раніше згаданого анкетування, що проводилося на території півострова, відзначили проблему газифікації досить гострою [159, арк. 6].

Загалом у роки перебудови рівень газопостачання населених пунктів Криму був незадовільний. Основними причинами такого стану речей були недостатня потужність газотранспортних систем та їх матеріально-технічний стан, зменшення лімітів поставки газу УРСР концерном «Газпром». Зокрема, для нормального газопостачання населення і підприємств Криму в IV кварталі 1989 р. відповідно розрахунку було необхідно в середньому 8–8,2 млн. куб м природного газу на добу, існуюча система газопроводів і підземних сховищ дозволяла подавати лише 6–6,2 млн. куб м [51, арк. 128]. Отже, значна частина населення Криму відчувала недопостачу природного газу. У помешканнях жителів м. Севастополь з початком холодної погоди у листопаді 1988 р. через технічний стан газорозподільної станції постійно були перебої в опаленні та подачі гарячої води [33, арк. 159]. Також потрібно зауважити, що опалення будинків з року в рік погіршувалося і незадовільним матеріально-технічним станом теплового господарства та здійсненням попереджувального ремонту теплових комунікацій. Зокрема, під час підготовки житлового фонду УРСР до зимового періоду 1990/1991 р. було відремонтовано лише 20 % котелень від запланованого, в Криму – 15 %, замінено аварійних теплових мереж: в УРСР – 26 %, в Криму – 10 %, підготовлено системи центрального опалення в житлових будинках: в УРСР – 31 %, в Криму – 18 % [73, арк. 78]. Неякісний ремонт теплових комунікацій призводив до періодичного припинення подачі тепла в помешкання в осінньо-зимовий період, що, в свою чергу, негативно позначалося на здоров'ї міських мешканців.

Постачання населення скрапленим природним газом в роки перебудови також знаходилося не на достатньому рівні. В УРСР станом на 1 липня 1988 р. в міських поселеннях скрапленим газом було газифіковано 3052,8 тис. квартир, в Криму в досліджуваній період – 211,9 тис. квартир [32, арк. 160; 404, с. 134–144]. Перебої в постачанні населенню пропану-бутану були результатом зменшення ліміту об'ємів його поставки ВО «Союзгаз». Зокрема, останній в липні-листопаді

1988 р. зменшив поставку скрапленого газу УРСР на 5 тис. т, в січні-лютому споживачі недотримали більш ніж 9 тис. т пропану-бутану [33, арк. 160; 51 арк. 16]. У силу вказаних причин звичайним явищем була відсутність скрапленого газу на газонаповнювальних станціях Криму і, як наслідок, значна частина квартир, віддалених від магістральних чи розподільних трубопроводів, залишалася не газифікованою на невизначений період. Зокрема, у лютому 1989 р. значна кількість родин Криму залишилася без пропану-бутану [51, арк. 16], що додатково ускладнювало їх побут в житлових приміщеннях.

Ще однією невирішеною проблемою для мешканців Криму був незадовільний матеріально-технічний стан значної частини газових приладів, що знаходилися у користуванні і вимагали заміни. [17, арк. 113]. Питання з вирішення забезпечення населення достатньою кількістю газових приладів вирішувалося вкрай повільно, про що свідчить значна кількість скарг, які надходили в партійні та радянські органи, в місцеву пресу [33, арк. 73]. Зокрема, жителька м. Судак А.С. Возмишева в газеті «Кримська правда» висловлювала своє обурення щодо не спроможності газового господарства замінити в її помешканні зіпсовану газову плиту [235, с. 3]. Досить часто мешканці житлових будинків УРСР, в тому числі і Криму, маючи на руках акти «Про непридатність газових приборів», чекали на їх заміну по декілька років [87, арк. 88].

Незадовільне забезпечення населення УРСР газовими приладами було наслідком виділення Держпостачем СРСР недостатньої їх кількості. Зокрема, у 1989 р. потреба республіки на газові колонки була задоволена лише на 13 % [51, арк. 104]. Варто зауважити, що такий стан речей негативно впливав на рівень газифікації нового та існуючого житла, введення в експлуатацію щойно збудованих будинків. Зокрема, у 1989 р. було виділено лише 9 тис. газових плит при плані газифікувати 165 тис. квартир [33, арк. 133]. Не вирішеність цих питань створювала низку повсякденних проблем для міських мешканців Криму.

2.3. Сфера послуг містян Криму

Важливою характеристикою якості життя населення є рівень забезпечення споживчими товарами. Адже дані товари задовольняють щоденні побутові та фізіологічні потреби людини. Пересічні громадяни Радянської держави протягом всього її історичного розвитку постійно відчували нестачу споживчих товарів. Керівні особи пріоритетом у розвитку народногосподарського комплексу СРСР завжди вбачали важку індустрію, в тому числі і військово-промисловий комплекс. Частка галузей групи «А» у структурі промисловості УРСР становила 73 % [394, с. 508]. Виробництво товарів групи «А» завжди домінувало над виробництвом товарів групи «Б». Зокрема, у м. Севастополь виробництво товарів групи «А» складало 73 % [344, с. 89]. Розвиток галузей промисловості, що працювали на забезпечення радянських громадян товарами щоденного вжитку, здійснювався настільки наскільки «дозволяв» розвиток важкої індустрії. Можна стверджувати, що добробут громадян СРСР влаштовувався «на здачу», тобто на ті кошти, що залишалися від капіталовкладень у важку промисловість.

У роки перебудови керівні кола Радянської держави почали змінювати усталену десятиріччями економічну стратегію. Основним і домінуючим завданням партії і держави було проголошено підвищення добробуту народу через розвиток галузей народного господарства, підприємства яких виробляли споживчі товари. На основі вище вказаного завдання, високопоставлені партійці та перші особи держави невтомно акцентували увагу своїх співвітчизників на тому, що турбота радянських органів про їх добробут є першочерговою. Зокрема, про це мова йшла на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, на якому були визначені завдання, пов'язані із більш повним задоволенням попиту населення на різноманітні споживчі товари та послуги [183, с.14]. Відповідні завдання були окреслені і в новій редакції програми комуністичної партії [458, с. 3]. З метою забезпечення радянських громадян необхідними споживчими товарами та послугами, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР, ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР 25 вересня 1985 р. та 27 грудня 1985 р. відповідно прийняли постанову «Про комплексну програму

розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986-2000 роки» [213] (далі – Комплексна програма), у якій були визначені конкретні механізми реалізації вище вказаних завдань. А саме, нарощування виробництва товарів народного вжитку передбачалося забезпечити за рахунок підвищення ефективності використання існуючих виробничих потужностей, капітальних вкладень, здійснення технічного переозброєння та реконструкції діючих підприємств, а також будівництва нових [213].

Варто зауважити, що Комплексна програма відповідно до завдань у цифровому еквіваленті була виконана в повній мірі, а в деяких, навіть, і перевиконана. Зокрема, за завданнями даної програми з розвитку виробництва непродовольчих товарів планувалося досягти середньорічних темпів приросту 104,6 %, фактично ж темпи приросту склали 106,5 %, по виробництву товарів легкої промисловості планувалося – 102,5 %, фактично – 104,6 %. А за 1986-1990 рр. обсяг виробництва непродовольчих товарів народного споживання збільшився на 43,1 %, при завданні 30 %. Але дані заплановані показники були досягнуті в основному за рахунок цінового фактору. А саме, для прикладу, тільки за 1990 р. ціни на стільці, дивани-ліжка, крісла-ліжка, дерев'яні ліжка, буфети і серванти, столи та інші вироби зросли на 12-32 % [84, арк. 52–3, 57–58]. Тобто пересічні мешканці УРСР, в тому числі і Криму, відчували виконання Комплексної програми не в кількісному зростанні насичення ринку споживчими товарами, а лише додатковим зростанням витрат на їх придбання.

З одного боку, загальнореспубліканські тенденції розвитку підприємств, що виробляли товари групи «Б», були притаманні і підприємствам Криму, з іншого, – вони прямопропорційно впливали на рівень забезпечення населення півострова необхідними споживчими товарами, оскільки відповідні потужності Криму не забезпечували основних потреб населення. Зокрема, виробництво товарів підприємствами легкої промисловості на півострові у 1991 р. задовольняло попит населення лише на 10-15 % [368, с. 58–67]. Загалом у досліджуваній період в Криму ввезення товарів народного вжитку переважало вивіз на 485,3 млн. крб. [226, с. 1]

Як зазначалося вище, досягнення виробництва товарів повсякденного вжитку передбачалося за рахунок будівництва нових потужностей, технічного переозброєння та реконструкції наявних. Для цього Комплексною програмою передбачалося виділити 1,6 млрд. крб., але фактично було виділено лише 980 млн. крб., що складало в загальному об'ємі виробничого будівництва лише 2,4 % [102, арк. 20]. Крім того, освоєння наявних коштів традиційно для Радянської держави відбувалося в неповній мірі та значно перевищувало нормативні терміни. Зокрема, з 35 об'єктів легкої промисловості, передбачених постановами партії та уряду до будівництва, розширення і реконструкції, у 1986-1990 рр. були введені в дію тільки 12, по 12-ти об'єктах роботи в досліджений період зовсім не були розпочаті, а по іншим – проводилися із порушенням встановлених термінів [84, арк. 53]. Саме з цих причин були перенесені терміни введення в експлуатацію Прилуцької, Тереховлянської, Луцької, Білоцерківської, Житомирської, Харківської взуттєвих фабрик та інших підприємств і за рахунок цього споживачі як УРСР, так і Криму у 1990 р. недотримали більш ніж 10 млн. пар взуття та деяких інших товарів [125, арк. 32]. Заради справедливості варто зауважити, що у 1986-1988 рр., відповідно до завдань Комплексної програми, були введені 14 об'єктів по виробництву товарів народного споживання, в тому числі Київська швейна фабрика імені Горького, Одеське швейне об'єднання імені Воровського, Миколаївська меблева фабрика та ін. [122, арк. 8]. Але їх діяльність досить часто стримувалася недостатньою матеріальною базою. Зокрема, у 1986 р. швейна промисловість УРСР була забезпечена різного роду тканинами для пошиття виробів лише на 83,3 %, а у 1989 р. їй не вистачало тканин для пошиття сорочок та верхнього одягу і хутрових комірців на суму 459 млн. крб., для пошиття взуття – 21 млн. кв. м хромових шкіряних товарів [107, арк. 10; 125, арк. 8–9]. Загальнореспубліканська тенденція забезпечення виробничих потужностей сировиною спостерігалася і в Криму. Зокрема, у 1990 р. із-за вказаної причини рівень використання виробничих потужностей з випуску панчішно-шкарпеткових виробів складав 95,5 %, у 1991 р. – 83,1 %, трикотажних виробів у 1990 р. – 95 %, у 1991 р. – 86,8 %, взуття у 1990 р. – 89,2 %, у 1991 р. – 85 % [187, с. 77].

Також гальмом у розширенні виробництва споживчих товарів було високе зношення основних фондів підприємств та низький рівень їх модернізації. Зношеність основних фондів підприємств, що випускали товари для населення, в досліджуваний період сягав 40-50 %. У легкій, деревообробній і харчовій промисловості заявки на прогресивне технологічне обладнання задовольнялися на рівні лише 60 % [125, арк. 31]. Таким чином, незважаючи на ряд прийнятих заходів щодо підвищення рівня забезпечення населення споживчими товарами, економіка республіки залишалася слабо орієнтована на задоволення повсякденних потреб громадян.

До розширення виробництва товарів повсякденного вжитку залучалися непрофільні підприємства. Станом на кінець 1986 р. в галузях промисловості групи «А» були створені 60 спеціалізованих виробництв, 1 680 цехів і ділянок, 665 конструкторсько-технічних підрозділів [99, арк. 5]. У Криму також проходили процеси перепрофілювання підприємств, але вони були не дуже успішні, як і в інших регіонах України. Основними причинами такого стану речей були ті ж, що і для профільних підприємств – застаріла матеріально-технічна база та недостатнє забезпечення сировинними ресурсами. Об'єднання «Південрибсудоремонт» у м. Севастополь систематично не виконувало завдання з виробництва товарів масового попиту через незадовільне матеріальне забезпечення [281, с. 2]. Підприємства Міністерства чорної металургії Донецької обл. із-за недостатньої потужності фондів з виготовлення виробів господарсько-побутового призначення в 1988 р. виготовляли на 1 крб. фонду заробітної плати пателень, відер, цвяхів лише на 9 коп. [251, с. 2].

Деякий вплив на розширення виробництва повсякденних товарів здійснила конверсія воєнного промислового комплексу. Згідно рішення ООН кінця 1988 р., воєнний бюджет СРСР мав бути скорочений на 14,5 %, закупівля озброєнь і воєнної техніки – на 19,5 %, кількість Збройних Сил – на 500 тис чол. [344, с. 89]. Відповідно цього Рада Міністрів СРСР 15 грудня 1990 р. прийняла постанову № 1278 «Про державну програму конверсії оборонної промисловості і розвиток виробництва громадянської продукції в оборонному комплексі на період до

1995 року». Потрібно зазначити, що, із одного боку, внаслідок конверсії вивільнялися виробничі потужності, матеріальні, трудові, фінансові та інші ресурси, які давали змогу орієнтувати економіку на соціальні потреби суспільства, з іншого, – конверсія вимагала великих фінансових інвестицій для перепрофілювання підприємств, перекваліфікації робітників і службовців, планування конверсії. Крім того, досить часто підприємства, на яких здійснювалася конверсія, зустрічалися з рядом проблем: нестача сировини, відсутність необхідних технологій для підтримки необхідної продуктивності праці, складності в пошуку ділових партнерів тощо [344, с. 89]. Але, незважаючи на вказані перепони, в рамках конверсії низка підприємств оборонної промисловості Криму розпочала виробництво споживчих товарів. Зокрема, в м. Севастополь завод судової світлотехніки «Маяк» почав випускати побутові обігрівачі «Онікс», приладобудівний завод «Парус» – радіоприймачі «Парус», ПЕОМ «Парус-201», світлотехніку, Севастопольський радіозавод ім. Калмикова – трьохпрограмні приймачі з електронним годинником «Кристал-201» і «Ласпі ПТ-203», «Суднобудівний і судноремонтний завод № 201 ім. Серго Орджонікідзе» – кухонні гарнітури [344, с. 90].

Безпосередній вплив на споживчий ринок мала антиалкогольна кампанія. У рамках рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, спрямованих на прискорення соціально-економічного розвитку країни, подолання пияцтва і алкоголізму розглядалося як один із важливих засобів у досягненні поставлених завдань. При цьому у масовому алкоголізмі вбачали основного винуватця падіння морально-етичних цінностей суспільства і, як наслідок, стагнації економіки.

З метою реалізації поставлених завдань, верховними органами влади СРСР була прийнята низка нормативних актів. Зокрема, 7 травня 1985 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР затвердили постанови «Про заходи щодо подолання пияцтва і алкоголізму» та «Про заходи щодо подолання пияцтва і алкоголізму, викорінення самогоноваріння», 16 травня 1985 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про посилення боротьби з пияцтвом». З метою реалізації завдань вище вказаних постанов відповідні нормативні акти були прийняті і на республіканських рівнях. В

УРСР даний нормативний акт був прийнятий 28 травня 1985 р. «Про організацію виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 7 травня 1985 р. № 410 «Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму, викорінення самогоноваріння».

Загалом від проведення антиалкогольної кампанії верховні органи Радянської держави чекали лише позитивних моментів, а саме: підвищення трудової дисципліни та активності, покращення здоров'я радянських громадян, збільшення виробництва споживчих товарів та ін. У реальності антиалкогольна кампанія мала більше негативних наслідків, ніж позитивних. Зокрема, її реалізація деструктивно вплинула на споживчий ринок.

Антиалкогольна кампанія розпочалася зі скорочення виробництва алкогольних напоїв, мережі закладів торгівлі і громадського харчування, у яких здійснювався продаж вино-горілчаних виробів, та підвищенням на них роздрібних цін. Зокрема, за два з половиною роки реалізації антиалкогольної кампанії мережа магазинів і підприємств громадського харчування з продажу алкогольних напоїв в державній торгівлі і споживчій кооперації УРСР скоротилась на 74,3 % або на 45 082 заклади. При цьому в 1987 р., порівняно з 1985 р., виробництво горілки та лікєро-горілчаних товарів зменшилося на 45 %, вина – на 41 %, шампанського – на 4 %, пива – на 19 %. Продаж спиртових напоїв в перерахунку на абсолютний алкоголь в розрахунку на душу населення скоротився з 5,8 л у 1984 р. до 2,9 л. у 1987 р. [101, арк. 12–13]. У Криму у 1987 р. продаж алкогольних напоїв зменшився на 11,2 % порівняно з 1986 р. [239, с. 3]. Але при цьому в УРСР збільшився продаж дешевих спиртомістких лосьйонів на 50 %, одеколонів – на 20 %, карамелі, що раніше користувалася низьким попитом – на 8 % [96, арк. 31; 101, арк. 15].

У Криму, поряд із зменшенням виробництва та реалізації алкогольних напоїв, здійснювалося цілеспрямоване руйнування виноградарства як сировинної бази виноробства. У 1990 р. порівняно з 1985 р. площа виноградників скоротилась на 12,2 тис. га та становила 65,5 тис га [187, с.112]. Були винищені майже всі плантації аборигенного сорту винограду Екім-кара, з якого виготовляли унікальне вино «Чорний лікар», з 5693 га насаджень Мускату білого були викорчовані 5000 га,

мускат рожевий уцілів лише на 30 га [437]. Також піддавалися винищенню сорти винограду відомого вченого-селекціонера Павла Голодриги, уродженця Вінничини, директора Всесоюзного науково-дослідного інституту виноробства і виноградарства «Магарач» в м. Ялта. Павло Голодрига був автором 43 нових сортів винограду, 23 з яких відзначалися морозостійкістю та здатністю протистояти грибковим захворюванням і філоксері без застосування хімікатів [437].

Відповідно до Указу Державного комітету УРСР по цінам від 12 серпня 1985 р. з 27 серпня 1985 р. відбулося підвищення державних роздрібних цін на вино-горілчані вироби і пиво вітчизняного та імпортного виробництва [94, арк. 55–58] (Додаток К). Також зросли ціни на хлібопекарські дріжджі – на кілограмовий брусок роздрібна ціна підвищувалася з 54 коп. до 3 крб., на стограмовий – із 7 до 30 коп. При цьому, варто зауважити, що роздрібні ціни не підвищувалися на сухі, напівсухі, напівсолодкі та ігристі вина. Також сталими залишалися ціни на пиво, що реалізувалося в закладах громадського харчування [94, арк. 55–58]. Варто зауважити, що зростання вартості алкогольних напоїв не було одноразовою дією. В серпні 1986 р. ціна на горілку була збільшена з 13,26 крб. до 17,8 крб. за 1 літр [21, арк. 117]. Реалізація алкогольних напоїв в закладах торгівлі здійснювалася в обмежений час, переважно з 14 год. 00 хв. до 19 год. 00 хв. [346, с. 93].

Оскільки, відповідно до вище вказаної постанови, відбулося різке зниження виробництва та реалізації алкогольної продукції, повсюдно біля закладів торгівлі в зазначений час продажу спиртних напоїв утворювалися черги. Дана тенденція спостерігалася також і в Криму. Варто зауважити, що покупці дуже часто намагалися придбати алкогольні напої «про запас». Також спостерігалася місцева міграція населення в сусідні райони, області з метою придбання спиртомісткої продукції [94, арк. 21–22].

Варто зауважити, що незважаючи на проведення антиалкогольної кампанії, алкогольні напої складали значну частину в обсязі роздрібною торгівлі продовольчих товарів (включаючи і громадське харчування). Зокрема, в Криму у 1985 р. питома вага алкогольних напоїв складала 13,7 % від обсягу реалізації

продовольчих товарів, в той же час питома вага м'яса та м'ясопродуктів становила 8,4 %, риби і рибопродуктів – 1,8 %, молока і молочних продуктів – 3,4 %, хлібу та хлібобулочних виробів – 2,6 % [187, с. 112]. В УРСР у 1986 р. питома вага алкогольних напоїв складала 25,6 % від обсягу реалізації продовольчих товарів [346 с. 93].

Оскільки внаслідок проведення антиалкогольної кампанії горілчани вироби стали дефіцитним товаром, то окремі особи намагалися компенсувати «недовживання» даних напоїв радянськими громадянами продукцією домашнього виробництва. Тобто, повсюдно поширилося явище самогонваріння. Правоохоронні органи намагалися боротися з цим процесом. На зорі здійснення антиалкогольної кампанії, в червні-грудні 1985 р., ними було вилучено у населення УРСР 418 тис. самогонних апаратів. Але, як правило, ця боротьба не приносила бажаних результатів. Самогонваріння в роки здійснення антиалкогольної кампанії набуло всеохоплюючого характеру. Зокрема, в УРСР за 1987 р. правоохоронними органами було викрито неправомірну діяльність відносно виробництва спиртних напоїв в домашніх умовах 131 тис. осіб, що в 3,7 рази було більше ніж у 1986 р. [101, арк. 15]. У Криму за 11 місяців 1987 р. лише в Судацькому районі було виявлено 58 випадків виготовлення самогону та інших спиртних напоїв [280, с. 4].

Самогонщики завдавали неабияку шкоду споживчому ринку. Мова йде про перебої у забезпеченні населення цукром, який являвся основним елементом у виробництві горілчаних напоїв. У січні-квітні 1987 р., порівняно з аналогічним періодом 1986 р., продаж цукру збільшився на 26,2 % [21, арк. 113]. Але при цьому пересічні споживачі не відчували покращення в забезпеченні даним товаром, бо окремі працівники закладів торгівлі дуже часто, користуючись своїм службовим становищем, реалізовували цукор окремим особам, що займалися самогонварінням, або приховували його, з метою забезпечення ним своїх знайомих в необмеженій кількості. Зокрема, в м. Судак під час вилучення спиртних напоїв, виготовлених в домашніх умовах, у громадянки А. Захарової правоохоронцями було знайдено 36 кг цукру [280, с. 2]. Ці тенденції були притаманні для всіх регіонів України. Так, 23 березня 1988 р. в Луганській обл.

продавець магазину № 19 Краснолучцького продторгу Щербакова продала 280 кг цукру громадянці Муращенко, у якої на квартирі було вилучено 30 л браги і 2,5 л самогону [28, арк. 56].

З метою стабілізації ситуації з продажу цукру вище керівництво вдавалося до крайніх заходів: вводили обмежений ліміт продажу цукру для населення. 7 травня 1987 р. Міністерство торгівлі і Укоопспілка видали спільний наказ «Про заходи з економного і раціонального використання ресурсів цукру у 1987 році», відповідно якого в усіх населених пунктах був введений обмежений лімітований продаж цукру населенню по дням і місяцям. Також установлювалася норма продажу цукру в одні руки не більше 1 кг. Варто зауважити, що дані обмеження з 7 серпня 1987 р. були скасовані [21, арк. 113; 99, арк. 22]. Але, вже з 1 квітня 1988 р. в 21 області УРСР, в тому числі і в Криму, були введені талони для населення на придбання цукру [28, арк. 72]. Відповідно до чинних розпоряджень на одного жителя видавалися два разових талони в місяць, на дитину до 7 років – 1 талон [297, с. 4]. Такий стан речей, м'яко кажучи, викликав невдоволення у широких мас міського населення Криму. Зокрема, про це свідчать листи, надіслані в редакції газет. Так, жителька м. Севастополь скаржилася, що у зв'язку з наявною ситуацією з продажу цукру гостям тепер і чаю не можна запропонувати та спекти солодкий пиріг. Г. Буляков на сторінках квітневої газети «Правда» скаржився, що в м. Євпаторія на прилавках магазину уже декілька місяців немає цукру, а мешканець м. Сімферополь Ф. Вашкін нарікав на те, що за відсутності цукру він не в змозі провести повноцінне лікування, оскільки ліки потрібно вживати разом із даним видом продовольства [103, арк. 15–17].

Антиалкогольна кампанія передбачала перепрофілювання підприємств, що виробляли вино-горілчані та спиртові напої, з метою розширення виробництва продовольчих товарів. Тому Радою Міністрів УРСР в серпні 1985 р. була прийнята постанова «Про заходи з раціонального використання плодів, ягід та винограду у зв'язку із скороченням виробництва вино-горілчаних виробів». За два з половиною роки проведення посиленої боротьби з пияцтвом були перепрофільовані 506 підприємств УРСР з 747 наявних. На даних підприємствах було організовано

виробництво кондитерських виробів, безалкогольних напоїв, мінеральних вод, соків, майонезу, плодоовочевих консервів та інших продуктів харчування. Також у 1985 р. та в першому півріччі 1986 р. було відкрито 146 спеціалізованих магазинів з продажу садово-городнього інвентарю, інструментів, товару для спорту і туризму, будматеріалів, виробів для художньої і технічної творчості та ін. Внаслідок цього, у 1987 р., порівняно з 1984 р., збільшився продаж безалкогольних напоїв на 35 %, кондитерських виробів – на 15 %, морозива – на 16 %, спорттоварів – на 24 %, господарських інструментів – на 37 %, садово-городнього інвентарю – на 16 %, соків – у 2,2 рази, винограду – в 1,5 рази, садових будинків – в 1,8 рази. Але, варто зауважити, що дана робота здійснювалася не в повній мірі, оскільки стримуючим фактором була недостатня і несвоєчасна доставка обладнання, відсутність потрібної кількості паковочної тари та ін. [96, арк. 30, 34; 101, арк. 13].

Починаючи з 1987 р. антиалкогольна кампанія керівними колами почала згортатися. У постанові ЦК КПРС, прийнятій у 1987 р., «Про хід виконання постанов ЦК КПРС з подолання пияцтва та алкоголізму і активізації цієї роботи» зазначалося, що спроби вирішити проблему викорінення пияцтва в основному заборонними, адміністративними методами не лише не дають результатів, а, навпаки, заганяють хворобу вглиб, породжують нові проблеми і, як підсумок, компрометують важливу і потрібну справу [346, с. 98]. У другому півріччі 1988 р. було скасовано місячні і кварталні ліміти продажу алкоголю, розпочалось збільшення торговельної мережі з реалізації спиртних напоїв. Остаточо ж кампанія зійшла нанівець восени 1988 р., коли країна опинилася в стані наростаючого хаосу і проблеми пияцтва та алкоголізму мало турбували і стагнуючу владу, і пробуджене суспільство [346, с. 99].

Варто зауважити, що незважаючи на згорання алкогольної кампанії, проблема купівлі спиртних напоїв для багатьох мешканців Криму залишилася актуальною. Але тепер алкогольні напої перекочували із заборонених товарів у дефіцитні. Зокрема, про це свідчать дослідження кореспондентів, які намагалися купити дані напої в окремих містах півострова в лютому 1991 р. У м. Євпаторія кореспондент зміг купити пляшку столового вина та пляшку вина «Сонце в бокалі»,

простоявши на морозі і вітрі більше трьох годин. Дані напої можна було придбати в спекулянтів по завищеним цінам: пляшка столового вина коштувала 5 крб., при державній ціні 1,5 крб., пляшка вина «Сонце в бокалі» – 10 крб., при державній ціні 3,5 крб. У м. Сімферополь, за свідченнями кореспондента, пошук спиртних напоїв краще було розпочинати із окраїн. Він зазначав, що алкогольні напої в даному місті дуже хитро розосереджені по ліченим магазинам. Але їх ще було можливо придбати на залізнодорожньому вокзалі у таксистів: пляшку горілки за 25-30 крб., пляшку шампанського за 50 крб. У м. Красноперекоськ, за твердженням начальника продторгу райпо, вино в магазинах було відсутнє. У м. Керч кореспондент, побувавши в багатьох магазинах, так і не знайшов потрібного йому товару. У м. Феодосія придбати сто грам і бутерброд міг кожний у кафетеріях і барах, але вартість вино-горілчаних напоїв на розлив перевищувала державну у два рази [246, с. 4].

У досліджуваний період спостерігалось значне підвищення роздрібних цін на продовольчі та промислові товари. Такий стан речей був пов'язаний з децентралізацією ціноутворення та впливом соціально-економічних перетворень. Але варто зауважити, що в перші роки перебудови вартість деяких продовольчих та промислових товарів навіть знижувалася. Зокрема, відповідно до рішень союзних органів з 15 серпня 1985 р. знижувалися державні роздрібні ціни на виноградний та основні види плодово-ягідних соків в середньому на 23 %. Так, вартість 1 л яблучного соку була знижена на 25 коп. і складала 65 коп., вартість 1 л виноградного соку – на 10 коп. і складала 1 крб., вартість 1 л грушевого, айвового та сливового соків – на 20 коп. і складала 70 коп. Також знижувалися роздрібні ціни на окремі фасування яблучного та айвового соків для дитячого харчування. Зокрема, роздрібна ціна на яблучний сік в скляній банці 250 мл. знижувалася з 19 до 15 коп., на айвовий сік в тому ж фасуванні – з 29 до 25 коп. [94, арк. 52]. З 10 січня 1986 р. відбулося зменшення роздрібних цін на окремі товари народного вжитку. А саме, вартість товарів дитячого асортименту знижувалася на 7 %, спецодягу віскозно-лавсанових тканин – в середньому на 15 %, сільськогосподарських машин, агрегатів і запасних частин, що реалізувалися населенню – в межах 4,5-7,3 % [106,

арк. 1]. У подальшому спостерігалось лише підвищення роздрібних цін на споживчі товари, зокрема, на продовольчі.

Потрібно зазначити, що пересічні споживачі мали змогу наповнити свій кошик продуктами харчування як у державній роздрібній мережі, так і на колгоспних ринках. Прерогативу в купівлі продовольчих товарів відносно цінового фактору покупки надавали державним магазинам, а за якістю – колгоспним ринкам. У 1985 р. населення 53 міст УРСР за продукти харчування, куплені на колгоспному ринку, переплатило 930 млн. крб. А за даними дослідженнями сімейних бюджетів робітників і службовців одна міська родина переплатила за рік при купівлі продовольчих товарів 106 крб. Тим часом високі ціни на колгоспних ринках пояснювалися ранніми термінами появи деяких продовольчих товарів у продажу, широким асортиментом та кращою їх якістю. У 1985 в державній роздрібній мережі та кооперативній торгівлі УРСР картопля, капуста, морква та буряк нестандартного вигляду та бракованого стану склали 12-14 % від загального об'єму наявних в продажу, в Криму у 1986 р. в дані заклади торгівлі надійшло нестандартної і бракованої картоплі 27 %, моркви і буряків – 12 %, у 1988 р. у торговельні заклади Криму було поставлено 23,3 % нестандартної і бракованої картоплі, 7,4 % – ріпчастої цибулі, 12,2 % – капусти, 13,2 % – моркви, 4,1 % – помідорів [106, арк. 8; 238, с. 3; 240, с. 2].

Якщо говорити про ціновий фактор більш детально, то вартість продовольчих товарів на колгоспних ринках у рази перевищувала вартість в державній роздрібній мережі. Зокрема, у 1985 р. середня ціна 1 кг картоплі на колгоспних ринках УРСР становила 47 коп., що перевищувало державну роздрібну ціну в 3,4 рази, 1 кг капусти свіжої – 82 коп. (у 5,9 рази), 1 кг буряка – 58 коп. (у 6,2 рази), 1 кг свинини – 4 крб. 42 коп. (у 2,4 рази) [106, арк. 8]. У Криму вартість продовольчих товарів на колгоспних ринках також значно перевищувала вартість державної роздрібною торгівлі. Зокрема, станом на 25 червня 1986 р. середня ціна 1 кг яловичини на колгоспних ринках м. Сімферополь складала 3 крб. 60 коп., м. Севастополь – 3 крб., що більш ніж у 2 рази перевищувало державну роздрібну ціну, середня ціна 1 кг сала в м. Сімферополь складала 4 крб., у м. Севастополь –

3 крб. 50 коп., що перевищувало державну більш ніж в 1,5 рази, середня ціна 1 кг цибулі в м. Сімферополь складала 1 крб. 50 коп., у м. Севастополь – 2 крб., що перевищувало державну більш ніж в 4 рази., середня ціна 1 кг моркви складала в м. Сімферополь – 1 крб., у м. Севастополь – 1 крб. 50 коп., що перевищувало державну більш ніж в 6 разів [96, арк. 44–45]. На республіканському рівні колгоспні ринки відігравали значну роль у забезпеченні населення харчовими продуктами. Зокрема, у 1985 р. продаж картоплі на колгоспних ринках складав 49 % від загального продажу, фруктів – 33 %, овочів – 12 % [106, арк. 8]. Але в окремих регіонах Криму для багатьох міських мешканців купівля плодоовочевої продукції на колгоспному ринку набувала проблемного характеру. Зокрема, завідувача Бахчисарайським ринком зазначала, що у 1987 р. забезпечення мешканців міста овочами та фруктами було незадовільним: багато колгоспних ларьків пустували. Подібне становище на колгоспному ринку м. Бахчисарай спостерігалось і у 1988 р. [295, с. 1]. Причиною даної ситуації було прагнення багатьох керівників колгоспів і радгоспів реалізувати власну продукцію за більш вигідною ціною. Як правило, вони знаходили кращого споживача за межами власного району. Подібне явище спостерігалось і в м. Саки, де багато фірмових магазинів стояли напівпорожніми [229, с. 1]. При цьому, з одного боку споживачі компенсували недостачу плодоовочевої продукції купівлею у власників індивідуальних ділянок, з іншого, – останні значно завищували ціни на сільськогосподарську продукцію [295, с. 2; 229, с. 3].

У закладах державної роздрібної торгівлі ситуація із забезпечення населення плодоовочевою продукцією та фруктами не була кращою. Зокрема, про недостатнє забезпечення містян Криму даним продовольством свідчать результати рейду по продмагізинах м. Севастополь. У магазині № 14, який вважався одним із найкращих у системі оптово-роздрібного плодоовочевого комбінату, в червні 1989 р. у наявності із овочів було лише 5-6 найменувань, а фрукти взагалі були відсутні. Навіть у магазині № 4, що обслуговував інвалідів війни, не було у продажу буряку, цибулі, моркви, зелені, фруктів. Один із покупців даного магазину з іронією вказав, що кабачки мають вигляд минулорічного врожаю [281, с. 2]. Варто

зауважити, що із-за низького врожаю картоплі у 1988 р. (валовий збір скоротився порівняно з 1987 р. на 40 %) склалася тяжка ситуація із забезпеченням населення даним видом продовольства, а попит на макаронні вироби підвищився на 11,6 % [122, арк. 7; 28, арк. 185].

Для кожної жінки має вагоме значення можливість після робочого дня купити в продовольчому магазині всі необхідні товари для приготування вечері. У досліджуваний період, як правило, магазинів з наявністю всіх потрібних продуктів було дуже мало. Тому трудівники після робочого дня були змушені шукати в різних магазинах потрібне їм продовольство. Про такий стан речей говорить обстеження, здійснене кореспондентами в різних містах Криму. У Київському районі м. Сімферополь в магазині № 8 були відсутні хліб, молоко, олія, в універсамі «Київ» – хліб і молоко. У магазині № 59, що розташовувався в Центральному районі міста та працював до 20.00, вже о 18-й годині не було сметани, сиру, хліб в наявності був лише черствий, із жирів – тільки яловичий. У Залізничному районі овочевий магазин був лише один, тому ввечері до нього було потрапити досить важко. Винятком у забезпеченні населення продовольством у вечірній час були магазини в центрі міста: в універсамі, навіть за двадцять хвилин до закриття, можна було придбати сметану, молоко, кефір, ряжанку, три види свіжого хліба, фасованих курей, локшину, варену ковбасу, різноманітні жири. Також всі необхідні продукти харчування можна було купити у гастрономі № 9, що розміщувався навпроти універсаму. Тому багато господарок м. Сімферополь, навчених гірким досвідом відвідування своїх ближніх магазинів, повертались з роботи додому через центр, витрачаючи при цьому зайвий час на дорогу, замість відпочинку [237, с. 3]. У м. Бахчисарай з 33 продовольчих магазинів до 21.00 працювали лише три, всі інші, за твердженнями кореспондентів, можна було закрити на годину раніше, тому що в них були відсутні товари, потрібні покупцям. У всіх восьми овочевих магазинах асортимент обмежувався картоплею, буряками, цибулею, солоною капустою та горіхами. У магазинах м. Бахчисарай ввечері не можливо було купити олії, риби. Вершкове масло, сири та сирки плавлені взагалі бували в магазинах даного міста раз на півроку або й рідше, в усіх магазинах, окрім спеціалізованих,

був бідний асортимент хліба: білий хліб, один-два види булок. Така ж ситуація із забезпечення населення продуктами харчування у вечірній час спостерігалася і в інших містах Криму, зокрема в мм. Красноперекоськ та Керч [237, с. 3].

Ціни на колгоспних ринках з року в рік не були сталими. На деякі продовольчі товари ціна одного року значно перевищувала ціну попереднього або навпаки. Для прикладу, станом на 25 червня 1986 р. до відповідного періоду 1985 р. вартість 1 кг картоплі, моркви на колгоспному ринку в м. Сімферополь зменшилась на 33 %, 1 кг капусти – на 37 %, але відбулося здорожчання 1 кг сала на 14 %, 1-го десятку яєць – на 20 %, цибулі ріпчастої – на 50 % [96, арк. 44–45].

У наступні роки досліджуваного періоду вартість продовольчих товарів в усіх торговельних установах постійно зростала. Це було викликано соціально-економічними перетвореннями в країні загалом та децентралізацією ціноутворення зокрема. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 12 серпня 1986 р. «Про порядок установа роздрібних цін на картоплю та плодоовочеву продукцію» обласним, Київському та Севастопольському міським Радам народних депутатів та облагопромам надавалося право самостійно встановлювати роздрібні ціни на ряд продовольчих товарів. Як правило, облагопроми використовували надане їм право, в основному, для підвищення цін. Зокрема, порівняно із цінами, встановленими Київським міськвиконкомом, різниця сягала 30-70 %. Для прикладу, вартість 1 кг огірків в торговій мережі, підпорядкованій Київському міськвиконкому, становила 0,5 крб., а в торговій мережі Держагропрому – 1,2 крб.; свіжих помідорів – 1,6 крб. і 2,2 крб. відповідно, картоплі – 0,4 і 0,6 крб., полуниці – 1 крб. і 1,3 крб., пучок редьки – 0,06 і 0,1 крб. відповідно. Аналогічне становище спостерігалось і в інших містах республіки, в тому числі і в містах Криму. Крім того, під впливом даної постанови та з метою підвищення прибутків облагопроми досить часто відмовляли в постачанні своєю продукцією магазинів місцевих торгів за цінами, затвердженими міськ/рай/виконкомами. Це призвело до того, що реалізація плодоовочевої продукції за державними роздрібними цінами різко скоротилася. Також облагопроми відмовлялися по вище вказаним цінам забезпечувати сільськогосподарськими продуктами підприємства громадського

харчування, дитячі і, навіть, лікарняні заклади [20, арк. 3–4]. У 1988 р. окремі обласпроми підвищили роздрібні ціни на цитрусові плоди на 30-80 % [125, арк. 26]. Не рідкістю дана проблема була і для міст Криму.

Крім того, вище зазначені нормативні акти давали змогу колгоспам, радгоспам та іншим сільськогосподарським підприємствам Кримського півострова продавати на колгоспних ринках до 30 % від планових закупівель картоплі, овочів, бахчевих культур, плодів і ягід столового винограду, а також надпланову сільськогосподарську продукцію за договірними цінами, що також призводило до зростання вартості продовольчих товарів [287, с. 1]. Зокрема, у 1989 р. ціни на колгоспних ринках Криму порівняно з 1988 р. збільшились в середньому на 8 %, у тому числі на фрукти – на 5 %, м'ясо і птицю – на 8 %, овочі – на 11 %, картоплю – на 15 % [241, с. 3].

У досліджуваній період державні органи постійно намагалися регулювати споживчий ринок різноманітними законодавчими актами. Як правило, відповідні рішення мали в основному негативний вплив на купівельну спроможність містян. А саме, відповідно до постанов Ради Міністрів СРСР та Ради Міністрів УРСР з 1 жовтня 1990 р. були збільшені закупівельні ціни на м'ясо та птицю. Дане рішення було прийнято з метою покращення фінансового стану колгоспів, радгоспів та ін. сільськогосподарських організацій. Але колгоспні ринки відреагували на таке рішення миттєвим підвищенням цін на м'ясо. У кінці жовтня 1990 р. на колгоспному ринку м. Севастополь 1 кг свинини коштував 7 крб. З цього приводу делегати XXVII Красноперекопської міської партійної конференції з обуренням засуджували рішення Ради Міністрів УРСР відносно підвищення закупівельних цін на м'ясо та птицю, що зумовило різке зростання роздрібних цін на продукти харчування та зниження рівня життя населення, особливо, робітників освіти, культури, дитячих дошкільних закладів, пенсіонерів, молодих родин [133, арк. 108, 111].

Також на зростання роздрібних цін вплинуло розпорядження Ради Міністрів УРСР від 3 березня 1990 р., за яким облвиконкомам надавалося право самостійно встановлювати граничні договірні, закупівельні, оптові і роздрібні ціни на

картоплю, столовий виноград, овочі та продукти їх переробки, включаючи консерви. Під впливом даного нормативного акту в жовтні 1990 р. вартість 1 кг картоплі в держторгівлі багатьох міст УРСР зросла. У м. Сімферополь ціна 1 кг картоплі збільшилась на 10-16 коп. та становила 20-30 коп. Ціни на цибулю ріпчасту зросли в 1,2-1,5 р., моркву, помідори, яблука – в 1,3-2 р. [133, арк. 109–110].

Значний вплив на підвищення роздрібних цін на продовольчі та промислові товари мала діяльність кооператорів. Відповідно до діючого законодавства, кооперативам надавалося право самостійно встановлювати ціни на власну продукцію та надані послуги. На кінець 1987 р. органи ціноутворення при перевірці 200 кооперативів виявили, що значна їх частина суттєво завищувала ціни на товари та послуги [117, арк. 4–5]. Особливо деструктивну роль на споживчий ринок здійснювала діяльність торгово-закупівельних кооперативів. Як правило, їх основна робота зводилася до закупівлі крупних партій товарів у державній торговій мережі та їх перепродажу [121, арк. 5–6, 16; 140, арк. 88]. Так, у м. Севастополь торгово-закупівельний кооператив «Симбіоз» в результаті закупівлі в міськплодоовощторзі картоплі та її перепродажу незаконно отримав прибуток в розмірі 6,9 тис. крб. [174, арк. 80]. При цьому місцеві органи влади в'яло реагували на таку роботу кооперативів. Верховна Рада СРСР постановою від 17 жовтня 1989 р. надала право місцевим Радам народних депутатів самостійно встановлювати граничні ціни на товари та послуги першої необхідності, що вироблялися кооперативами. Станом на перший квартал 1990 р. тільки в дев'яти областях УРСР та мм. Київ і Севастополь були затверджені такі ціни [61, арк. 35–36].

На рівень добробуту мешканців кримських міст вплинув Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», введений в дію 1 січня 1988 р. Цим законом розширювалися виробнича та фінансова самостійність підприємств, про що йшла мова раніше у підрозділі 2.1. Також виробникам дозволялося встановлювати самостійно договірні або нові ціни на вироблені товари покращеної якості чи нові товари. У таких умовах господарювання керівники підприємств, не будучи їх власниками та за відсутності жорсткого адміністративного контролю з боку

держави, не виявляли зацікавлення в довготривалому й ефективному розвитку підприємств. В основному їх господарські та фінансові дії направлялися на отримання власної користі. Найбільш апробованим заходом у діяльності підприємств під впливом дії вказаного закону було виконання плану за рахунок ухилення від виробництва дешевих товарів і відповідно виготовлення товарів з вищою вартістю [394, с. 505]. При цьому якість залишалася, як правило, на попередньому рівні. Наприклад, у м. Севастополь філіал меблевої фабрики «Криммебель» Мінліспрому УРСР виробила з індексом «Н» і по договірним цінам у загальному об'ємі виробництва займала у 1987 р. та у 1988 р. 80 %, а за I квартал 1989 р. – майже 93 %. Загалом у м. Севастополь середній рівень роздрібних цін на спальні гарнітури підвищився на 57 тис. крб. [174, арк. 50-51]. У результаті таких дій відбувалося вимивання дешевого асортименту товарів і, як наслідок, протягом 1987-1989 рр. в УРСР ціни зросли на мебельні гарнітури на 9,9 %, столи – на 17,7 %, фарфоровий посуд – на 17,1 %. Також зросли середні роздрібні ціни по кожній другій групі товарів верхнього трикотажу, взуття, дитячих швейних виробів [122, арк. 15]. З вище вказаних причин підприємствами трикотажної промисловості УРСР на 1988 р. було заплановане пошиття суконь для молоді ціною до 55 крб. майже в три рази менше та взагалі не було заплановане виробництво брюк із шерстяних тканин вартістю до 20 крб. для осіб старшого віку. Взуттєва промисловість планувала скоротити виробництво полуботинок для хлопчиків ціною до 8 крб. аж на третину і взагалі не виробляти чобітки для підлітків вартістю до 30 крб. Тому, з відомих причин, у 1988 р. не були досягнуті обсяги виробництва товарів дешевого асортименту для дітей, молоді і осіб старшого віку по кожному п'ятому виробу [103, арк. 31]. Загалом, у 1988 р. виробництво підприємствами Міністерства легкої промисловості товарів по більш дорогих цінах перевищувало 1 млрд. крб., а вартість вироблених не дорогих товарів складала менше ніж 440 млн. крб. [125, арк. 27]. Звісно дана ситуація суттєво впливала на рівень матеріального добробуту населення.

В усі роки існування Радянської держави пересічні громадяни відчували невдоволення попитом на продовольчі товари. У досліджуваний період споживання

основних видів продовольства в цілому не відповідало раціональним нормам харчування. У 1985 р. населення УРСР повністю задовольнялося у споживанні відповідно до рекомендованих норм харчування яйцями, рибою і рибопродуктами, цукром, картоплею та хлібними продуктами, мешканці Криму в зазначений період повністю задовольнялися тими ж продуктами харчування, що і населення УРСР, окрім картоплі. У 1990 р. ситуація у повному задоволенні продуктами харчування для населення УРСР покращилася на одну позицію: до вище перерахованих продуктів харчування додалося молоко і молочні продукти. Для населення Криму у 1990 р. ситуація із задоволенням продовольством відповідала рівню 1985 р. [339, с. 4; 187, с. 201], (Додаток Л).

Якщо говорити про раціон харчування населення УРСР та населення Криму, то він дещо відрізнявся. Зокрема, у 1985 р. мешканці півострова більше споживали м'яса і м'ясопродуктів на 1,7 %, яєць – на 8 %, риби і рибопродуктів – на 22 %, цукру – на 2,4 %, відповідно населення УРСР більше споживало молока на 1,3 %, олії – на 6,6 %, картоплі – на 35,1 %, овочів і баштанних культур – на 2,4 %, хлібних продуктів – на 15,7 %. У 1990 р. у раціоні харчування мешканців Криму, на відміну від населення УРСР, більше переважали яйця на – 1,5 %, риба та рибопродукти – на 31,8 %, цукор – на 4,8 %, овочі і баштанні – на 8,3 %, фрукти і ягоди – на 49,2 %, відповідно населення УРСР більше споживало м'яса та м'ясопродуктів на – 6,2 %, молока та молочних продуктів – на 12 %, картоплі – на 29 %, хлібних продуктів – на 7,7 % [339, с. 4; 187, с. 201].

Варто зауважити, що в Криму вивіз продовольчих товарів над ввезенням переважав на 426,3 млн. крб., при цьому для виробництва цих товарів ввозилася сировина на суму 123 млн. крб. [226, с. 1]. Загалом на півострові у 1985 р. вироблялося 5,7 кг рослинної олії на душу населення, у 1990 р. – 5,5 кг, тваринного масла у 1985 р. 5 кг, у 1990 р. – 5,6 кг, хліба та хлібобулочних виробів у 1985 р. – 124,7 кг, у 1990 р – 110,3 кг, макаронних виробів у 1985 р. – 8,7 кг, у 1990 – 9,7 кг, кондитерських виробів у 1985 – 12,3 кг, у 1990 р – 14,5 кг, м'яса, включаючи субпродукти I категорії, у 1985 р. – 49,5 кг, у 1990 р. – 58,4 кг, ковбасних виробів, копченостей у 1985 р. – 16,1 кг, у 1990 р. – 17,3 кг, жирних сирів у 1985 р. та у

1990 р. – 0,9 кг, продуктів з цільного молока (в перерахунку на молоко) у 1985 р. 171,5 кг, у 1990 р. – 178,3 кг, консервів у 1985 р. – 276,5 умовних банок, у 1990 р. – 329,5 [187, с. 90].

У досліджуваний період міське населення всіх регіонів України через заклади торгівлі незадовільно забезпечувалося м'ясом та м'ясопродуктами. Зокрема, його реалізація здійснювалася в недостатній кількості та в обмежений час, переважно в кінці робочого дня протягом 1-4 год. [28, арк. 167; 109, арк. 43; 133, арк. 73]. Варто зауважити, що в перші роки перебудови м'ясо, копчені ковбаси (8-10 найменувань) та деякі м'ясні кулінарні вироби можливо було вільно придбати в магазинах УКООП Спілки [109, арк. 43]. З часом даний вид продовольства став реалізовуватися у вище вказаних закладах в обмеженій кількості та часі. При цьому його продаж скорочувався і в державних закладах торгівлі. У мм. Севастополь та Ялта у 1989 р. продаж м'яса та ковбасних виробів здійснювався по талонах [241, с.3]. Станом на 9 вересня 1990 р. тільки жителі Києва могли вільно купити протягом всього дня яловичину та в неповний день – свинину і птицю. В інших населених пунктах торгівля м'ясом майже зовсім не здійснювалася [133, арк. 73]. Особливо було тяжко придбати м'ясні продукти в передсвяткові дні [126, арк. 86].

У Криму забезпечення населення продовольством загалом та м'ясом і м'ясними продуктами, зокрема, особливо ускладнювалося в курортний період, коли збільшувалася кількість населення за рахунок відпочиваючих. У міру наростання соціально-економічної кризи в СРСР відбувалося зниження виділення ліміту м'яса для Криму в період курортного сезону, що негативно відображалось і на забезпеченні пересічних громадян даного регіону. Зокрема, про це мова йшла в телеграмі першому секретарю ЦК КПУ В.В.Щербицькому від керівних осіб Криму 1989 р. [126, арк. 42]. Цікаво, що при незадовільному забезпеченні населення УРСР м'ясом та м'ясопродуктами, постачання даного продовольства в загальносоюзний фонд постійно збільшувався. У 1987 р. він складав 565 тис. т, а в 1988 р. передбачалося здійснити поставку у розмірі 600 тис. т [27, арк. 9].

Забезпечення міських жителів молочними продуктами у досліджуваний період мало схожу тенденцію. Архівні дані 1986 р. засвідчують, що населення в цей

рік повністю задовольнялося в потребах цільномолочної продукції [109, арк. 43; 97 арк. 244]. Але вже в наступні роки в населених пунктах УРСР відчувався суттєвий дефіцит на даний вид продовольства. За даними обстеження 5 і 8 квітня 1988 р. 4-6 магазинів кожного обласного центру УРСР було встановлено, що твердий сир був відсутній у продажу в усіх обласних центрах, масло тваринне – в 11, в тому числі і в м. Сімферополь [114, арк. 7]. У грудні 1989 р. в та першому кварталі 1990 р. масло тваринне малося вільно в продажу тільки в Києві, в інших містах його реалізація здійснювалася в обмеженій кількості та в обмежений час, визначений виконками Рад народних депутатів. Продаж кисломолочної продукції, сирів, молочних консервів здійснювався з перебоями [126, арк. 86]. Щоб збільшити реалізацію молочних продуктів в окремих випадках вдавалися до радикальних дій. Зокрема, директор одного із молокозаводів Криму констатував, що із-за недостатньої кількості сировини молоко почали розбавляти водою, таким чином жирність молока була зменшена до 1,5 % [247, с. 1].

Відомо, що хліб усьому голова. Та, навіть, забезпечення ним населення здійснювалося незадовільно. Якщо характеризувати хліб та хлібобулочні вироби за якісними показниками, то вони не відповідали необхідним вимогам. Зокрема, у 1986 р. на кожному другому перевіреному підприємстві були виявлені хлібобулочні вироби, які не відповідали стандарту, а за 9 місяців 1986 р. державними службами контролю в системі Мінхлібпродукту УРСР та Укоопспілки було забраковано 300 т хлібобулочних і 163 т макаронних виробів. На хлібозаводах і макаронних фабриках Криму від 8 % до 26 % виробів були низької якості [97, арк. 202]. За I квартал 1987 р. виробничий брак Судакського хлібозаводу склав 1,6 т продукції, за весь 1986 р. – 7,3 т [269, с. 3]. Причиною виробництва хлібопродуктів та макаронних виробів низької якості була незадовільна матеріально-технічна база потужностей. Зокрема, близько 25 % хлібопекарних підприємств Мінхлібпродукту УРСР та 50 % Укоопспілки були розташовані в пристосованих, аварійних приміщеннях і підлягали закриттю. Близько 80 % технологічного обладнання було морально застарілим, 50 % – фізично зношеним. Також не вистачало дозованої апаратури, контрольно-вимірювальних приборів, із-за чого на багатьох хлібозаводах сольовий

та цукровий розчини, вода, дріжджі та інші компоненти добавлялися «на око», температурний режим тіста та випікання хліба не витримувався [97, арк. 201].

Окрім низької якості хлібобулочних виробів, споживачі час від часу знаходили в самих виробках сторонні предмети. Зокрема, в середині випічки, що була виготовлена Азовським хлібокомбінатом, була знайдена мотузка, в хлібі, виробником якого був Джанкойський хлібокомбінат, – шматок фанери [232, с. 2].

Асортимент хлібобулочних виробів також бажав бути кращим. У м. Судак директор міськторгу В. Ясинський зауважував, що магазини замість чотирьох найменувань хліба отримували лише два, постійно спостерігалася недопоставка житніх сортів хлібних виробів [269, с. 3]. Також містяни Криму неодноразово відчували перебої у постачанні хлібобулочних виробів [277, с. 1; 269, с. 3].

Позитивним моментом у споживанні населенням хлібобулочної продукції була організація їхнього продажу у свіжовипеченому вигляді в магазинах «Гарячий хліб», розташованих при хлібозаводах. У 1987 р. реалізація даного продовольства здійснювалася в 71 такому магазині [28, арк. 51]. Варто зауважити, що продаж свіжоспечених виробів був недостатнім. Зокрема, в м. Сімферополь в наявності був лише один такий магазин-ларьок, який розміщувався біля самого хлібокомбінату. Позитивним моментом у його діяльності споживачі відзначали широкий асортимент хлібобулочних виробів, негативним – незабезпечення всіх бажаючих даною продукцією, реалізація якої здійснювалася протягом 1,5-2 годин [247, с. 3].

Потрібно зауважити, що в період перед реформою роздрібних цін, яка передбачала підвищення вартості споживчих товарів, в тому числі і продовольчих, з 2 квітня 1991 р. спостерігалася різке підвищення попиту населення на хліб і хлібобулочні вироби. Дані продукти харчування почали повсюди реалізовуватися в обмежений час та при великих чергах. За 2 місяці 1991 р. загалом по УРСР виробництво і продаж хлібу збільшилося на 61 тис. т. У вказаний період значна частина громадян скуповувала хліб у великих кількостях та зберігала його у вигляді сухарів [141, арк. 31]. Ця ситуація свідчила також про занепокоєння населення у завтрашньому дні, а саме – у неможливості керівних органів країни організувати стійке забезпечення продовольчими товарами.

Серед показників рівня повсякденного життя громадян є стан забезпечення товарами повсякденного вжитку, їх якості та доступності. Із року в рік органами держінспекції з якості товарів і торгівлі постійно фіксувалася наявність значної кількості неякісних товарів. За перше півріччя 1986 р. ними було забраковано через грубі виробничі дефекти 1,3 млн. шт. швейних виробів, 0,5 млн. шт. трикотажних виробів, 0,2 млн. пар панчіх та шкарпеток, 2,7 млн. пар взуття; 0,6 млн. кв. м тканин; у 1987 р. – 16,7 % швейних виробів, 12 % верхнього трикотажу, 27 % госптоварів, 15 % меблів, майже кожна п'ята пара взуття; у 1988 р. – 16 % хлопчатопаперових тканин, 14,9 % швейних виробів, 17,3 % шкіряного взуття [12, арк. 283; 115, арк. 21; 103, арк. 32].

Варто зауважити, що Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», у якому були прописані механізми розширення прав підприємств у виробництві товарів покращеної якості, значного впливу на зростання рівня забезпечення населення даними товарами не здійснив, а, інколи, навпаки зумовлював погіршення ситуації. Зокрема, дуже часто вище вказані органи контролю фіксували, що нарощування виробництва товарів із індексом «Н» не завжди супроводжувалося реальним підвищенням їх якості, нерідко вони постачалися в торгівлю з дефектами [125, арк. 25]. Крім того, в умовах дефіциту вагомий вплив на якість товарів здійснювала монополія виробництва підприємств, оскільки підприємства-виробники нав'язували закладам торгівлі продукцію і останні були вимушені її прийняти для реалізації населенню при відсутності будь-яких інших товарів [103, арк. 32].

Деструктивний вплив на забезпечення населення міст Криму товарами повсякденного вжитку здійснювала діяльність кооператорів. На останні покладалися великі надії щодо підвищення рівня забезпечення населення споживчими товарами та покращення їх якості. Загалом у Кримській області станом на 1989 р. нараховувалося 2 498 кооперативів. Найбільша їх кількість знаходилася в м. Сімферополь (989), м. Севастополь (585), м. Євпаторія (239), м. Феодосія (221) [368, с. 60]. Передбачалося, що через кооперативи до виробництва повсякденних товарів будуть залучені додаткові трудові ресурси у

вигляді пенсіонерів, студентів, домогосподарок та інших осіб, не зайнятих трудовою діяльністю. Але, як показав час, даний прогноз не справдився. Високі прибутки кооператорів від їхньої трудової діяльності стали приманкою для трудових ресурсів з державного сектору. Велика кількість працівників державних підприємств стали сумісниками в кооперативах, або ж зовсім залишали своє колишнє місце роботи, щоб працювати тільки в кооперативах. Зокрема, в кооперативах, створених при Держпостачі, робітники працездатного віку склали більше 70 % [29, арк. 15]. Тобто, відбувалося не розширення виробництва споживчих товарів, а заміна державного виробника на приватного.

Оскільки керівними органами Радянської держави не були створені належні умови для діяльності кооператорів (а саме, наявність достатньої кількості приміщень, можливість придбати сировину, матеріали і обладнання та ін. в потрібній кількості), то останні вдавалися до не зовсім законних дій з метою забезпечення себе роботою та прибутком. Найпоширенішим у роботі кооперативів було скуповування в державній торговельній мережі дефіцитних повсякденних товарів та перепродажу їх населенню за завищеними цінами, що додатково загострювало ситуацію на споживчому ринку. У м. Бахчисарай торгово-закупівельний кооператив «Темп», взявши 20 тис. крб. кредиту в Сакському агропромбанку, скупив у держторгівлі значну кількість парфумерних виробів та реалізовував їх пересічному споживачу по значно завищеним цінам. Ці тенденції були поширені в усіх містах УРСР, так кооперативи Києва «Зоря», «Комфорт», «Тельбін» скупили в державній роздрібній мережі відповідно тканин на суму 250 тис. крб., 42 телевізора, більш ніж 10 тис. кв. м лінолеуму [121, арк. 17]. Варто зауважити, що керівні органи Радянської держави намагалися заподіяти такому поширеному явищу. Зокрема, Радою Міністрів СРСР 5 січня 1989 р. була прийнята постанова про заборону продажу кооперативам дефіцитних товарів із роздрібною торговельною мережі. Але, як правило, вона не діяла, керівні кадри різноманітних радянських підприємств та організацій з метою особистого збагачення дуже часто вступали в змову з кооператорами за визначену ними винагороду [61, арк. 35]. Таким чином, у досліджуваній період сфера кооперативної діяльності з кожним

роком все більше перетворювалася в одну з найбільш криміногенних. У 1988 р. органами внутрішніх справ було розкрито 150 корисних злочинів, скоєних за участю кооператорів, у 1989 р. – 755, у 1990 р. – 1700 [140, арк. 87].

Загалом у роки перебудови через низку об'єктивних і суб'єктивних причин кооперативи не справилися з основним своїм завданням – насиченням споживчого ринку послугами та товарами повсякденного вжитку. За січень-вересень 1989 р. питома вага вироблених товарів та наданих ними послуг у загальному об'ємі народногосподарського комплексу УРСР складала менше 1 % [121, арк. 15]. У м. Севастополь станом на липень-вересень 1989 р. – 9,55 % [174, арк. 79]. При цьому більшість кооперативів у своїй діяльності орієнтувалася не на випуск товарів народного вжитку, а на виконання робіт і надання послуг підприємствам та організаціям, оскільки останні забезпечували кооператорів потрібною сировиною. У 1988 р. питома вага таких робіт і послуг складала 58,7 %, за 9 місяців 1989 р. – 81,3 % [121, арк. 15].

Якість вироблених кооперативами товарів не відповідала необхідним вимогам. Досить часто останні, з метою приваблення покупців до власної продукції, використовували світові товарні знаки. У м. Севастополь в торговому комплексі були помічені куртки, сукні та ін. товари з такими нашитими товарними знаками як «Адідас», «Монтана», «Вінстон», «Конті». При цьому продавці «поза очі» стверджували, що даний товар був місцевого виробництва [282, с. 3].

Додатково загострювали ситуацію на споживчому ринку в Криму, як і в УРСР, відміна державної монополії зовнішньої торгівлі та введення спрощеного порядку перетинання кордону СРСР із суміжними країнами. З 1 січня 1987 р. право безпосередньо проводити експортно-імпорتنі операції було надано 20 міністерствам і 70 великим підприємствам. Через рік були ліквідовані Міністерство зовнішньої торгівлі і Державний комітет із зовнішньоекономічних зв'язків. Натомість було створено Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків СРСР, яке лише реєструвало підприємства, кооперативи та інші організації, що вели експортно-імпорتنі операції. Законом 1990 р. право зовнішньої торгівлі було надано і місцевим Радам [351, с. 33]. За розрахунком Мінторгу УРСР протягом

1989 р. з республіки було вивезено товарів на суму 2,5-3 млрд. крб., що дорівнювало річному товарообороту середньої області УРСР [121, арк.236]. А у I кварталі 1991 р. було припинено близько 1 тис. фактів вивозу товарів народного споживання та повернено для реалізації населенню сільгосппродукції і продуктів харчування на суму понад 1,5 млн. крб. Здебільшого це були великі партії вершкового масла, олії, цукру, спиртних напоїв, м'ясопродуктів тощо. Також у ході перевірок було встановлено, що, як правило, великі партії товарів, які вивозилися за межі республіки, скуповувалися за хабарі у торговельній мережі [135, арк. 35–36].

Вивіз товарів народного споживання здійснювався як підприємствами та організаціями, так і приватними особами, в тому числі іноземцями. Зокрема, значна кількість зловживань здійснювалася громадянами В'єтнаму, які працювали на підприємствах УРСР за міжурядовими угодами. Вони за великі хабарі скуповували у торговельній мережі і на промислових підприємствах мотоцикли, електропобутову техніку, медикаменти, кольорові метали і, з порушенням встановленого порядку, відправляли їх до В'єтнаму. На території Криму в 1991 р. розслідувалася кримінальна справа по факту отримання хабарів завідувачим аптекою № 196 Ялтинського управління «Фармація» та його заступником за відпуск в'єтнамським громадянам, які працювали на Херсонському бавовняному комбінаті, великої партії медикаментів (11 тис. ампул пеніциліну, 100 упаковок лізоциліну, цефалексіну тощо) на суму понад 5 тис. крб.

Державні та місцеві керівні органи влади, з метою стабілізації ситуації на споживчому ринку та забезпечення мінімальних норм товарів для населення почали вдаватися до радикальних методів: введення їх нормованого розподілення. Спочатку даний захід здійснювався лише в окремих областях і розповсюджувався на певні групи товарів. Зокрема, у другій половині 1989 р. за рішенням місцевих Рад народних депутатів Кримської, Рівненської, Сумської, Харківської, Хмельницької, Херсонської, Черкаської обл. та м. Севастополь, а також окремими рай/міськвиконкомами Волинської, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Запоріжської, Кіровоградської та Миколаївської обл. була введена талонна система продажу населенню молокопродуктів, м'ясопродуктів, риби,

рибних консервів, рослинного масла, маргарину, муки, крупи, макаронних та кондитерських виробів, цукру, господарського та туалетного мила, синтетичних миючих засобів [127, арк. 16–17]. А вже з 1 листопада 1990 р., відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 22 жовтня 1990 р. «Про захист споживчого ринку в УРСР», було введено всезагальне нормоване розподілення товарів і реалізація товарів повсякденності почала здійснюватися за спеціальними картками споживача з купонами (далі картка споживача) [134, арк. 34]. Картки споживача виготовлялися у номіналі 1 крб., 3 крб., 5 крб., 10 крб., 25 крб., 50 крб. Термін дії їх складав 6 місяців з моменту видачі.

Певні товари повсякденного вжитку, відповідно до вказаної постанови, реалізовувалися і без карток споживача. Зокрема, мова йшла про продаж населенню товарів на підприємствах громадського харчування, книжкової торгівлі та Союздруку, в комерційних і комісійних магазинах, в аптеках і на аукціонах, а також інвалідних колясок і протезно-ортопедичних виробів, дозиметрів індивідуального користування, товарів для новонароджених, продуктів дитячого харчування, будівельних матеріалів для сільських забудовників, квітів, сувенірів, побутового палива та надання всіх видів послуг. Також здійснювався продаж без карток споживача, але по чеках Ощадбанку, деяких товарів культурно-побутового призначення (меблів, мотоциклів, катерів, яхт, автопричепів, відеомагнітофонів, радіоапаратури, музичних інструментів, спортивних тренажерів, імпорتنих кришталевих виробів, килимів тощо) вартістю понад 1 500 крб. Також без карток споживача здійснювався продаж окремих товарів, які мали преїскурантну ціну до 50 коп. включно [210].

Картки споживача, відповідно до вказаного нормативного акту, видавалися всім громадянам УРСР один раз на місяць при виплаті їм грошових доходів у обсязі 70 % після їх оподаткування та інших обов'язкових виплат. При цьому для певних категорій населення УРСР при видачі карток споживача передбачалися деякі пільги. Зокрема, багатодітним родинам, самотнім матерям незалежно від їхніх грошових доходів додатково видавалися виконками місцевих Рад народних депутатів на кожну неповнолітню дитину картка споживача з купонами на 50 крб.

Також картки споживача у визначеному розмірі на 70 крб. видавалися студентам та учням професійно-технічних закладів, які проживали окремо від батьків, та тим, які не мали батьків. Крім того, якщо вище вказані особи мали неповнолітніх дітей, то їм додатково на кожну дитину видавалися картки споживача з купонами у розмірі 50 крб. [210].

Варто зауважити, що досить часто пересічні міські мешканці Криму, як і інших областей УРСР, при отриманні карток споживача, а також при їх використанні неодноразово зіштовхувалися із труднощами. Цікавою була причина затримки видачі таких карток багатьом працівникам Криму при отриманні ними заробітної платні. Замісник облвиконкому П. Пашков пояснив, що основною причиною даної ситуація є нестача паперу для їх виготовлення [243, с. 1]. Часто-густо містяни Криму, навіть при наявності у них карток споживача, не могли придбати товари повсякденного вжитку, через відсутність останніх в торговельній мережі [243, с. 3].

Додаткові труднощі при купівлі повсякденних товарів зумовила постанова Кабінету Міністрів УРСР, за якою з 1 серпня 1991 р., з метою кращого захисту споживчого ринку, вводилися картки споживача нового зразка та визнавалися недійсними картки, видані населенню в листопаді 1990-липні 1991 р. При такому нововведенні багато родин були позбавлені можливості використати накопичені ними за певний період картки споживача на придбання нового одягу, взуття, товарів тривалого користування та ін. [141, арк. 45].

Важливим елементом повсякденності, що впливає на комфортність умов проживання, є достатній рівень організації громадського харчування. В УРСР у досліджуваний період кількість закладів громадського харчування та наявність посадочних місць у них зросла, але якість організації обслуговування в них залишалася незмінною, а в деяких випадках, навіть, погіршилася. Загалом міське населення Криму не було забезпечене достатньою кількістю закладів громадського харчування. Так на початок 1986 р. мешканці м. Севастополь були забезпечені посадочними місцями лише на 65 % від нормативу [13, арк. 5]. У той час як на

1 січня 1990 р. забезпечення працівників виробничих підприємств УРСР посадочними місцями в їдальнях становила 96 % від нормативу [48, арк. 244–245].

На якість обслуговування міських мешканців в закладах громадського харчування безпосередньо впливала їх матеріально-технічна база. У багатьох випадках вона була застарілою. Це, в свою чергу, впливало і на якість приготування кулінарних та кондитерських виробів, про що красномовно свідчить перевірка в першому півріччі 1986 р. органами Держстандарту 55 підприємств громадського харчування системи Мінторгу УРСР. За даними перевірки 51 підприємство випускало вироби низької якості, з грубим порушенням вимог нормативно-технічної документації. А саме, кондитерські вироби були приготовлені із заниженим вмістом цукру та жиру на 0,3-11 %, підвищеним вмістом вологи – на 0,5-17 %, із незадовільним зовнішнім виглядом, смаком, консистенцією, заниженою масою виробу та ін. Кулінарні вироби також мали ряд недоліків, часто їх приготування здійснювалося із недостатньо обробленої чи взагалі несвіжої сировини. Тобто, відвідувачі закладів громадського харчування часом вживали недоброякісні вироби, при цьому сплачували за них у повному обсязі. Основними причинами випуску продукції низької якості вказувалася відсутність необхідних засобів вимірювання та їх незадовільний стан [13, арк. 81–82].

Негативно на рівні організації харчування в громадських закладах позначилася реорганізація структури управління. Даний захід здійснювався на основі постанови ЦК КПУ від 23 вересня 1988 р. і передбачав ліквідацію Управління громадського харчування та створення виробничо-торгових об'єднань і підпорядкування їх Управлінню торгівлі. Створені виробничо-торгові об'єднання громадського харчування, на противагу колишній структурі, мали низькооплачуваний та малочисельний апарат, що в свою чергу безпосередньо негативно вплинуло на діяльність закладів громадського харчування, в тому числі, і на рівні обслуговування відвідувачів [48, арк. 65, 77].

Згубні наслідки на роботу підприємств громадського харчування мав Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», який вводив госпрозрахунок. При цьому даним підприємствам не були забезпечені повноцінні

умови для їх рентабельної діяльності. Зокрема, діючі націнки на вироблену продукцію, затверджені ще у 1973 р., в умовах госпрозрахунку не відшкодовували затрати на тарифи перевезення, оренду приміщень, норми амортизації обладнання, витрати по тарі та ін. Інакше кажучи, діяльність підприємств громадського харчування ставала збитковою, а це, в свою чергу, негативно впливало на культуру обслуговування населення, розвиток додаткових послуг, збільшення продукції власного виробництва та ін. [62, арк. 110 а; 63, арк. 87].

Несприятливе фінансово-господарське становище підприємств громадського харчування, внаслідок здійснених перетворень, негативно позначилося не тільки на рівні сервісу, а й на охороні здоров'я населення. Оскільки вище вказані заклади, маючи обмежену кількість фінансових ресурсів, вдавалися до економії на не прийнятних речах. А саме, під час організації виїзної та лоткової торгівлі в місцях масового відпочинку працівники підприємств громадського харчування з метою економії коштів не використовували одноразовий столовий посуд. Як наслідок на території УРСР значно погіршилася епідеміологічна ситуація, збільшилась кількість випадків харчових отруєнь шлунковими інфекціями та захворюваннями на сальмонельоз [62, арк. 111]. Особливо такий стан речей був актуальний для міст Криму в період курортного сезону.

Організація виїзної та лоткової торгівлі підприємствами громадського харчування також була обмежена, оскільки в результаті підвищення тарифів на транспортні перевезення з 1 січня 1990 р. дана діяльність приносила значні збитки. Зокрема, щорічна сума збитків від виїзної і лоткової торгівлі в приміських і міських зонах відпочинку, обслуговування футбольних матчів, ярмарок складала 15-20 млн. крб. [62, арк. 110].

З метою кращого рівня організації громадського харчування, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 27 серпня 1988 р., передбачалося побудувати в міських поселеннях УРСР 1,2 тис. закладів громадського харчування швидкого обслуговування із легких металевих конструкцій типу «гриль-бар», «гамбургер», «кафе кондитерська», «відкриті пиріжки», «гарячі бутерброди». У Криму мали розмістити 40 таких об'єктів, в м. Севастополь – 10 [29, арк. 79; 48, арк. 271]. Але,

як показав час, реалізація даного задуму здійснювалася досить незадовільно. Незважаючи на те, що Рада Міністрів СРСР виділила на вказані цілі збірні будівлі, на їх комплектацію потрібно було додатково витратити значну суму коштів – 500 тис. крб. Тільки через вище вказані причини багато організацій державної та кооперативної торгівлі відмовлялися здійснювати будівництво даних будівель. Крім того, дане будівництво стримувалося низьким рівнем забезпечення матеріально-технічними ресурсами та незадовільним виділенням місцевими Радами народних депутатів земельних ділянок [48, арк. 271–272].

На рівень і якість організації громадського харчування міст Криму негативний вплив мала антиалкогольна кампанія, яка значно скоротила прибуткову частину. Заклади громадського харчування, в яких раніше реалізовувалися спиртні напої, перепрофільовувалися на підприємства швидкого обслуговування безалкогольного профілю. За червень-грудень 1985 р. в УРСР кількість таких підприємств скоротилась на 9 тис. місць або у 1,7 рази [96, арк. 4]. Для відшкодування збитків від скорочення продажу алкогольних напоїв, у наявних закладах намагалися розширити реалізацію іншої продукції: морозива, соків, безалкогольних напоїв, кулінарних і кондитерських виробів та ін., а також відкрити дитячі та молодіжні кафе, сокові та вітамінні бари, пиріжкові, чебуречні, шашличні та ін. заклади. Але дані заходи стримувалися недостатнім забезпеченням потрібного обладнання для приготування та зберігання зазначеної продукції. Надання необхідного устаткування здійснювалося на рівні 20-30 % [13, арк. 52].

На сферу громадського харчування Криму значний вплив мало створення кооперативів. Відповідно до постанови Ради міністрів СРСР від 5 лютого 1987 р. «Про створення кооперативів громадського харчування» та Закону СРСР «Про кооперацію» від 26 травня 1988 р. основними завданнями кооперативів громадського харчування були: розширення наявної мережі підприємств громадського харчування, залучення додаткових продовольчих ресурсів із підсобних господарств громадян, колгоспів, радгоспів та ін. організацій, залучення додаткової робочої сили та, як кінцевий результат, забезпечення на високому рівні масового харчування [151, арк. 27, 205; 214]. Потрібно зазначити, що жодне із

поставлених завдань не було вирішене в повному обсязі. Крім того, діяльність кооперативів загострила ситуацію в сфері громадського харчування.

Дуже частим явищем було створення кооперативів громадського харчування на базі діючих державних підприємств даної сфери. Зокрема, станом на 1 липня 1988 р. на території УРСР діяло 625 таких кооперативів, з яких 87 % були створені за рахунок ліквідації раніше діючих їдалень чи кафе [117, арк. 38]. У Криму станом на 1 вересня 1988 р. із 31 діючого кооперативу 26 функціонувало на базі підприємств державного сектору [153, арк. 28]. Тобто, ми можемо зробити висновок, що фактично розширення мережі підприємств громадського харчування не відбувалося, а звідси і покращення обслуговування населення в даних закладах не здійснювалося.

Зі скороченням підприємств громадського харчування державного сектору відбувалося зменшення доступності відвідування міськими жителями даних закладів. Адже в кооперативах громадського харчування вартість кулінарних, кондитерських ті ін. виробів перевищувала державну в 2-4 рази [117, арк. 39]. Для прикладу, Ялтинський кооператив «Гурман» одну порцію салату-коктейлю із кальмарів реалізовував по ціні 3,15 крб., фактична вартість порції в державних закладах громадського харчування складала 53 коп., кооператив «Політ» Чорноморського району при продажу однієї пляшки безалкогольного напою замість 10 % націнки застосовував 70 % та ін. [153, арк. 52]. Варто зауважити, що вказівки Держкомціну СРСР від 31 серпня 1988 р. «Про деякі питання ціноутворення у зв'язку з введенням в дію Закону СРСР «Про кооперацію» не мали бажаного ефекту. Кооперативи продовжували встановлювати ціни на вироблену продукцію на власний розсуд [117, арк. 39].

Також кооперативна діяльність у даній сфері додатково загострювала ситуацію на споживчому ринку. Адже досить часто кооператори громадського харчування організовували виробництво власної продукції не за рахунок залучення залишків сільськогосподарської продукції, що закуповувалися у населення, колгоспів, радгоспів, на колгоспних ринках, а за рахунок закупівлі значної кількості

продуктів харчування в роздрібній торговій мережі [117, арк. 38; 121, арк. 5–6]. Таким чином, додатково створюючи дефіцит на продовольство.

Досить часто кооперативи громадського харчування організовували особи без відповідної освіти та навиків роботи. Для прикладу, в м. Ялта керівники кооперативів «Стиль», «Учан-Су» були за професіями кореспондент та комірник відповідно, в м. Керч – кооперативу «Лідер» – робітник культури, в м. Сімферополь – кооперативу «Крим» – водій швидкої допомоги [153, арк. 23]. Досить часто діяльність кооперативів громадського харчування характеризувалася незадовільним санітарним станом, відповідно і вироблена продукція мала неналежну якість. Зокрема, в м. Ялта в кооперативі «Юг» з вище вказаної причини було знято з реалізації 12 кг зіпсованого м'яса, в кооперативі «Іверія» – 30 кг сирого та 10 кг вареного м'яса, у кооперативі «Світанок» мала місце реалізація пельменів, вареників, борщу з простроченим терміном реалізації та ін. [153, арк. 24–25].

Невід'ємною частиною повсякденності кожного міського мешканця є побутові послуги. Рівень їх розвитку прямопропорційно впливає на рівень скорочення затрат праці в домашньому господарстві та її полегшення, збільшення вільного часу тощо. Керівні кадри СРСР в рамках Комплексної програми приділяли не останню роль сервісу побутових послуг. Головним акцентом у цьому питанні було збільшення кількості підприємств побутового обслуговування, розширення надання послуг, покращення їх якості та ін. Варто зазначити, що в силу соціально-економічних причин жодне із поставлених завдань не було виконане в повній мірі. Крім того, сфера побутових послуг в 1985-1991 рр. зазнала занепаду в своєму розвитку, а значить міські жителі були позбавлені низки комфортних моментів проживання.

На початковому етапі перебудови сфера побутових послуг перебувала у динамічному розвитку. З 1985 по 1989 рр. постійно збільшувалася кількість підприємств побутового обслуговування: у 1989 р. в міських поселеннях УРСР кількість даних підприємств збільшилася на 2889 одиниць. Починаючи з 1990 р. кількість вказаних підприємств почала зменшуватися: у 1990 р. в міських поселеннях УРСР порівняно з 1989 р. їх кількість зменшилася на 1 056 одиниць, у

1991 р. порівняно з 1985 р. – на 595 одиниць, в міських поселеннях Криму – на 164 одиниці. Тобто, можна стверджувати, що в досліджуваний період мережа підприємств сфери побутового обслуговування не тільки не розширилася, а й значно скоротилася. При скороченні кількості підприємств побутового обслуговування значно збільшився об'єм реалізації даних послуг на душу населення. У міських поселеннях Криму в 1991 р. порівняно з 1985 р. він зріс більш ніж у 2 рази та становив 131 крб. [187, с. 212].

Найпоширенішими видами побутових послуг серед містян Криму були: ремонт й індивідуальне пошиття одягу та взуття, індивідуальний пошив і в'язка трикотажних виробів, ремонт радіотелевізійної апаратури, побутових машин і приборів, ремонт і виготовлення металовиробів, ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів, ремонт і виготовлення меблів, будівництво і ремонт квартир, хімічна чистка та фарбування, послуги пралень, фото послуги, послуги бань, перукарень, транспортні і ритуальні послуги, діяльність прокатних пунктів та інші види послуг. Серед перерахованих видів побутових послуг найбільшу їх кількість населення Криму отримало з ремонту і індивідуального пошиття одягу (у 1985 р. 13,5 % від загальної кількості, у 1990 р. – 9 %, у 1991 р. – 15,4 %), ремонту і індивідуального пошиття взуття (у 1985 р. 6,7 % від загальної кількості, у 1990 р. – 5,8 %, у 1991 р. – 6,2 %), ремонту радіотелевізійної апаратури, побутових машин і приладів (у 1985 р. 9,5 % від загальної кількості, у 1990 р. – 7,4 %, у 1991 р. – 7,6 %), ремонту і технічного обслуговування транспортних засобів (у 1985 р. 5,4 % від загальної кількості, у 1990 р. – 8,1 %, у 1991 р. – 19,6 %), послуг перукарень (у 1985 р. 10,7 % від загальної кількості, у 1990 р. – 8,3 %, у 1991 р. – 7,9 %) [187, с. 216], (Додаток М).

Наявні підприємства служби побуту були не в змозі на достатньому рівні надати послуги своїм відвідувачам через недостатню матеріально-технічну базу та низький рівень забезпечення сировинними ресурсами. Зокрема, незважаючи на гучні лозунги впровадити в кожному галузь радянської економіки досягнення науково-технічного прогресу, станом на квітень 1988 р. 60 % обладнання побутового сервісу в Кримській області не відповідало точасному рівню та

підлягало заміні і лише 1 % по технічно-економічним показникам відповідав найкращим зарубіжним зразкам [164, арк. 59]. Звичайно такий стан речей прямопропорційно впливав на якість наданих послуг споживачам. Крім того, значна кількість підприємств служби побуту була розташована в приміщеннях непридатних для організації повноцінної роботи та надання повного комплексу побутових послуг. У Криму на початок 1988 р. 27 % Будинків побуту та Комплексних прийомних пунктів працювали саме в таких умовах [164, арк. 60].

Рівень забезпечення підприємств побутового обслуговування сировиною також був недостатнім. Зокрема, виробничі потужності вказаних підприємств Криму по індивідуальному пошиттю одягу у 1986 р. були забезпечені необхідними матеріалами на 96,1 %, у 1987 р. – на 91 %, по індивідуальному пошиттю взуття у 1986 р. – на 91,7 %, у 1987 р. – на 89,3 %, по виготовленню меблів у 1986 р. – на 95,2 %, у 1987 р. – на 92 %, по пошиттю білизняного трикотажу у 1986 р. – на 93,5 %, у 1987 р. – на 92,5 %. Станом на 1 січня 1988 р. робота Кримського обласного побутового управління не була забезпечена матеріальними ресурсами на 10 %. А саме, забезпечення блискавками для взуття знаходилося на рівні 70 %, милом господарським – 60 %, синтетичними миючими засобами – 64 %, крохмалем – 50 %, плиткою облицювальною – 82 % та ін. Цікаво, що деякі підприємства побутового обслуговування були позбавлені найнеобхідніших матеріалів, потрібних для їх роботи. Зокрема, в м. Алушта перукарі не мали в своєму розпорядженні машинок для підстригання. Також дані заклади як м. Алушта, так і інших міст Криму погано постачалися шампунями, лезами, манікюрними лаками та ін. [164, арк. 60, 1–2; 151, арк. 62, 107]. Тобто, якщо взяти до уваги раніше сказане, споживачі послуг сервісу побутового обслуговування не могли отримати в повній мірі, навіть, послуги заниженої якості. Крім того, непоодинокими випадками було надання підприємствам побутового обслуговування сировини непридатної для використання. Зокрема, через вказані причини Керченська фабрика індивідуального пошиття і ремонту взуття змушена була повернути виробнику 72,6 тис. кв. дм потрібної сировини [164, арк. 27]. Звичайно такий стан речей негативно позначався на побутовому обслуговуванні населення Криму.

Потрібно зазначити, що мережа підприємств побутового обслуговування була не всеохоплюючою. Отже, міські мешканці не мали можливості отримати дані послуги в потрібному їм місці та в достатній кількості. Населення Київського району м. Сімферополь лише на 41,2 % було забезпечене пунктами термінової хімчистки, на 67,6 % – пральними, на 70 % – банями [164, арк. 27]. Також звичайним явищем була відсутність підприємств служби побуту на промислових підприємствах чи неподалік від них. У Криму 70 % таких підприємств не мали організацій побутового обслуговування, загалом в УРСР цей показник сягав 50 % [115, арк. 28]. Також згубно на рівень задоволення містян Криму побутовими послугами впливав і економічний фактор. А саме, поширеним явищем було зниження виконання замовлень комплексними прийомними пунктами через нестачу бензину [164, арк. 6].

Варто зауважити, що загалом із ускладненням соціально-економічної ситуації в Радянській державі і, як наслідок, розбалансованості господарських зв'язків, припиненням закупок матеріально-технічних ресурсів за кордоном і загостренням міжреспубліканських відносин забезпечення підприємств побутового обслуговування сировиною було проблемою номер один. Зокрема, Ташкентське виробниче об'єднання «Узбекистан», у зв'язку із припиненням поставок імпортової сировини, зняло із себе відповідальність за постачання поліуретанової підошви підприємствам Мінпобуту УРСР з вересня місяця 1990 р., Олександрійський комбінат «Іскоп» з вище вказаним міністерством розірвав договір на поставку термопластичних матеріалів для виробництва взуття під приводом припинення поставок сировини із Литви, Павло-Посадський камвольний і Усть-каменогорський шовкові комбінати, що знаходилися на території Російської РФСР та Казахської РСР відповідно, поставили перед фактом Мінпобут УРСР про припинення ними постачання плащових тканин, оскільки вони перестали отримувати по імпорту хімічні волокна і нитки для їх виробництва [60, арк. 161–162]. Таким чином, у наявних умовах населення суттєво недоотримувало послуги побутового сервісу.

Крім неможливості отримати деякі види побутових послуг в силу відсутності сировини, споживачі міських поселень Криму постійно відчували невисоку якість

наявних. Поширеним явищем у роботі підприємств сфери служби побуту було порушення режиму роботи, преїскурантських цін і тарифів, термінів виконання замовлень, а також грубість та неухважність працівників, низька якість наданих послуг [96, арк. 15; 46, арк. 38; 164, арк. 29–30; 151, арк. 60, 68]. Саме з цими проблемами щоденно стикалися мешканці міст Криму. Так, на Сімферопольській фабриці «Ремвзуття» у 1987 р. середній термін виконання замовлень складав 2–2,5 місяці, а в одній із ювелірних майстерень м. Євпаторія 50 % замовлень виконувалися із порушенням установлених термінів та ін. [164, арк. 30].

Мешканці міських поселень УРСР, в тому числі і Криму, крім складності у придбанні побутової техніки, постійно відчували незручність у її ремонті. Основними причинами вище вказаного були недостатня кількість ремонтних підприємств Мінпобуту УРСР та низький рівень їх забезпечення запасними частинами. Незважаючи на зусилля керівних кадрів вирішити цю проблему, вона залишалася нерозв'язаною. Зокрема, постановою ЦК КПСС від 24 липня 1986 р. передбачалося організувати фірмове технічне обслуговування побутової радіоелектронної апаратури через спеціалізовані технічні і техноторговельні центри. Але, як показав час, реалізація даної постанови не сприяла покращенню обслуговування населення, оскільки технічні центри створювалися тільки у великих містах і в обмеженій кількості [111, арк. 82; 60, арк. 113]. Через брак запасних частин ремонт побутової техніки на підприємствах об'єднання «Укрпобутрадіотехніка» «розтягувався» на тижні, а й то на місяці. Зокрема, проблематично в досліджуваній період було відремонтувати холодильники «Каспій», «Апшерон», пылососи «Ракета», човнові мотори «Вихрь» та ін. [50, арк. 67–69]. А на території Криму, в Ленінському райпобуткомбінаті, ремонт даної техніки не здійснювався протягом 1,5 року [164, арк. 27]. Загалом у Криму центр ремонту побутової техніки знаходився в м. Сімферополь на заводі «Ремпобуттехніка». На роботу даного підприємства зі сторони замовників постійно йшли скарги. Вони, як і на інших підприємствах об'єднання «Укрпобутрадіотехніка», стосувалися термінів і якості виконання замовлень, необґрунтованих завищень цін, культури обслуговування та ін. [163, арк. 21].

Суттєво на сферу побутового обслуговування вплинули ряд перетворень, викликаних реаліями економічної «розрухи» в Радянській державі. З метою економії державних коштів, наприкінці 1990 р. Верховною Радою УРСР з ініціативи центральних органів влади було ліквідоване Міністерство побутового обслуговування, відповідно облпобутуправління, виробниче об'єднання «Укрпобутрадіотехніка», трест «Укрпобутпромбудмонтаж». Даний захід зумовив дезорганізацію служби побуту і, як наслідок, знизився рівень побутового обслуговування населення, оскільки обл/міськ/виконкоми виявилися невідповідними до управління підприємствами даної галузі. Варто зазначити, що з метою заповнення управлінського вакууму в даній сфері на добровільних засадах був створений Український державний союз об'єднань, підприємств і організацій побутового населення (Укрсоюзсервіс), а в областях – обласні союзи, об'єднання, асоціації. Але даний захід не зумовив покращення ситуації в сфері служби побуту. Адже, все-таки, головною причиною погіршення побутового обслуговування населення була не заміна управлінських структур, а, як і раніше, недостатнє матеріально-технічне забезпечення підприємств даної сфери. Для прикладу, станом на 1991 р. підприємства з ремонту та виготовлення одягу, трикотажу, ремонту побутової техніки, хімічної чистки були забезпечені сировиною і матеріалами та запасними частинами на рівні 30-60 %. У цьому ж році через відсутність ДСП, ДВП, фанери та шпону на межі зупинки знаходилися підприємства з ремонту і виробництва меблів. Аналогічне становище було із постачанням технологічного устаткування [141, арк. 22, 24; 83, арк. 27].

Негативний відбиток на побутове обслуговування населення здійснило підвищення цін і тарифів на побутові послуги з 1 квітня 1991 р., у зв'язку із різким зростанням для підприємств служби побуту різних відрахувань і платежів. Підвищення цін, у свою чергу, звузило можливості для населення у їх отриманні [83, арк. 28].

Вагоме значення в покращенні задоволення населення побутовими послугами надавалося кооперативам. Основним завданням діяльності кооперативів даного сектору економіки було насичення ринку послугами служби побуту. Слід

значити, що створення кооперативів відбувалося досить стрімко. На 1 січня 1988 р. в УРСР їх було зареєстровано 892. На 1 січня 1989 р. кількість кооперативів у галузі побуту становила 4252. У містах Криму в 1990 р. діяв 71 кооператив побутового обслуговування [383,с.14; 413,с. 43]. Поряд із державними ательє і майстернями робітники кооперативів вигравали у маневреності, підприємливості та боротьбі за замовника. Але досить часто робота вище вказаних осіб гальмувалася непродуманістю механізмів впровадження постанови Ради Міністрів СРСР від 5 лютого 1987 р. «Про створення кооперативів з побутового обслуговування населення» та Закону СРСР «Про кооперацію» від 26 червня 1987 р. Основною причиною неефективної діяльності кооперативів у сфері побутового обслуговування був низький рівень їх забезпеченості матеріально-технічними ресурсами. В силу вказаних причин значна кількість створених кооперативів протягом певного періоду не могли розпочати свою діяльність, або з часом самоліквідувалися. А саме, кооперативи «Темп» та «Затишок» з обслуговування автотранспортних засобів та ремонту житла на замовлення населення, засновані при Красногвардійському райпобуткомбінаті 20 листопада 1987 р., станом на 17 березня 1988 р. не розпочали свою роботу. У 1987 р. при Джанкойському райпобуткомбінаті було створено п'ять кооперативів, з яких у січні 1988 р. два зазнали ліквідації [164, арк. 34, 38].

Слід зауважити, що не поодинокі кооперативи займалися торговою діяльністю, замість здійснення своєї основної функції – надання побутових послуг населенню. Кооператив «Темп», організований при Джанкойському міськпобуткомбінаті, через торгові організації реалізовував свою виготовлену продукцію: швейні, взуттєві, галантерейні вироби [164, арк. 35].

На вдосконалення сервісу побутового обслуговування був спрямований Закон СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність», прийнятий 19 листопада 1986 р. На практиці ж приватники під час організації своєї роботи зіштовхувалися з тими ж проблемами, що й робітники кооперативів: недостатнім матеріально-технічним забезпеченням. Крім того, внаслідок прийнятого закону, відбувався відтік трудових ресурсів з державних підприємств, що зумовлювало

погіршення їх роботи, та, навіть, закриття цілих підрозділів. Зокрема, в Криму протягом 1988 р. з 6 підприємств курортної зони, що надавали фотопослуги, звільнилося 93 фотографа [164, арк. 143].

Одним із складових повсякденного життя міських мешканців є громадський транспорт. Рівень якості його послуг визначає ступінь зручності проживання в містах. Вдало організований графік руху громадського транспорту, його матеріально-технічний стан відіграє значну роль для комфортності міських жителів. Загалом у досліджуваній період транспортна система Криму була представлена залізничним, автомобільним, троллейбусним, морським та повітряним транспортом [391, с. 49].

Залізничні станції в Криму знаходилися в мм. Сімферополь, Джанкой, Євпаторія, Ялта, Феодосія, Севастополь та Красноперекоськ [415, с. 7]. Серед основних видів громадського транспорту півострова домінували автобуси, троллейбуси, потяги, таксомотори. Діяльність морського та повітряного транспорту в основному була направлена на здійснення вантажних перевезень та забезпечення потреб рекреантів. Морські транспортні перевезення в основному здійснювалися через головні порти Криму – Севастополь, Керч, Феодосія, Ялта та Євпаторія. Серед даних портів із пасажироперевезення виділявся порт у м. Ялті, діяльність якого була направлена на обслуговування круїзних туристських судів. У 1990 р. перевезення пасажирів сягало більше 5 млн. [413, с. 59–61]. Центром авіаперевезень в Криму був Сімферополь, де розташовувався один із найкрупніших аеропортів УРСР, який майже не поступався аеропортам у мм. Москва та Санкт-Петербург [413, с. 61].

На півострові, в окремих містах, значну роль у перевезенні пасажирів відігравали троллейбуси. У м. Севастополь даний вид транспорту перевозив 75 % всіх пасажирів [449, с. 268]. Також троллейбуси обслуговували пасажирів у мм. Сімферополь та Ялта. Вагоме значення в транспортному обслуговуванні населення Криму здійснювала міжміська троллейбусна лінія Сімферополь-Ялта, побудована у 1958-1961 рр. У досліджуваній період на даній лінії діяли 9

маршрутів [449, с. 112] , (Додаток Н). У 1985 р. по ній було перевезено 7 927,5 тис. пасажирів, у 1990 р. – 9 865 тис. [449, с. 112].

У досліджуваний період найпоширенішою тенденцією в роботі громадського транспорту було порушення розкладу руху. А саме, досить часто прибуття і відправлення вказаного транспорту відбувалися із запізненням, зривалися заплановані рейси. В УРСР протягом 1989 р. 18 % потягів від загальної кількості прибуло із запізненням та не були виконані 2,3 млн. запланованих автобусних рейсів [122, арк. 85–86]. Крим у цьому відношенні не був виключенням. А саме, у 1989 р. на півострові прибуло із запізненням (без приміських) 1,2 % поїздів від загальної кількості, автобусів – 6 %, повітряним транспортом за розкладом було відправлено 84,4 % літаків [241, с. 3]. У 1987 р. було виявлено 24 691 випадок порушень розкладу руху водіями Кримського тролейбусного управління [158, арк. 6]. Буденністю на автостанції було оголошення диктора про час затримки відправлення чи прибуття автобусів, що здійснювали пасажирські рейси. При цьому запізнення рахувалося не декількома хвилинами, а складало значний проміжок часу. 14 червня 1985 р. відправлення автобусу за рейсом Судак-Феодосія відбулося із запізненням на 30 хв., 17 червня водій автобусу прибув на автостанцію вказаного міста на 30 хв. пізніше. Окрім запізнень автобусів, звичайним явищем був зрив запланованих рейсів. У м. Судак АТП-11119 в травні 1985 р. допустило 21 такий зрив [256, с. 1; 257, с. 2]. У свою чергу, це створювало незручності для пасажирів, порушувало їх заздалегідь намічені плани.

Порушення розкладу руху громадського транспорту було викликане недостатньою матеріально-технічною базою: наявною кількістю рухомого складу, технічних засобів ремонтних служб, рівнем забезпечення запасними частинами, паливом.

Незважаючи на те, що рухомий склад громадського транспорту час від часу поповнювався (зокрема протягом 1985 р. АТП Криму оновили свій рухомий склад на 11 %, тролейбусне управління півострова отримало 10 нових тролейбусів [143, арк. 30], здебільшого його кількість не відповідала необхідним потребам, була застарілою і постійно виходила із ладу. Зокрема, через технічні неполадки у

м. Севастополь постійно поверталися із ліній тролейбуси. Через вказану причину в 1985 р. в місті було зірвано 13,7 тис. автобусних рейсів [173, арк. 20].

На порушення розкладу руху громадського транспорту впливала оснащеність ремонтних служб різноманітними інструментами та допоміжними пристосуваннями. Досить часто відсутність потрібного інструменту призводила до збільшення терміну ремонту громадських транспортних засобів від декількох хвилин до декількох годин, а то і днів. За таких умов даний вид транспорту досить часто невчасно виїжджав на маршрути або взагалі зривалися рейси. Зокрема, це було притаманно АТП у м. Судак [257, с. 2]. Також на порушення розкладу руху впливала недостатня кількість пального, що загалом було проблемою номер один. Дуже часто через недостатню кількість горючого справні автобуси стояли на приколі, зриваючи при цьому заплановані рейси, як це траплялося, зокрема, на Судакському АТП [274, с. 3]. Додатковою перешкодою в забезпеченні пасажирського автотранспорту паливом була недостатня кількість АЗС та бензоколонок на них. Один із автовласників іронічно повідомив редакцію газети «Слава Севастополю» про те, що шукаючи діючу автозаправку він спалив десять літрів бензину [283, с. 1]. Наявні ж бензоколонки не завжди працювали одночасно, що створювало додаткову чергу на АЗС. Зокрема, в м. Судак на автозаправці із трьох бензоколонок дуже часто працювала лише одна [267, с. 3]. Варто додати, що відсутність пального паралізувала не лише роботу громадського автотранспорту, а і багатьох підприємств із сфери повсякдення: торгівлі, служби побуту, охорони здоров'я та ін. Зокрема, про це мова йшла в телеграмах, надісланих із м. Севастополь до Центрального комітету КПУ [123, арк. 18; 124, арк. 115].

Окреме місце в громадському транспорті займав їх зовнішній вигляд, який в основному був неохайний. Досить часто в Криму автобуси, особливо міського та приміського сполучення, випускалися на лінію в антисанітарному стані. Зокрема, в салоні випущеного на рейс автобуса Судак-Феодосія було дуже брудно, занавіски своїм виглядом нагадували ганчірки, на сидіннях для пасажирів залишилися сліди від прибирання [143, арк. 30]. Охарактеризована ситуація була притаманна й іншим видам транспорту Криму, зокрема, залізничному. У пасажирські потяги дуже часто

включали вагони з пошкодженими системами опалення, водопостачання, санітарно-гігієнічним обладнанням [143, арк. 13]. Це все викликало велике обурення пасажирів.

Окрім матеріально-технічного стану громадського транспорту, вагомий вплив на якість обслуговування пасажирів мала організація надання різноманітних послуг: продаж білетів, робота довідкової служби, організація харчування на вокзалах і в дорозі. У досліджуваний період в УРСР, в тому числі і в Криму, для пасажирів вагомою проблемою була купівля білетів. У той же час, через недостатню кількість кас для придбання проїзних квитків, заповнюваність громадського транспорту була неповною. Зокрема, заповнюваність потягів, що відправлялися із залізничних вокзалів Криму, складала лише 70 % [143, арк. 14]. Також для пасажирів Криму велику незручність створювали неможливість отримати в довідковій службі потрібну інформацію про наявність вільних місць в окремих видах громадського транспорту. Як правило, наявні служби даною інформацією або зовсім не володіли, або володіли не в повній мірі. Через вказану причину було неможливо спланувати поїздку в певний період [143, арк. 14].

Потрібно зауважити, що для здоров'я кожної людини і комфорту подорожі велике значення має належне харчування в дорозі. У роки перебудови організація харчування була недостатньою. А саме, режим роботи закладів громадського харчування у місцях відправлення пасажирів був незручний, наявний асортимент блюд – обмежений, якість – низькою [143, арк. 10, 14].

Окреме місце в громадському транспорті займала культура обслуговування пасажирів. Як правило, вона була низькою. Досить часто пасажири кримського громадського транспорту скаржилися на недоліки в обслуговуванні в потягах, на вокзалах, нетактовне, грубе поводження працівників даної сфери [143, арк. 10, 35; 152, арк. 22; 167, арк.104].

Суттєве значення для комфортності подорожі пасажирів має стан дорожнього покриття. Відразу потрібно вказати, що в досліджуваний період в УРСР якість доріг була низькою [39, арк. 24], Крим не був виключенням. У незадовільному стані знаходилися дорожні полотна на більшості маршрутах. Зокрема в мм. Керч,

Феодосія, Джанкой, Севастополь, Сімферополь, Судак [143, арк. 10, 14; 167, арк. 147]. Жителі окремих міських поселень Криму зазначали, що на дорогах скрізь знаходяться вибоїни, розритий асфальт, неможливо проїхати, навіть, сто метрів, щоб не потрапити у вибоїну [255, с. 3; 233, с. 3].

Загалом причинами незадовільного стану доріг були погане матеріально-технічне забезпечення ремонтних робіт, якість будівництва і ремонту дорожнього полотна. Перший замісник голови виконкому м. Джанкой зазначав, що кількості виділених фондів бітуму вистачало лише для ямкового ремонту доріг. У той же час жителі даного міста указували, що, навіть, ямковий ремонт доріг здійснювався з усіма порушеннями, бітум лежали в непідготовлені ямки. Відповідно такого ремонту вистачало лише на декілька місяців [233, с. 3].

Важливою умовою дорожнього руху також є безпека. У досліджуваній період дороги Криму часто були позбавлені елементарних засобів безпеки. Зокрема, зовсім не було світлофорів в м. Судак, а в м. Алушта відчувалася недостатня кількість пішохідних переходів. У свою чергу, даний стан речей призводив до частих аварійних ситуацій на дорогах з негативними наслідками [273, с. 2; 224, с. 3].

Негативний вплив на підприємства громадського транспорту мало переведення їх на нові умови господарювання відповідно Закону СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», за яким вказані підприємства не мали можливості повноцінно функціонувати на основі госпрозрахунку. Вартість проїзного квитка у розмірі 5 коп., починаючи з 1971 р. не покривала собівартості пасажирських перевезень. У 1987 р. збитки від таких перевезень в УРСР досягли 148,0 млн. крб. [39, арк. 27]. Неможливість на основі госпрозрахунку організувати водіям належні умови праці, а також погана якість робіт, нестача пального, запасних частин призводила до конфліктних ситуацій в АТП. Зокрема, така ситуація виникла влітку 1988 р. у трудовому колективі Сімферопольського АТП-14327: водії автобусів відмовилися виходити на маршрутні лінії. У свою чергу, це призвело до зриву запланованих рейсів [39, арк. 24].

У досліджуваній період нестачу громадського транспорту намагалися компенсувати приватні перевізники, що розпочали свою діяльність відповідно до

Законів СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність» та «Про кооперативи». Як правило, дані перевізники працювали на легкових машинах та встановлювали ціну в декілька разів вищу за державну. Наприклад, вартість поїздки від м. Судак до м. Сімферополь складала 50 крб., до СМТ Новий світ – 10 крб., до с. Уютне – 3 крб. [279, с. 3].

У курортних містах Криму в літній період вагомою проблемою для жителів було скупчення індивідуальних транспортних засобів. У 1985-1986 рр. рівень автомобілізації приморських курортів влітку становив 200-250 автомобілів на 1000 місцевих жителів, при загальносоюзному показнику – 30 [391, с. 50]. Це негативно позначилося на місцевих автовласниках, оскільки керувати транспортним засобом на переповнених дорогах було значно складніше та небезпечніше. Також відпочиваючі здійснювали значне навантаження на пасажирський транспорт. У літній період пасажирообіг в курортних містах значно перевищував можливості вокзалів, тролейбусних станцій, привокзальних площадок [391, с. 50]. Загалом протягом літніх місяців громадський транспорт Криму здійснював майже половину річного пасажирообігу [413, с. 59–61].

Для кожного радянського громадянина було великою мрією мати власний автомобіль. Але реалізувати таку мрію міг не кожен. У Радянській державі виробництво легкових автомобілів для населення здійснювалося в обмеженій кількості, вони не продавалися відкрито в держторгівлі. Власником авто можна було стати у трьох випадках. У першому – купити авто можна було лише за великі заслуги перед Батьківщиною, у другому – через загальну чергу на підприємствах, у третьому – на так званому «чорному ринку».

Кожного року різноманітні міністерства УРСР робили заявки Міністерству торгівлі УРСР про надання певної кількості автомобілів для своїх робітників. Виділені фонди автомобілів досить часто не задовольняли смаки покупців. Як правило, Міністерство торгівлі виділяло такі моделі автомобілів як «Запорожець», «Москвич», «Нива», «Волинь». Радянські громадяни мріяли про «Жигулі», «Волгу», «Москвич-2141».

Автовласники досить часто зіштовхувалися із проблемою забезпечення автомобілів гаражами. Станом на 1 січня 1988 р. в особистому користуванні жителів м. Сімферополь нараховувалося 24 400 автомашин і 6 100 мотоциклів. У той же час, в 14 гаражно-будівельних кооперативах і на 11 платних стоянках могли одночасно розміститися лише 11 тис. автомобілів та мотоциклів. Всі інші індивідуальні транспортні засоби, як правило, розміщувалися просто неба, біля будинків, що часто призводило до крадіжок. Зокрема, у м. Сімферополь протягом 1987 р. було викрадено 63 автомобіля та 11 мотоциклів [160, арк. 96].

Висновки до розділу 2

Основу господарства Криму становили агропро-промисловий комплекс, що був складовою частиною республіканського. Крим характеризувався строкатим етнічним складом населення, із переважанням росіян серед міських мешканців. Соціально-економічні перетворення 1985-1991 рр. здійснили в основному негативний вплив на матеріальний добробут населення Криму. Зокрема, заходи, спрямовані на стимулювання виробничої діяльності робітників, з одного боку, сприяли зростанню заробітної плати, а з іншого, – збільшенню на «руках» грошової маси, не підкріпленої товарною, що викликало дефіцит і загострення ситуації на споживчому ринку. Заходи щодо покращення балансу грошових доходів населення і товарної маси не дали бажаних результатів та поглибили соціально-економічну кризу.

На покращення житлово-побутових умов населення була спрямована програма «Житло-2000». Розвивалися різні види житлового будівництва: за рахунок державних асигнувань; на кошти підприємств і організацій; господарським способом; індивідуальне та кооперативне; зведення молодіжних житлових комплексів. Вирішення житлової проблеми передбачалось також за рахунок капітального ремонту наявного житлового фонду та реконструкції комунальних квартир. Завдання програми «Житло-2000» були економічно необґрунтованими і не вирішили житлового питання багатьох міських мешканців Криму. Основними проблемами виконання програми були: незбалансований приріст побудованих

квартир і збільшення черги на поліпшення житлових умов, тривале очікування житла, зловживання при розподілі житлової площі, неякісне будівництво та ремонт житлового фонду. Житлові проблеми в Криму додатково загострювалися позачерговим наданням житла родинам військових, у зв'язку із загальним скороченням Збройних сил СРСР та потерпілих від аварії на Чорнобильській АЕС, поверненням депортованого населення.

Комунальну інфраструктуру характеризував незадовільний матеріально-технічний стан. Потужність водопроводів у рази перевищувала можливості каналізації, мережа газопроводів не забезпечувала потреб містян. Значна частина міського житлового фонду була газифікована лише скрапленим газом. Гострою залишалася проблема водопостачання, яку частково вирішував Північнокримський канал. Через недостатню потужність очисних споруд якість води на півострові була низькою і в ряді міських населених пунктів не відповідала загальнодержавним стандартам.

У досліджуваній період заходи щодо покращення рівня забезпечення населення споживчими товарами не мали бажаних результатів. Повноцінне виконання завдань «Комплексної програми» гальмувалося недостатньою кількістю підприємств по виробництву товарів групи «Б», незадовільним технічним та матеріально-сировинним забезпеченням. Унаслідок прийняття ряду нормативних актів відбулося значне підвищення цін на споживчі товари. Діяльність кооперативів та відміна державної монополії на зовнішню торгівлю викликали всеосяжний дефіцит на товари першої необхідності, загострення ситуації на споживчому ринку та проблеми в системі ціноутворення. Розвиток сфери послуг за якісними і кількісними показниками був низьким. Реорганізація Мінпобуту УРСР дезорганізувала побутове обслуговування населення на регіональному рівні. Незадовільний технічний стан транспортних засобів та доріг, низький рівень забезпечення паливом, часті порушення розкладу руху складали основний комплекс повсякденних проблем обслуговування міських пасажирів Криму.

РОЗДІЛ 3

СОЦОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ МІСТ КРИМУ

3.1. Охорона здоров'я і фізична культура міського соціуму

Здоров'я – найцінніший скарб, який має людина. Без нього неможливо відчувати свою повноцінність та здатність реалізуватися як особистості. У досліджуваний період керівними органами Радянської держави розвиток охорони і зміцнення здоров'я радянських громадян пафосно проголошувався першочерговою справою [400, с. 3].

Шляхи реалізації поставлених завдань щодо розвитку і зміцнення охорони здоров'я населення відповідно до програмних документів, а саме «Комплексної програми щодо посилення профілактики і зміцнення охорони здоров'я населення» та «Основних напрямків охорони здоров'я населення і перебудови охорони здоров'я СРСР в дванадцятій п'ятирічці і на період до 2000 року», передбачали посилення заходів профілактики, створення на виробництві і в побуті належних санітарно-гігієнічних умов, розвиток мережі закладів охорони здоров'я і підприємств медичної промисловості, безкоштовне задоволення потреб населення в усіх видах медичної допомоги, підвищення її якості та культури, розвиток спеціалізованої медичної допомоги, розширення мережі санаторіїв, профілакторіїв, будинків відпочинку, туристичних баз та інших закладів для лікування і зміцнення здоров'я, розвиток масової фізичної культури та спорту, використання в діяльності закладів охорони здоров'я досягнень науки і техніки та обладнання цих закладів найновішою апаратурою.

У досліджуваний період організаційно-господарську основу охорони здоров'я складали лікувально-профілактичні установи, заклади санаторно-курортного обслуговування, туризму та фізкультурно-оздоровчі комплекси.

Медичне обслуговування населення є одним із складових охорони здоров'я. Основою його ефективності є матеріально-технічна база, рівень забезпечення кадрами та їх кваліфікація. У роки перебудови на території Криму та УРСР

відбулося збільшення кількості лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів та їх потужностей. Зокрема, в міських поселення Криму в 1985 р. було введено в дію лікарень на 600 ліжок (у тому числі в м. Євпаторія – на 90, в м. Красноперекіпськ – на 90), амбулаторно-поліклінічних закладів – на 340 відвідувань за зміну (в тому числі в м. Сімферополь – на 300 відвідувань), у 1990 р. було введено в дію лікарень на 240 ліжок (у тому числі в м. Керч – на 240), амбулаторно-поліклінічних закладів – на 300 відвідувань за зміну (в тому числі в м. Алушта – на 300 відвідувань), у 1991 р. було збудовано амбулаторно-поліклінічних закладів на 970 відвідувань за зміну (в тому числі в м. Сімферополь – на 970 відвідувань), введення в експлуатацію лікарень у зазначеному році не здійснювалося [187, с. 150–152]. В УРСР протягом 1986-1990 рр. збільшилася кількість лікарняних ліжок – на 4,48 % (становила 700,3 тис. ліжок), лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів – на 8,7 % (становила 6,9 тис. з пропускнуою можливістю за зміну 894,9 тис. відвідувань) [185, с. 202]. При цьому наявне збільшення лікарняно-поліклінічних закладів не скрізь і не в повній мірі сприяло покращенню якості медичного обслуговування як населення Криму, так і УРСР. Зокрема, ЦРЛ м. Судак була розрахована на 80 відвідувань хворих в день, фактично ж її відвідували 650 хворих, що перевищувало зазначену норму більш ніж у вісім разів [260, с. 3]. Як наслідок, це призводило до утворення великих черг біля реєстратури, лікарських кабінетів, зумовлювало швидке та не якісне обстеження хворих лікарями через брак часу та інші негативні моменти.

Основною причиною такого стану речей був залишковий принцип фінансування невиробничої сфери, в тому числі і охорони здоров'я. Кошти, які виділялися на охорону здоров'я населення, не могли вирішити наявні проблеми. Тому, раніше невирішені питання, передавалася з року в рік, зростаючи в рази. У досліджуваний період найвагомішою не вирішеною проблемою в сфері медичного обслуговування населення був недостатній рівень матеріально-технічної бази. У Криму вона була досить слабкою та вимагала серйозного зміцнення [239, с. 3; 152, арк. 89]. А саме, 65 % пологових будинків знаходилися в пристосованих приміщеннях, без належних умов для дотримання санітарно-гігієнічних норм.

У м. Севастополь багато медичних закладів розміщувалися в старих або пристосованих приміщеннях. Всі шість жіночих консультацій розташовувалися в приміщеннях, що не відповідали санітарно-гігієнічним нормам. В ЦРЛ м. Судак лікарі, у зв'язку з недостатньою кількістю кабінетів, були змушені приймати пацієнтів в обмежених умовах. Також тут був відсутній кабінет долікарського огляду [152, арк. 89; 173, арк. 22; 259, с. 2; 260, с. 3]. Загалом в УРСР четверта частина поліклінік і лікарень знаходилася в незадовільному стані [122, арк. 89]. Проведене Держкомстатом УРСР в жовтні 1988 р. обстеження 25 % лікарняних та поліклінічних закладів виявило багато матеріально-технічних недоліків. А саме, серед обстежених поліклінік і стаціонарів 4 % і 7 % відповідно знаходилися в аварійному стані, 14 % і 15 % – вимагали реконструкції, приблизно третя частина – капітального і поточного ремонту. У багатьох обстежених медичних закладах були відсутні елементарні умови: 7 % поліклінік та 8 % лікарень не мали водопроводу, 14 % та 10 % відповідно – каналізації, 10 % та 14 % – центрального опалення, 25 % та 44 % – гарячого водопостачання, 49 % та 60 % – системи вентиляції та кондиціонування. Більш ніж в третині закладів стаціонарного лікування була відсутня ванна або душ [57, арк. 87–88]. В УРСР забезпечення хворих лікарняними ліжками також не відповідало вимогам: з 39 % обстежених лікарень на одне ліжко припадало вдвічі менше площі, ніж було встановлено нормативом (а саме, 4 кв. м замість 7 кв. м), в 5 % – до 3 кв. м, у 78 % в лікарняних палатах розміщували від 6 до 15 хворих, в 2,5 % – більше 16 хворих [57, арк. 88]. У Криму ситуація із забезпеченням лікарняними ліжками була ще гіршою, бо рівень її забезпечення був нижчим республіканського [240, с. 2]. Також лікувально-профілактичні заклади Криму та УРСР на недостатньому рівні були забезпечені меблями, медичним обладнанням, технічними засобами, транспортом і особливо гостро стояло питання з білизною [57, арк. 88]. Так у ЦРЛ м. Судак досягнення науково-технічного прогресу в медицині в досліджуваний період пропагувалися досить слабо, а наявна медична апаратура використовувалася в неповній мірі [260, с. 3].

Окреме значення в охороні здоров'я населення має швидка медична допомога, від своєчасності та якості наданих послуг якої залежить життя багатьох

людей. У даний період матеріально-технічна база швидкої медичної допомоги в Криму та УРСР мало чим відрізнялася від становища лікарняно-поліклінічних закладів. А саме, станції швидкої медичної допомоги досить часто були розташовані в пристосованих приміщеннях, незабезпечені відповідною апаратурою, засобами зв'язку, лікарськими препаратами, транспортом, бензином. Виїзним бригадам не вистачало електрокардіографів, дефібриляторів, відсосів, наркозно-дихальної апаратури. Через недостатню матеріально-технічну базу надання швидкої медичної допомоги досить часто було незадовільним та несвоєчасним. Зокрема, в мм. Бахчисарай та Судак непоодинокими випадками був приїзд швидкої із затримкою. У м. Бахчисарай швидка медична допомога була обладнана трьома машинами, дві з яких постійно виходили із ладу через тривалий термін експлуатації та великий пробіг – 150 тис. км. [25, арк. 83–84; 110, арк. 39; 260, с. 3; 293, с. 3]. Загалом, в УРСР більш ніж половина автомобілів швидкої медичної допомоги була амортизованою [110, арк. 39]. Крім того, наявний транспорт не забезпечувався на достатньому рівні паливом [110, арк. 65]. Так у 1987 р. його забезпеченість паливом становила лише 52,5 % [110, арк. 40]. У Криму, через вказану причину автомобілі швидкої медичної допомоги постійно простоювали.

На якість медичного обслуговування населення досліджуваного періоду значно впливав рівень забезпечення лікарняно-поліклінічних закладів кадрами. У 1990 р., порівняно з 1985 р., кількість лікарів всіх спеціальностей зросла на 1,5 тис. осіб та становила 15,6 тис., середнього медичного персоналу – на 0,5 тис. осіб та становила 33,2 тис. [187, с. 239]. Але, незважаючи на кількісне збільшення лікарів та середнього медичного персоналу, в досліджуваній період рівень забезпечення кадрами закладів охорони здоров'я Криму був недостатній. Це було зумовлене низьким рівнем забезпечення працівників медичного обслуговування житлом. Загалом на початку 1985 р. в закладах охорони здоров'я УРСР нарахтувалося більш ніж 42 тис. вакантних посад, в тому числі 886 лікарських [6, арк.138]. У м. Судак служба охорони здоров'я була укомплектована кадрами лише на дві третини, у м. Севастополь жодна із поліклінік повністю не була забезпечена медперсоналом.

Зокрема, поліклініка № 2 не була укомплектована 5 дільничними терапевтами, завідувачим профілактичним відділенням, 2 невропатологами, 1 хірургом, в 3-й поліклініці не вистачало 5 вузьких спеціалістів: лора, окуліста, невропатолога, ревматолога, кардіолога та 5 дільничних терапевтів, 1-ша дитяча поліклініка не була забезпечена 15 дільничними терапевтами [260, с. 34; 174, арк. 13–14].

У зв'язку з недостатньою укомплектованістю закладів охорони здоров'я лікарями, хворі досить часто не могли отримати допомогу в день звернення. Зокрема у м. Севастополь в стоматологічній поліклініці щоденно відмовляли 60-70 хворим, в ЦРЛ м. Судак стоматологи не встигали приймати людей із гострим болем. Загалом в УРСР в амбулаторно-поліклінічних закладах у день звернення до гастроентеролога, психотерапевта, онколога відмовляли 76-81 % пацієнтів, до ендокринолога – 66 %, до травматолога, офтальмолога, акушера-гінеколога, отоларинголога, невропатолога – 53-57 %, до хірурга, педіатра, стоматолога – 40-47 %. Із загальної кількості хворих, направлених у лікарню на стаціонарне лікування було відмовлено в госпіталізації в день звернення 17 %. Причому кожна четверта відмова із п'яти пояснювалася відсутністю місць у палатах для лікування [57, арк. 89; 174, арк. 14; 260, с. 3].

Недостатня кількість лікарів, окрім несвоєчасної допомоги, зумовлювала утворення черг біля кабінетів спеціалістів та напружену ситуацію загалом. Зокрема, в м. Севастополь в поліклініці № 1 21 квітня 1989 р. відвідувачі, щоб здати аналіз крові, змушені були простояти в черзі більш ніж дві години. Біля кабінету ендокринолога виникла черга із 8 чол., в 12 год. 40 хв. на прийом до даного лікаря зайшов пацієнт із талоном на 10 год. 40 хв. Із цього приводу окремі хворі почали обурюватися, зокрема, дві жінки, які спеціально відпросилися з роботи відповідно до вказаного часу в талоні [174, арк. 14].

Згідно рішень ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР щодо розширення надання платних послуг населенню і Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР», в системі охорони здоров'я почали організовувати госпрозрахункові поліклініки, кабінети і відділення, що утримувалися за рахунок кошторисів спеціальних коштів бюджетних лікувальних закладів, та медичні кооперативи. Станом на 1 квітня

1990 р. в УРСР у системі охорони здоров'я функціонувала 61 госпрозрахункова поліклініка, 2 143 кабінети і відділення та 653 медичні кооперативи [81, арк. 125, 127]. Госпрозрахункові організації переважно надавали такі види послуг: косметологічні, стоматологічні, наркологічні, фізіотерапевтичні, бальнеологічні. Кабінети та відділення, що утримувалися за рахунок кошторисів спеціальних коштів бюджетних лікувальних закладів: гомеопатичні, косметологічні, наркологічні, гінекологічні, мануальної терапії, іглорефлексотерапії, фізіотерапії, лікувального масажу [83, арк. 24]. У Криму надані платні послуги населенню в сфері охорони здоров'я у 1990 р. зросли відносно 1985 р. більш ніж у 4,5 рази та становили 14 млн. крб., у 1991 р. зросли відносно 1985 більш ніж у 7 разів та становили 21,0 млн. крб. [414, с. 207]. Потрібно зауважити, що госпрозрахункові організації збільшували обсяг фінансових надходжень як за рахунок підвищення цін на старі послуги, так і за рахунок введення нових. Зокрема, в УРСР з 1 січня 1987 р. зросли ціни на зубне протезування на 28 %, одночасно були затверджені ціни на нові види платних послуг: нанесення багатошарового покриття на зубні протези, переривання вагітності, лікування від алкоголізму, куріння, наркоманії [25, арк. 68, 73]. Кооперативи переважно надавали населенню такі послуги як догляд за особами похилого віку, стоматологічні, нетрадиційних методів лікування [81, арк. 127].

Створені медичні кооперативи та госпрозрахункові організації в багатьох випадках не доповнювали, а замінювали роботу державних закладів охорони здоров'я і змушували хворих через дефіцит надання ряду медичних послуг у поліклініках звертатися саме в дані заклади. В останніх ціни на лікарські послуги перевищували державні в декілька разів. Зокрема, в стоматологічних кооперативах м. Севастополь ціни на послуги перевищували державні у 2-6 разів. При цьому в них здебільшого працювали робітники державних поліклінік і їх робочий день в основному співпадав з розпорядком дня роботи державних лікарняних закладів [174, арк. 28]. Крім того, незважаючи на те, що в державних стоматологічних поліклініках не вистачало кабінетів, в одній із таких поліклінік м. Севастополь приміщення було віддано стоматологічному кооперативу із чотирма кріслами. При

цьому в місті проблема протезування залишалася досить гострою. Запис здійснювався кожного дня, черга на протезування підходила через 1-1,5 роки [174, арк. 14].

Здебільшого медичні госпрозрахункові установи розташовувалися в непристосованих приміщеннях, були недостатньо забезпечені медичними інструментами та матеріалами, оснащені медичним застарілим устаткуванням, ступінь зносу якого складав від 50 до 75 % [83, арк. 24].

У даний період окреме місце займали послуги нетрадиційної медицини, які пропонували широкий комплекс методів безмедикаментозного лікування та оздоровлення. Зокрема, в м. Судак був створений кабінет лікувальної фізкультури, в якому пропонувалося оздоровити дихальну систему організму, зміцнити суглоби, покращити самопочуття після інфаркту, інсульту шляхом дихальної гімнастики за системою йогів та оздоровчо-профілактичної гімнастики. Тут також пропонувалося покращити здоров'я шляхом мануальної терапії за методикою М. Касьяна – родоначальника даного методу лікування в СРСР та УРСР.

Варто зауважити, що в межах нетрадиційних методів лікування велику популярність серед населення УРСР у цей час займали телесеанси здоров'я А. Кашпіровського, про що свідчили сотні тисяч листів і телеграм, отриманих Центральним телебаченням [81, арк. 16].

Вагомою проблемою для медичного обслуговування населення в роки перебудови було забезпечення закладів охорони здоров'я лікарськими препаратами, які постачалися в медичні заклади як вітчизняною промисловістю, так і за рахунок імпорту. Частка поставок імпортних медпрепаратів складала близько 40 % [58, арк. 2]. Загалом, забезпечення лікарськими препаратами населення постійно знижувалося: в 1989 р. задоволення населення найнеобхіднішими медикаментами було на рівні 80 %, а в 1991 р. – 40 % [129, арк. 58; 138, арк. 8; 58, арк. 2]. Через це лікарі нерідко відмовляли в проведенні необхідного курсу лікування. Особливо в тяжкому становищі опинилися пенсіонери, інваліди та діти [138, арк. 8].

Окрім нестачі лікарських препаратів, вагомою проблемою було забезпечення закладів охорони здоров'я найнеобхіднішим медичним устаткуванням. Зокрема,

стерилізаторами та одноразовими інструментами. У 1990 р. в УРСР було випущено близько 1 тис. стерилізаторів при потребі більш ніж 20 тис. на рік, забезпечення лікувально-профілактичних установ інструментами одноразового вжитку здійснювалося на рівні 20-25 % [138, арк. 7, 27]. На недостатньому рівні задовольнялися також заявки закладів охорони здоров'я на туалетне та господарське мило. У 1989 р. було виділено 30 % туалетного мила від заявленого та 60 % господарського [58, арк. 17]. У свою чергу, дана ситуація створювала загрозу спалахів та швидкого розповсюдження різноманітних інфекцій та вірусних захворювань.

Окреме місце займали заклади охорони здоров'я в реалізації завдань антиалкогольної кампанії. Медпрацівники організовували семінари, читали лекції для спеціалістів різних галузей народного господарства з питань профілактики пияцтва та алкоголізму. Наприклад, дані заходи проводилися на підприємствах мм. Судак та Бахчисарай [258, с. 1; 298, с. 3]. Для лікування алкозалежних були відкриті денні стаціонари в 14 областях УРСР на 2055 місць. Медпрацівники в межах реалізації завдань антиалкогольної кампанії друкували статті в засобах масової інформації про згубний вплив алкоголю на організм людини. Зокрема, статті на відповідну тематику, підготовлені лікарями, публікувалися в районних та обласних газетах Криму.

Слід констатувати, що у межах здійснення антиалкогольної кампанії спостерігалось зменшення кількості осіб хворих алкоголізмом. В УРСР протягом 1985-1986 рр. захворювання алкоголізмом зменшилась з 20,5 до 18,6 чол. на 10 тис. населення, за 9 місяців 1987 р. кількість хворих алкоголізмом становила 13,1 чол. на 10 тис. [101, арк. 5]. У Криму також спостерігалася тенденція із зменшення кількості хворих на алкоголізм. У 1985 р. кількість осіб з діагнозом алкоголізм і алкогольних психоз, що був встановлений вперше, на 10 тис. чол. населення становила 251 особу, у 1990 р. – 149 осіб. У 1985 р. кількість хворих, що перебували на обліку в медичних закладах з діагнозом алкоголізм і алкогольний психоз складала на 10 тис. чол. населення 1 829 осіб, у 1990 р. – 1 400 осіб [187, с. 241].

Однак, поряд із зменшенням кількості хворих на алкоголізм, гострого характеру набирала проблема наркоманії. В УРСР станом на 1 січня 1988 р. було зареєстровано 28,4 тис. чол., що вживали наркотики [101, арк. 42]. У Криму у 1985 р. кількість хворих з діагнозом наркоманія і токсикоманія, що був встановлений вперше, на 10 тис. чол. населення складала 5,9 осіб, у 1990 р. – 6,3 осіб, у 1985 р. кількість хворих, які перебували на обліку в медичних закладах з діагнозом наркоманія і токсикоманія, на 10 тис. чол. складала 29,1 осіб, у 1990 р. – 42,8 осіб [187, с. 241]. У м. Севастополь станом на 15 вересня 1986 р. на обліку наркологічного диспансеру знаходилося 40 чоловік [173, арк. 40]. Крим, поряд із Дніпропетровською, Донецькою, Миколаївською та Одеською обл., був одним із регіонів УРСР, в якому явище наркоманії було найбільш розповсюдженим [101, арк. 42]. У місцевій пресі Криму даній проблемі надавали особливого характеру [263, с. 4; 264, с. 3; 268, с. 4]. Тема наркоманії почала з'являтися на сторінках преси не тільки через її загострення, а й в силу демократичних процесів, що почали відбуватися в роки перебудови. Адже, як зазначалося в одній із статей даної тематики на шпальтах Кримської преси, хворі наркоманією в СРСР з'явилися давно [263, с.4].

Важливою складовою здоров'я людини є екологія. Крим в досліджуваний період був не лише курортно-рекреаційною зоною, а й регіоном, де розміщувалися хімічні, металургійні та металообробні підприємства. Окремі з них мали статус всесоюзного значення, зокрема, такі як Сакський та Красноперекопський хімічні заводи, об'єднання «Титан» та ін. Загалом на півострові обсяг виробництва підприємств групи «А» складав 50 % від загального [80, арк. 68–69]. Розташування на території Криму даних підприємств та недостатня кількість і потужність природоохоронних об'єктів призводили до погіршення екології півострова. У 1988 р. викиди шкідливих речовин в повітря виробничим об'єднанням «Хімпром» становили 31,5 тис. т, виробничим об'єднанням «Титан» – 43,2 тис. т, Камиш-Бурунським комбінатом з виробництва чавуну – 75,9 тис. т [414, с. 33, 39]. Негативна екологічна обстановка була характерна як для всього півострова загалом, так і для курортних міст зокрема. А саме, в таких курортних містах як Ялта,

Алушта, Саки, Євпаторія екологічна обстановка оцінювалося як критична [44 арк. 4; спр. 80, арк. 70]. Досить часто в період курортного сезону, із-за несприятливого екологічного стану, періодично закривалися пляжі. Такий факт був зафіксований влітку 1989 р. в мм. Ялта, Саки, Євпаторія та Феодосія [80, арк.70]. Погіршенням екологічної ситуації на півострові досить сильно було стурбоване місцеве населення. З метою покращення екологічної обстановки створювалися екологічні фонди як в окремих містах півострова, так по Криму загалом. Зокрема, фонд екології був створений при міжгалузевому територіально-виробничому об'єднанні виконавчого комітету м. Ялта [306, с. 2]. У Криму виникла самоврядна громадська організація «Екологічний фонд Криму» [227, с., 4]. Також на всесоюзному рівні піднімалося питання надання Криму статусу курорту загальносоюзного значення [80, арк. 68–71].

Важливою умовою для збереження здоров'я людини є повноцінний відпочинок, який надає можливість відновити та поповнити затрачені ресурси організму. У досліджуваній період, відповідно до результатів опитування працівниками ЦСУ УРСР робітників та службовців щодо місця проведення відпусток, найчастіше останні відпочивали в родичів та вдома. А саме, в літній період відпустку в родичів проводили 33 % опитаних, вдома – 31,7 %, взимку – 19,6 % і 59,6 % відповідно. Відпустка в родичів, перш за все, була пов'язана з наданням допомоги батькам, що проживали в сільській місцевості. Основною причиною проведення відпустки вдома опитувані вказали труднощі з придбанням путівок, особливо сімейних. Відпустку в санаторіях, будинках відпочинку в літній період проводили 20,5 % опитуваних, взимку – 18,1 %. Дана тенденція в основному була характерна для всіх регіонів Радянської України. Виняток становили лише Крим, Ворошиловградська, Дніпропетровська та Запорізька обл. Відсоток проведення літніх відпусток робітниками та службовцями вказаних регіонів у санаторіях, будинках відпочинку та на туристичних базах був вищий на 2,5-16,5 одиниці від загальнореспубліканського. Варто зауважити, що при таких показниках робітники і службовці зазначених регіонів також відчували дефіцит у придбанні путівок, адже не могли задовольнити свою потребу стовідсотково.

Незважаючи на те, що в Криму розташовувалася значна кількість рекреаційних установ (125 санаторіїв та пансіонатів з лікуванням, 80 будинків відпочинку і пансіонатів, більше 240 баз відпочинку, 20 туристських баз і готелів та 500 інших лікувально-оздоровчих закладів), міські мешканці не мали змоги постійно і кожного року відпочивати за путівками. Адже санаторно-курортний комплекс Криму був покликаний обслуговувати, перш за все, не місцеве населення, а всіх громадян Радянського Союзу [15, арк. 12].

Для тих, кому пощастило придбати путівки, відпочинок не завжди був організований на належному рівні. Зокрема, за даними опитування відпочиваючих, що отримали путівки в пансіонати, санаторії та на бази відпочинку у 1989 р., третина опитаних не була задоволена якістю та асортиментом харчування, четверта частина – екскурсійним обслуговуванням та культурно-масовими заходами, п'ята – побутовими умовами. Медичним обслуговуванням не був задоволений кожний четвертий відпочиваючий в пансіонаті або будинку відпочинку та кожний восьмий, який проходив курс лікування в санаторії [80, арк. 162–163]. При цьому кожний десятий відпочиваючий зазначив, що за час відпочинку ні разу не демонструвалися фільми, не проводилися вечори відпочинку, кожний четвертий констатував, що не було організовано жодної екскурсії [80, арк. 163].

Окреме питання в рекреаційних установах становила організація харчування. Особливо гостро вона постала в останні роки перебудови, коли в державі загострилася соціально-економічна ситуація. Радою Міністрів УРСР на 1990 р. санаторно-курортним закладам Криму не було передбачене виділення м'ясопродуктів. У свою чергу, такий стан речей призвів до споживання м'яса відпочиваючими нижче норми: замість 200-250 г. на добу 145 г. Спроба адміністрації рекреаційних установ замінити дефіцит м'яса рибою викликало обурення відпочиваючих, тому що риба, як правило, надходила найнижчих сортів [80, арк. 4]. На організацію харчування відпочиваючих вплинуло і погіршення грошового обігу. Через вказану причину, наприклад, відпочиваючі, що придбали курсівку Алуштинського об'єднання профспілкових санаторно-курортних установ

«Житло, харчування, відпочинок», були позбавлені можливості харчуватися по безготівковому розрахунку [80, арк. 143].

Потрібно зазначити, що великою прерогативою для мешканців курортних міст була можливість влітку відвідувати пляж та купатися в морі. Але місцеве населення постійно зіштовхувалося із проблемою маломісткості пляжної зони. Оскільки в Криму була зосереджена велика кількість рекреаційних установ, за якими закріплювалася значна частина пляжів, місцеве населення постійно відчувало їх дефіцит. Зокрема, при нормативі 5 кв. м пляжної зони на одну людину в багатьох здравницях Криму дана норма була більшою в десятки разів, а на пляжах загального користування становила лише 0,2 – 0,5 кв. м.

Крім того, пляжі загального користування часто були позбавлені елементарних умов для відпочинку та, в силу напливу великої кількості відпочиваючих, дуже часто перебували в антисанітарному стані. Зокрема, в м. Севастополь на пляжі «Омега» не працювали душові кабінки, були переповнені урни і, як наслідок, по території суцільним килимом стелилися обгортки від морозива та скрізь було скло від битих пляшок, на пляжу «Сонячний» – лежаки були брудні (в піску, водоростях, шкарлупах кавуна, недопалках), на пляжі «Перемога» – не було жодного трапу, який би дозволив комфортно зайти і вийти із моря, дно якого було кам'янисте, в Балаклаві на «Золотому пляжі» біля води знаходилися гори сміття, на пляжі «Кришталевий» санепідемстанцією було заборонено купатися (через виявлення на поверхні води фекальних мас). У м. Севастополь на пляжах загального користування було проблемою перекусити, оскільки заклади громадського харчування або пустували, або були закриті [288, с. 3].

Місцеве населення півострова мало неабияку змогу збагатити себе духовно, адже в Криму була зосереджена велика кількість пам'ятників історії, культури та архітектури різних історичних періодів. Також Крим в досліджуваній період був центром масового туризму. На півострові знаходилося 12 туристичних баз, 24 туристичні стоянки [443, с. 10]. Варто зауважити, що мешканці півострова не мали змоги в повній мірі займатися туристичною справою, оскільки матеріально-

технічна база туризму півострова, перш за все, була спрямована на задоволення потреб всього населення Радянської держави. Крім того, туристичних путівок за маршрутами не було у вільному продажу, вони розподілялися обласними радами профспілок через профспілкові комітети підприємств і установ по всій території СРСР.

Важливим засобом охорони здоров'я населення є фізична культура. Потрібно зазначити, що в досліджуваній період у межах проголошеного курсу на квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС про прискорення соціально-економічного розвитку радянське керівництво надавало розвитку фізичної культури особливого значення. Адже у зміцненні здоров'я громадян воно вбачало економічний ефект – підвищення продуктивності і якості праці у всіх галузях народного господарства. Тому в межах поставленої цілі першочерговим завданням влади було впровадження фізичної культури в режим праці, навчання та відпочинку кожного радянського громадянина.

Координацію із впровадження фізичної культури в повсякденне життя населення УРСР здійснював Комітет з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів УРСР та його органи на місцях: районні (міські) комітети з фізичної культури та спорту. З метою організації фізкультурно-масової роботи для міських жителів за місцем їх роботи на підприємствах, організаціях та установах створювалися ради з фізичної культури і спорту та фізкультурні колективи. Загалом організація фізкультурно-масової роботи на підприємствах, організаціях та установах передбачала проведення різноманітних спортивних заходів і залучення працюючих до регулярних занять з фізкультури. Найпоширенішим спортивним заходом у трудових колективах були спартакіади. Їх організовували, як правило, з різних видів спорту. Зокрема, у 1989 р. така спартакіада з одинадцяти видів спорту була проведена для робітників Балаклавського рудоуправління імені О.М. Горького. Учасники даного спортивного заходу були поділені на дві підгрупи: робітники до 35 років та працівники після 35 років. Перша підгрупа брала участь у спартакіаді під девізом «Фізична досконалість», друга – «Здоров'я в русі» [176, арк. 55]. Окрім спартакіад для трудових колективів організовували й інші спортивні

заходи, які часто приурочувалися до знаменних дат та професійних свят. Зокрема, такі спортивні заходи систематично проводилися в м. Севастополь на заводі ім. В.Д. Калмикова [172, арк. 63]. Варто зауважити, що обов'язковою умовою в організації змагань було використання лозунгів, зміст яких мав був свідчити про масову участь радянських робітників в спортивних заходах. Найпопулярнішим лозунгом в трудових колективах був лозунг «Всією бригадою на старт!». Незважаючи на установки радянської влади на обов'язкове впровадження фізичної культури за місцем роботи, керівники підприємств, організацій та установ недостатньо приділяли увагу спортивно-масовій роботі в трудових колективах. Дана тенденція спостерігалася в Ленінському районі м. Севастополь [173, арк. 75а]. Спартакіада, що проводилася в м. Алушта у 1990 р. протягом 6 місяців з восьми видів спорту, показала, що в багатьох трудових колективах спортивна робота знаходилася на низькому рівні [212, с.]. Також не на всіх підприємствах та організаціях була достатня матеріально-технічна база для заняття фізичною культурою. У м. Севастополь на заводі «Парус» взагалі не було спортивних установ окрім спортзалу, який функціонував лише взимку [176, арк. 62].

Окреме місце в межах проголошеного курсу на квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС про прискорення соціально-економічного розвитку надавали виробничій фізкультурі. У ній вбачали один із засобів збереження високої продуктивності праці протягом всього робочого дня. Як правило, на підприємствах та організаціях за розпорядженням адміністрації створювалися ради з виробничої фізкультури, призначалися відповідальні за її проведення, визначали час і місце. Варто зауважити, що в одних колективах виробнича фізкультура проводилася на належному рівні, в інших – на низькому. Зокрема, виробнича фізкультура була добре організована в м. Севастополь на заводі В.І. Леніна, в ЦКБ «Чорноморець», але на морському заводі імені Серго Орджонікідзе виробнича фізкультура проводилася не у всіх цехах та відділах, у ній були задіяні лише 50 % робітників від загальної кількості допущених [171, арк. 13, 54–55, 57].

Одним із засобів впровадження фізичної культури в повсякдення радянських громадян була організація здорового дозвілля за місцем їх проживання. Із одного

боку, радянська влада на папері всіляко сприяла розвитку фізичної культури на місцях, з іншого, – всі її практичні рекомендації через недостатнє матеріально-технічне забезпечення ігнорувалися. Зокрема, порушувався наказ Держбуду СРСР від 28 квітня 1967 р. про обов'язкове зведення спортивних баз на території всіх житлових новобудов [250, с. 3]. Як наслідок, зумовлювало недостатнє забезпечення радянських громадян спортивними спорудами. Зокрема, станом на 20 вересня 1988 р. забезпеченість населення УРСР спортивними залами становила 41 %, критими басейнами – 24 %. У Криму в досліджуваній період рівень забезпечення населення спортивними спорудами складав менше третини від нормативу [240, с. 2]. Крім того, при недостатній кількості спортивних споруд досить часто матеріально-технічна база наявних була непридатною для заняття спортом чи фізичною культурою. Так, у занедбаному стані знаходився єдиний стадіон в м. Судак. Міські жителі зауважували, що своїм видом він приваблює лише любителів алкогольних напоїв та наркоманів [271, с. 3]. Спортивні площадки при ЖЕКах, як правило, мали непоказний вигляд, розташоване на них спортивне устаткування було непридатне для занять фізкультури чи спорту. Зокрема, в м. Севастополь на спортплощадці ЖЕКу № 7 волейбольна стійка була нахилена до землі, в сітці була велика дірка. Тому, через вказані причини, заповнюваність спортивних площадок була низькою і вони використовувалися більше як дворові, ніж за призначенням. Зокрема, заповнюваність спортивних площадок при ЖЕКах Ленінського району м. Севастополь складала не більше 20 % [171, арк. 8, 51].

Через недостатню матеріально-технічну базу на неналежному рівні проводилася фізкультурно-оздоровча робота в гуртожитках, де проживали робітники різноманітних підприємств, організацій та установ. Зокрема, така ситуація спостерігалася в шести гуртожитках треста «Севастопольбуд», в яких проживало понад 1500 чол. Охоплення фізкультурно-масовою роботою робітників і службовців, що мешкали в даних гуртожитках складало лише 10-15 % [172, арк. 100, 102; 176, арк. 102].

Недостатньо використовувалися та знаходилися в занедбаному стані щойно побудовані спортивні споруди, зокрема, спортивне містечко Севастопольського

приладобудівного інституту. Ігрові арени даного містечка були зарослі травою, перекладки поломані, сітка огорожі порваною. Через недостатнє матеріально-технічне забезпечення лише на третину працював 25-метровий плавальний басейн в м. Севастополь. З моменту його відкриття протягом двох років басейн не був обладнаний передбачуваними проектом фільтрами для очищення води, також повністю не було вирішене питання підігріву басейну та постачання рідким хлором [248, с. 4].

Наявні спортивні споруди характеризувала відсутнє належних умов для осіб, що займалися фізкультурою чи спортом. Більшість спортивних споруд Криму відчували гостру нестачу роздягалень, душових, кімнат відпочинку, лікувальної фізкультури, масажу [153, арк. 8]. Зокрема, в СОК імені 200-річчя Севастополя при великому потоці відвідувачів з 17.00 до 19.30 не вистачало шаф, душових кабін, були відсутні пункт прокату та буфет [176, арк. 51]. Дана ситуація була характерною і для спортивних споруд УРСР. Зокрема, на одне місце в роздягальнях літніх спортивних установок доводилося 156 чол. в день, в душі – 737, в зимових спортивних установках відповідно – 46 і 156 чол. [43, арк. 183]. В УРСР 7 257 тис. осіб займалися фізкультурою і спортом за затвердженими програмами, що складало 19 % від усього населення республіки, в Криму – 379 тис., відповідно 21 % від усього населення півострова [43, арк. 186]. При цьому значна кількість осіб, які займалися фізкультурою і спортом за даними програмами, не мали можливості використовувати спортивні установки [43, арк. 183].

Додатковою перепорою у впровадженні фізичної культури в повсякденне життя міських жителів був низький рівень забезпечення фізкультурно-спортивним інвентарем, одягом та взуттям [249, с. 4]. У 1988 р. планувалося задовольнити заявки торгуючих організацій УРСР на спортивне взуття лише на 59 %, на настільні тенісні м'ячі – на 68 %. При цьому виготовлені спортивні товари не завжди користувалися попитом у населення, оскільки в значній своїй більшості були неякісними та дорогими. І, як результат, станом на 1 жовтня 1987 р. в торговій мережі неходових і залежаних спортивних товарів нараховувалося на суму на

992 тис. крб. [43, арк. 184]. Потрібно зазначити, що дана тенденція була характерна і для Криму [239, с. 3; 240, с. 2; 172, арк. 100].

Впровадженню масовості фізичної культури та спорту серед населення сприяв Всесоюзний фізкультурний комплекс «Готовий до праці і оборони СРСР» (ГПО), прийнятий ще на початковому етапі становлення Радянської держави, а саме у 1931 р. Останній Всесоюзний комплекс ГПО був введений в дію постановою Державного комітету СРСР з фізичної культури та спорту 1 вересня 1989 р. Він охоплював населення віком від 10 до 60 років та передбачав активну фізичну підготовку молоді, загартовування та зміцнення здоров'я радянських громадян. Здача вимог і норм з установлених комплексом видів випробувань для допризовної молоді, яка навчалася в школі, вищих навчальних закладах чи працювала, була обов'язковою. Для інших осіб середнього чи старшого віку участь в підготовці та виконанні розрядних норм із багатоборства відбувалася на добровільній основі [390, с. 3–4].

З метою впровадження комплексу ГПО здійснювалася агітаційно-пропагандистська робота. Як правило, для популяризації комплексу використовували плакати, лозунги, лекції і бесіди, спортивні вечори, спеціальні випуски стінних газет, звітів-блискавок про змагання, що відбулися та ін. Найбільш розповсюдженою формою пропаганди комплексу ГПО було виготовлення спеціальних стендів: «Від значка ГПО – до олімпійської медалі», «Все про комплекс ГПО», «Хроніка буднів ГПО» та ін. [390, с. 5].

Для реалізацій комплексу ГПО на підприємствах, в організаціях, установах та навчальних закладах проводилися різноманітні фізкультурно-спортивні заходи: всесоюзні тижні за видами ГПО, спартакіади, туристичні походи. Досить часто ставлення до даного комплексу було формальне і не поодинокі керівники окремих підприємств, організацій та установ взагалі ігнорували його впровадження серед працюючих. Перевірка Севастопольського підприємства електричних мереж «Крименерго» показала, що на підприємстві взагалі відсутні особи, які відповідали за впровадження даного комплексу, в школах м. Севастополь не проводився оголошений Всесоюзною Радою ГПО огляд фізичної підготовки випускників,

присвячений 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні [171, арк. 58; 175, арк. 7]. Як результат, кількість осіб, що підтверджували норми ГПО, була незначною. У першому півріччі 1986 р. лише 50 % робітників Севастопольського заводу імені Серго Орджонікідзе виконали норми під час здачі комплексу ГПО. У 1988 р. на території УРСР тільки 53,2 % молодого покоління Збройних сил СРСР підтвердили нормативи ГПО [171, арк. 57; 43, арк. 184].

З метою більш повного задоволення потреб населення у послугах фізичної культури, в систему фізкультурно-оздоровчої роботи були впроваджені платні послуги. При великих спортивних закладах відкривалися госпрозрахункові організації «центри здоров'я» з широкою мережею абонементних груп та секцій з різних видів спорту, а в містах і містечках при обласних і районних спорткомітетах – об'єднання «фізкультура і здоров'я» [24, арк. 34, 150]. В УРСР станом на 1987 р. функціонувало 230 центрів здоров'я, в Криму – 20, на базі яких працювали 576 оздоровчих груп [112, арк. 64; 153, арк. 8]. Також створювалися кооперативи з надання платних послуг засобами фізичної культури та спорту. Загалом платні фізкультурно-оздоровчі послуги в досліджуваній період не набули всеохоплюючого характеру. Для їх надання в УРСР використовувалися лише 214 басейнів (76,1 % від загальної кількості), 172 стадіони (17,9 %), 745 спортивних зали (5 %). У Криму в 1987 р. на одного жителя було надано платних фізкультурно-оздоровчих послуг на 1 крб. 38 коп., при установленому нормативі 7 крб. 40 коп. [153, арк. 8, 10]. Об'єктивними причинами стримування розвитку даних послуг була недостатня матеріально-технічна база спортивних споруд, відсутність елементарних умов комфорту [24, арк. 151; 153, арк. 8].

Через вище вказані причин стримувалося і створення кооперативів з надання фізкультурно-оздоровчих послуг. Станом на 1 лютого 1988 р. в УРСР їх було 16. Робота з їх створення фактично не проводилася в 14 областях. У Криму в зазначений період у чотирьох містах діяло 6 фізкультурно-оздоровчих кооперативів – у м. Феодосія – 1, в м. Ялта – 1, в м. Сімферополь – 2, в м. Севастополь – 2 [153, арк. 10]. Як правило, дані заклади не мали своєї матеріально-технічної бази, місця для занять орендували в приміщеннях спортивних споруд чи інших закладів. У

м. Севастополь кооператив «Спартак» для своєї діяльності орендував приміщення в СОК імені 200-річчя Севастополя, ДЮСШ, СПТУ [176, арк. 25].

Досить часто в даних кооперативах працювали особи без відповідної освіти та проводилися заняття з порушенням техніки безпеки. Так, у м. Севастополь в кооперативі «Нептун» не було жодного професійного спортивного працівника, до роботи в кооперативі «Спартак» залучали осіб, які не мали спеціальної освіти. Також у вказаному кооперативі траплялися випадки, коли заняття в басейні проводилися без тренерів [176, арк. 4].

3.2. Рівень забезпечення культурних запитів населення міст регіону

Культурне життя населення Криму в досліджуваний період, як і культурне життя населення УРСР загалом, характеризується декількома аспектами: на початковому етапі перебудови владні структури повністю контролювали діяльність будь-яких культурних установ, у подальшому цей контроль був ослаблений, але в суто визначених рамках. Початкове зниження контролю влади зумовило неконтрольований розвиток різного роду культурних процесів. Система культурних цінностей для радянських громадян була створена на початковому етапі існування СРСР. Протягом десятиріч вони насаджувалися громадянам майже не видозмінюючись та не переорієнтовуючись на нові культурні запити. Це, в свою чергу, зумовило інертність роботи соціально-культурних інститутів, втрату ними авторитету і популярності, збіднення духовного життя населення.

Як було зазначено раніше, на початковому етапі перебудови в Радянській державі ще зберігався тотальний контроль над культурним життям населення і залишалася стара система культурних цінностей. Тобто, пересічний радянський громадянин не міг самовільно вибрати той чи інший культурний продукт, який був йому більше до вподоби. Як правило, вибір здійснювався уже з вибраного радянською системою. Адже твір мистецтва, щоб потрапити до «культурного» споживача, проходив декілька етапів перевірки на так звану якість. Керівні структури радянської влади контролювали діяльність усі сфери культури, зокрема, і

кіномистецтво. Перш ніж кінокартина потрапляла на широкий екран, вона повинна була пройти декілька етапів перевірки: як під час свого створення, так і після. А саме, написаний кіносценарій на будь-якій радянській кіностудії спочатку розглядався в Держкіно відповідної республіки, потім у Держкіно СРСР. Поправки, які вносилися контролюючими інстанціями, були обов'язковими для виконання. Редактори, які розглядали написані кіносценарії чи вже створені фільми, офіційною своєю метою оголошували удосконалення картин, насправді ж ними виконувалася функція прихованої цензури. Варто зауважити, що, незважаючи на те, що Держкіно являвся останньою інстанцією, яка приймала рішення про прийом картини чи її відмові, з особливо спірних картин «ні» чи «так» говорилося на найвищих рівнях партійної ієрархії.

Під впливом процесів перебудови ідеологічний режим почав зазнавати лібералізації, що в свою чергу вплинуло і на процес кіновиробництва, яке в означений період мало колосальний вплив на сферу дозвілля громадян. Постановою Ради Міністрів СРСР від 18 листопада 1989 р. «Про перебудову творчої, організаційної і економічної діяльності в радянській кінематографії» кіно- і відеостудії отримали право самостійно розробляти і затверджувати сценарії, творчі програми, жанри і т. п. При цьому всі питання творчого характеру мали вирішуватися лише правліннями кіно- і відеостудій. Державна політика в сфері кіно в нових умовах обмежувалася шляхом формування всесоюзних творчих програм із створення фільмів на основі соціально-творчих замовлень, що мали видаватися Державним комітетом СРСР з кінематографії кіно- і відеостудіям країни. При цьому дане замовлення мало складати не більше 25 % вироблених фільмів. Отже, вплив держави на сферу кіновиробництва був значно обмежений. Ця постанова суттєво розширювала не тільки творчу самостійність, а й економічну: об'єднання, підприємства і організації кінематографії, а також кіновидовищні підприємства мали здійснювати свою діяльність на основі власних прибутків і тільки в окремих випадках передбачалися державні асигнування. Тобто, дані заклади в нових умовах господарювання і з метою своєї фінансової успішності змушені були орієнтуватися на запит радянських громадян. Поступово радянський фільм ставав іншим,

комерційним. Кіносценаристи, режисери почали відображати у своєму продукті раніше заборонені теми, в радянських кінокартинах почали з'являтися елементи еротики і насилля. Дані тенденції підтверджував директор Севастопольського кінотеатру «Росія» В. Петров, який іронічно зазначив, що вставляти відверті сцени в кінокартини стало однією із ознак «нового мислення» [286, с. 3].

Під впливом демократизації суспільства та гласності в кінокартинах стали відображатися прояви негативних тенденцій в суспільстві, породжені державною політикою. Так, на початку 1990 р. в прокат вийшла стрічка відомого радянського кінорежисера Л. Гайдая «Приватний детектив, або операція кооперація», у якій була відображена вказана злободенна проблема періоду перебудови. Дана картина демонструвалася в кінотеатрах міст Криму, зокрема, в м. Ялта.

Кінотеатри, з метою збільшення відвідувачів, демонстрували, перш за все, фільми, що користувалися попитом, дуже часто обходячи вітчизняних кінотовиробників. Для прикладу, в м. Севастополь у кінотеатрі «Москва» вітчизняний фільм «Наш бронепоезд» в прокаті знаходився з 25 серпня по 3 вересня 1989 р., кінотеатр «Росія» даним фільмом зовсім не зацікавився. Натомість французький фільм «Хвороби кохання» у вище згаданих кінотеатрах проходив по два тижні [290, с. 3].

У досліджуваний період під впливом зарубіжних фільмів почали по-новому сприйматися радянські кінокартини минулих років, а саме, пріоритет класових цінностей над людськими у розрізі власних інтересів над державними. У цьому відношенні контрастом виступив американський фільм «Віднесені вітром», показаний вперше на радянських екранах в 1989 р. Провідною ідеєю фільму стала ідея вижити за будь-яких обставин і в будь-якій ситуації, навіть, наперекір установленим правилам і порядкам [472, с. 88]. Задекларована керівними органами гласність дозволила через кінокартини правдиво відображати радянське минуле. Наприклад, у фільмі Т. Абуладзе «Покаяння», що почав демонструватися в кінотеатрах СРСР у грудні 1986 р., була відтворена атмосфера жаху репресій 1920-1950-х рр. XX ст. [474, с. 95].

Загалом стара радянська система кіноіндустрії повільно переорієнтовувалася на нові вимоги часу, продовжувала працювати по-старому, втрачаючи глядача. У 1985 р. середня наповнюваність кінозалів республіки становила 37,6 % [14, арк. 16]. Це, в свою чергу, призводило до нерентабельної діяльності кінотеатрів. Варто зауважити, що великий вплив на падіння кіновідвідування мала хронічна недостача матеріальних ресурсів на реконструкцію великих однозальних кінотеатрів у багатозальні комплекси. Адже кінотеатри були збудовані в період, коли фільмів було мало, а глядачів багато, а станом на середину 1980-х рр. ситуація кардинально змінилася.

У досліджуваний період новим прототипом кінотеатрів поступово ставали відеотеки та відеосалони. З розвитком записуючої та відтворювальної відеоапаратури кінотеатр отримав змогу переміститися в кожний дім радянського глядача або в мінізали. На початковому етапі даний процес очолила держава, в подальшому до нього долучилися кооперативи, профсоюзи, комсомол і, таким чином, він набув стихійного та неконтрольованого характеру.

Взагалі керівні органи влади розглядали записуючу і відтворювальну відеоапаратуру як ще один додатковий засіб виховання власних громадян в радянському дусі. З цією метою на кіностудії О.П. Довженка було створено виробничо-творче об'єднання «Відео», а дещо пізніше республіканське виробничо-творче об'єднання «Український відеоцентр». Основною метою їх діяльності було виробництво відеофільмів та відеопрограм, їх тиражування, розвиток прокату та мережі відеотек, а також виконання замовлень міністерств, відомств, організацій і населення на відеопродукцію [22, арк. 117; 40, арк. 32].

Перша в УРСР відеотека була відкрита 18 жовтня 1985 р. в Києві. Плата за прокат однієї відеокасети складала від 1,5 до 3 крб. на добу [104, арк. 96]. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 24 лютого 1986 р. «Про організацію і розвиток прокату і показу відеопрограм в УРСР» [216] в 1986-1990 рр. планувалося відкрити 600 державних залів платного показу відеопрограм (відеозалів) та визначену кількість пунктів прокату відеокасет (відеотек) [216]. Але через слабе матеріально-технічне забезпечення дані завдання реалізовувалися

досить повільно. Так, виділені облвиконкомами приміщення під відеотеки з відеозалами і відеокабінами, як правило, вимагали капітального ремонту, а Держкіно УРСР необхідними коштами не володів [22, арк. 28]. Крім того, відкриття відеозалів стримувалося недостатнім постачанням відеомагнітофонів. У 1988 р. на території УРСР, в тому числі і Криму, планувалося відкрити 150 відеозалів, для оснащення яких вимагалось 300 відеомагнітофонів. Держкіно СРСР виділив лише 50 [40, арк. 47]. А в 1989 р. в 2-2,5 рази зменшилося забезпечення кіновідеопрокатних організацій кінообладнанням, кінотеатральними кріслами, акумуляторами і автошинами для спецтранспорту [125, арк. 90]. Державні відеотеки не користувалися значним попитом у відвідувачів. Причини цьому були об'єктивні: відсутність достатньої кількості вітчизняних відеомагнітофонів, низька якість наявних (відеомагнітофонів «Електроніка ВМ-12»), репертуар тиражованих відеофільмів не відрізнявся різноманітністю [22, арк. 29]. З часом податкова політика СРСР зумовила до збитковості і закриття майже всіх державних відеосалонів. А саме, з введенням в дію з 1 липня 1990 р. Закону СРСР «Про податки з підприємств, об'єднань і організацій» податок з прибутків відеосалонів стягувався в розмірі 70 % [91, арк. 45].

Конкурентом держави у створенні відеотек і відеозалів у досліджуваній період були кооперативи. Крім того, право купівлі і продажу фільмів Генфонду Держкіно СРСР отримали ради профспілок і комітети комсомолу. Кооперативи, профспілки і комсомол були націлені на отримання максимальної фінансової користі від даного виду діяльності. Тому, як правило, демонстрували не ліцензовані фільми, переважно зарубіжні, популярні серед відвідувачів, але несхвалені владою.

Щоб обмежити засилля зарубіжних фільмів, які пропагували «чужу радянському суспільству мораль», Рада Міністрів СРСР 29 грудня 1988 р. прийняла постанову «Про регулювання окремих видів діяльності кооперативів» [201]. Відповідно до неї кооперативи та інші громадські організації отримали право на показ фільмів лише у випадку укладання договорів з підприємствами, організаціями і установами, для яких даний вид діяльності був основним [201]. Даний захід не дав бажаних результатів. Кооперативи та інші громадські

організації, прикриваючись договорами, продовжували демонструвати фільми сумнівного характеру. За результатами перевірок діяльності відеосалонів у 1989 р. по репертуару 30 % фільмів були бойовики, 25 % – еротичні фільми, 15 % – фільми жахів. Зворотною стороною медалі було те, що 50 % усіх відвідувачів були діти віком від 12 до 16 років, 25 % – молодь віком від 16 до 25 років [125, арк. 65–66]. Потрібно зазначити, що в УРСР і на територіальному рівні органи влади всіляко намагалися перешкодити демонстрації фільмів сумнівного характеру. На початку 1990 р. рішенням репертуарної комісії, створеної при відділі культури Ялтинського міськвиконкому, був затверджений список не рекомендованих для показу у відеосалонах фільмів, що містили елементи жорстокості та відкритих еротичних сцен. До таких фільмів віднесли: «Калігула», «Распутін», «Блакитна китайка», «Дуже особлива жінка», «Історія «О», «Емануель їде в Канни», «Чорна Емануель», «Пекло канібалів», «З'їдені заживо», «Діти кукурузи», «Кривавий день народження» [308, с. 2].

«Домашній екран» у роки перебудови став головним засобом прояву всіх соціально-демократичних процесів, що відбувалися як на загальнодержавному (всесоюзному) рівні, так і на республіканському та місцевому. Гласність стала основним чинником зміни філософії телевізійного процесу. Під впливом демократичних процесів розпочалося відродження суспільства як самостійної величини, поновлювалися соціальні і юридичні права кожної людини [457, с. 164]. На «домашніх екранах» Криму в досліджуваний період функціонувало дві програми Центрального (Всесоюзного) телебачення (ЦТ), одна програма Українського телебачення (УТ) та місцеве телебачення. Останнє транслювалося в будні дні на каналі першої програми українського телебачення у вечірній час, переважно з 18.00 [230, с.4; 228, с.4; 307, с. 4]. Центром телетрансляції місцевого телебачення в Криму була Сімферопольська телестудія. Варто зазначити, що кількість населення УРСР, охопленого програмами ЦТ, була більшою ніж кількість населення, охопленого програмами УТ. А саме, першу програму ЦТ мали можливість приймати 95 % населення республіки, другу програму ЦТ – 45 %, програму Українського телебачення – 85 % [447, с. 12].

Для телебачення періоду перебудови були характерні такі ознаки: прямий ефір, телеканал (відеоканал), яскраві ведучі-«зірки». Загалом, прямий ефір, як засіб телетрансляції, почав використовуватися з моменту зародження телебачення. На початку 1970-х рр., зі створенням систем відеозапису, прямий ефір почав відходити на другий план. Тепер телеглядач на «домашньому екрані» міг побачити лише чітко змонтовану картину, без жодних помарок. Через подачу інформації засобом відеозапису як кліше він був позбавлений можливості мислити, самостійно здійснювати аналіз. Вся інформація в роки «застою» подавалася в розрізі того, що СРСР живе в оточенні зажерливих агресорів, Радянська держава в усьому піонер і всім на світі приклад, в радянського народу позаду інтернаціональне минуле, а попереду – комуністичне майбутнє [457, с. 163–164]. У роки перебудови на «домашніх екранах» телемовлення замінювалося телеспілкуванням, діалог за участю телеглядачів ставав невід’ємною складовою прямого ефіру. На телеекранах почав звучати плюралізм думок.

Першими, кому вдалося подолати старі догми в діяльності телестудії ЦТ, були працівники молодіжної редакції. З їх ініціативи на початку 1987 р. з’явилася новітня за формою і змістом передача «12-й поверх» (названа так за номером поверху, на якому в Останкінському телецентрі розміщувалася головна редакція молодіжних передач ЦТ). Дана передача як для того часу сміливо розкривала протиріччя і проблеми в молодіжному середовищі, які роками не обговорювалися. У прямому ефірі молоде покоління сміливо вступало в діалог з міністрами, керівниками великих організацій, висловлювало свої думки. Передача «12-й поверх» проіснувала трохи більше року [457, с. 157–158], але на той час це був великий прорив в телевізійному житті. 8 березня 1987 р. в прямий ефір на ЦТ вийшла нова музично-інформаційна програма «До і після півночі». Оскільки офіційно вважалось, що в такий пізній час аудиторія телеглядачів порівняно невелика, автори програми отримали можливість оголошувати в ній матеріали, присвячені репресіям, і розповідати про досягнення західної культури [474, с. 99]. У кінці жовтня 1987 р. розпочала свою діяльність молодіжна редакція на телеекранах ЦТ програма «Погляд». Окрім режиму «прямого ефіру», тут діяли телефони

«гарячої лінії», за якими телеглядачі дзвонили прямо «на кухню» програми і могли задавати питання. Такий формат програми забезпечив її феноменальний успіх і популярність як серед населення Радянської держави в цілому, так і серед населення УРСР та Криму зокрема. Значний вплив на популярність даної програми здійснили її телеведучі: Дмитро Захаров, Влад Листьев, Олександр Любимов та Олександр Політковський [457, с. 158].

Однією з головних характеристик телебачення періоду перебудови була поява відеоканалу (відеоканал – тематична передача, підготовлена з використанням відеоматеріалів). Першопрохідником нових підходів до організації мовлення стала молодіжна редакція. На УТ засновником відеоканалу стала «Молодіжна студія «Гарт». Перший випуск програми даного відеоканалу вийшов ще в 1984 р. Але форма відеоканалу на УТ добре прижилася лише наприкінці 1980-х рр. До неї належали інформаційні програми «Ранкова мозаїка» (пізніше мала назву «З сьомої до восьмої»), «Вечірній випуск», «Будьте з нами», громадсько-політичні випуски «Творче об'єднання «Громада» представляє...», телерадіоканал «Право», літературно-художня студія «Основа», науково-популярна програма «Свідчачо», дитяча програма «Канал Д», кінематографічна програма «Чарівний промінь», публіцистична програма «Суботні зустрічі», літературно-мистецький відеоканал «Плеяда» [457, с. 161–163, 165]. Різноманітна тематика відеоканалів пробуджувала в телеглядача особистісне самовизначення, виокремлювала індивідуальне ставлення до державних і громадських проблем.

У роки перебудови на телебаченні з'явилася нова форма спілкування – телевізійний міст, поява якого стала свідченням дійсної демократизації радянського суспільства. Адже, технічна можливість проведення телевізійних мостів з'явилася ще в 60-х рр. ХХ ст. із освоєнням людиною космосу та запуском перших штучних супутників, але в роки застою така форма телевізійного спілкування була визнана не доцільною. У той період існувала догма, яку боялися порушити якимись інноваційними засобами. Тому можна стверджувати, що саме демократичні перетворення досліджуваного періоду сприяли появі телевізійного мосту.

Телевізійні мости за своїм характером були міжнародні, міжреспубліканські, внутрішньо республіканські та регіональні переклики.

Центральне телебачення, маючи у своєму розпорядженні всі сучасні технічні засоби, в тому числі і космічний зв'язок, першим почало практикувати нову форму телеспілкування. Протягом 1987-1990 рр. по всесоюзній телемережі транслювалося близько трьохсот міжнародних телемостів. До найвідоміших міжнародних екранних діалогів ЦТ в досліджуваний період належать програма так званої народної дипломатії «Ленінград-Сієтл» у 1985 р., серія з шести телемостів «Кремль-Капітолій» в 1987-1990 рр., 6 передач з Великобританією в березні 1988 р., тематичні програми-диспути «Права людини» через телеміст СРСР-США, СРСР-Великобританія в 1988 р., п'ятисерійне «Шоу Філа Донах'ю» [457, с. 167]. З часом до міжнародного «мостобудування» почали підключатися і республіканські телестудії. Українське телебачення в 1987-1989 рр. провело близько двох десятків міжнародних екранних діалогів, серед них «Київ-Братислава», «Київ-Кельн», «Київ-Тампере», «Київ-Софія», «Київ-Бірмінгем». Тематика міжнародних телемостів була досить різноманітною: від науково-популярних і навчальних програм до суто культурологічних. В деяких із них піднімалися досить гострі питання як для українців, так і для радянського народу загалом. Одним із них було встановлення факту голодомору 1932-1933 рр. в Україні під час телемосту «Київ-Бірмінгем» [457, с. 167–168]. Держтелерадіо СРСР здійснювало неопосередкований контроль над процесом міжнародного телевізійного спілкування на Українському телебаченні. Так, при виході в ефір по УТ відеозапису першого телемосту «Київ-Бірмінгем» було «виріzano» фрагмент, де англійська аудиторія наводила факти і цифри про жертви голодомору у 1932-1933 рр. [457, с. 169]. У 1990 р. міжнародне мостобудування різко обірвалося. Причиною цьому стала відмова Держтелерадіо СРСР УТ у фінансуванні каналів зв'язку при організації міжнародних телемостів. Оскільки УТ своїх валютних коштів за сплату оренди космічних каналів Мінзв'язку СРСР не мало, тож довелося розпрощатися з таким екранним діалогом [457, с. 169].

Іще одним нововведенням в роки перебудови було запровадження в 1989 р. на центральних каналах нічного телемовлення. Але, варто зазначити, що воно не

набуло розповсюдження на «домашніх екранах». Справа в тому, що оплату за трансляцію нічних програм в розмірі 42 тис. крб. повинні були здійснювати місцеві органи влади, оскільки коштів у місцевому бюджеті було не достатньо, то більшість мешканців УРСР, в тому числі і Криму, були позбавлені такого задоволення. Але деякі міста Криму знаходили можливість оплатити трансляцію нічних програм для своїх жителів, зокрема, Ялта, Алушта, Євпаторія [281, с. 2].

Неабиякою перемогою УТ стало припинення у 1989 р. ретрансляції програми «Время» ЦТ. Варто зауважити, що понад два десятиліття «Время» було найважливішою інформаційною програмою СРСР. Окрім її трансляції на ЦТ, вона повинна була дублюватися по національних телемережах усіх союзних республік. «Зняття» з УТ програми «Время» дало можливість щорічно віддавати майже двісті годин кращого ефірного часу під українські передачі [457, с. 171].

У досліджуваній період УТ стало одним із засобів здійснення реформи політичної системи. Одним із напрямків реформування усіх політичних інститутів Радянської держави було проведення виборів до Рад усіх рівнів на альтернативній основі. Вибори народних депутатів СРСР відбулися в березні 1989 р., а вибори народних депутатів УРСР – в березні 1990 р. Відповідно до Закону СРСР «Про вибори народних депутатів СРСР» та Закону УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» засобам масової інформації, в тому числі і телебачення, надавалося право висвітлювати хід підготовки і проведення виборів, гарантувався їх безперешкодний доступ на всі збори і засідання, пов'язані з виборами. У цей час на «домашніх екранах» постійно йдуть гострі диспути кандидатів у народні депутати СРСР та УРСР [457, с. 174]. Тобто, під впливом соціально-демократичних процесів періоду перебудови серед населення УРСР, в тому числі і Криму, вперше за багато років існування радянської влади починає формуватися власна громадянська позиція.

Одним із основних лозунгів періоду перебудови була гласність. Вперше про запровадження гласності в радянському суспільстві було оголошено на XXVII з'їзді КПРС. Найяскравішим проявом цієї політики стала пряма трансляція по всіх каналах ЦТ і УТ першого З'їзду народних депутатів СРСР. Вперше за всю історію

Радянської держави населення УРСР, в тому числі і Криму, почуло виступи із Кремлівського Палацу з'їздів без цензури, слово депутата Андрія Сахарова [457, с. 174]. Варто зауважити, що з кінця 1990 р. на ЦТ перестали транслювати в прямому ефірі з'їзди народних депутатів СРСР. Натомість на II каналі ЦТ показували змонтовані репортажі [457, с. 182].

Важливе значення гласності своєї роботи надавали депутати Верховної Ради УРСР XII скликання. Вже на першому пленарному засіданні було поставлене питання про щоденні прямі трансляції сесії по телебаченню і радіо. Більшістю голосів депутати приймають рішення про трансляцію пленарних засідань в «живому ефірі» по I програмі Українського радіо та повного відеозапису по I програмі УТ з 18.00 з перервою від 20. 00 до 20. 45 на інформаційний випуск «Актуальної камери» та «Вечірню казку для дітей». Такий порядок висвітлення пленарних засідань продовжувався протягом перших чотирьох сесій [457, с. 181–182]. Коли з часом бурхливі політичні дебати з трибуни Верховної Ради УРСР поступово переходили до копіткої буденної роботи над законами, інтерес широких мас до перегляду відеозапису сесії почав поступово знижуватися і рейтинг УТ почав падати, адже кращий вечірній час віддавався баталіям з трибуни і біля мікрофонів. Тижнями глядачі позбавлялися можливості дивитися художні фільми, спектаклі, концерти, спортивні репортажі. При цьому народні депутати не погоджувалися з пропозиціями суттєво змінити форми висвітлення роботи Верховної Ради. Єдина поступка, на яку вони пішли глядачам, це та, що вечірній показ відеозаписів було перенесено на II канал УТ [457, с. 182].

Найвагомішим наслідком соціально-демократичних процесів і політики гласності для УТ було те, що 24 серпня 1991 р. в прямому ефірі був прийнятий Акт незалежності України [457, с. 195–196] і все населення української землі, в тому числі і Криму стало свідками історичної події.

Як було зазначено раніше, центром телетрансляції місцевого телебачення в Криму була Сімферопольська телестудія. Загалом, як і центральне та республіканське телебачення, так і місцеве телебачення Криму зазнало в своєму розвитку впливу перебудовчих процесів. На «домашніх екранах» місцеве

телебачення Криму висвітлювало досягнення та проблеми здійснюваних перетворень як в масштабах країни, республіки, так і місцевого рівня. Зокрема, в передачі «Перебудова і кадри» розкривалися наслідки переведення підприємств на госпрозрахунок. Дуже часто на таку передачу запрошувалися представники трудових колективів різних підприємств Криму, які разом із телеведучими обговорювали позитивні і негативні тенденції в їх роботі. Нерідко робітники гостро висловлювали свої думки та критикували діяльність своїх керівників [160, арк. 79–84]. У передачі «02 повідомляє» кримського телебачення висвітлювали процес реалізації завдань антиалкогольної кампанії, зосереджували увагу глядачів на важливості їх виконання [160, арк. 40–42]. У передачах «За вашими листами» і «Телефон редакції 27-88-78» та рубриці «Дзвінок в редакцію – дзвінок із редакції» піднімалися злободенні питання повсякденного життя населення Криму. А саме, питання екології, міжнаціональних і міжособистісних відносин, роботи сфери обслуговування та загалом впливу здійснюваних перетворень на буденність. На деякі випуски передач запрошували спеціалістів побутового обслуговування, житлово-комунального, транспортного господарств та інших відомств, яким телеглядачі в прямому ефірі могли задавати питання [161, арк. 44–45]. Для естетичного відпочинку населення Криму була створена передача «Музика для всіх», в якій лунали вітання зі святами, днями народження, транслювалися концерти для трудових колективів підприємств і організацій кримського регіону [162, арк. 33–45, 50, 89–98, 105–113].

Важливою темою на «домашніх екранах» кримського регіону була тема інтернаціонального виховання. Сімферопольська телестудія постійно готувала цикли передач, направлених на усвідомлення населенням Криму того, що вони є невід'ємною частиною великого радянського народу, на зміцнення його дружби з народами країн соціалістичного табору, на формування глибокого почуття солідарності до народів, які вели боротьбу проти так званого імперіалізму. Загалом у Криму на «домашніх екранах» інтернаціональне виховання здійснювалося на основі святкових репортажів, присвячених пам'ятним датам Радянської держави (7 листопада, 1 травня), військової тематики (оборона Севастополя, звільнення

Криму в роки Великої Вітчизняної війни воїнами різних національностей, виконання воїнами інтернаціонального обов'язку в Афганістані), показу літературно-художніх творів інтернаціональної тематики, створення циклу передач, присвячених дружбі радянського народу з народами країн соціалістичного табору, контрпропагандистської тематики. Зокрема, інтернаціональне виховання через військову тематику здійснювалося через передачі «Слава солдатська», «Пароль: Афганістан», «Солдати 40-х – солдати 80-х»; зміцнення дружби радянського народу з народами країн соціалістичного табору – в передачах «Комуніст і час» (висвітлювалися інтернаціональні зв'язки робітничого колективу Ялтинського порту), «Комуніст 80-х» (розкривалося співробітництво робітників «Чорноморнафтогазпром» і побратимів із Народної республіки Болгарія), «Орбіти дружби» (висвітлювалися дні Кримської області в Угорщині), «Мости єднання» (демонструвалася дружба кримчан із естонцями); контрпропагандистська тематика – в тележурналі «Паралелі» в таких кіносюжетах як «Очима радянських моряків», «Сімферополь-Сейлем», в програмі «Ми - інтернаціоналісти», в якій моряки дальнього плавання розповідали про своє перебування в зарубіжних портах, про зустрічі з громадянами цих країн, про спільні акції боротьби за мир, дружбу і солідарність [161, арк. 5–7].

Потрібно зауважити, що поряд із «всезагальним» інтернаціональним вихованням з'явилися окремі передачі і сюжети по кримськотатарському питанню, що значно активізувалося із середини 1980-х років. В основному це були замальовки, виступи, репортажі про роботу кримських татар в трудових колективах міст і сіл. Для висвітлення проблем кримськотатарського питання була створена передача «Слухи і факти». Однак, в цілому на телебаченні дана тема висвітлювалася не в повній мірі. Причиною цьому була обмежена інформаційна база для самих журналістів [161, арк. 8]. Цікаво, що згідно із анкетуванням листів редакцією сімферопольської телестудії, 70 % опитаних оцінили передачі на міжнаціональні теми як не завжди цікаві [161, арк. 45].

Преса є одним із засобів масової інформації (далі ЗМІ) для розповсюдження різного характеру повідомлень серед населення. У роки перебудови радянські

керівні органи відводили пресі значну роль в здійсненні соціально-економічних перетворень. У 1986 р. М. Горбачов, виступаючи перед працівниками ЗМІ, зазначив, що преса повинна стати своєрідною опозицією консерватизму, який викликає застій думок і дій як в партії, так і в державі [472, с. 23]. Таким чином, пресі було делеговано право на критику державної влади та політики в окремих її проявах. Із проголошенням гласності та запровадженням демократизації суспільства на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС преса стала більш гостро критикувати всі негативні прояви соціально-економічного розвитку.

Загалом ЗМІ зазнали негативного впливу соціально-економічних перетворень. Основою змін в діяльності преси було збільшення собівартості видань багатьох центральних та районних газет, що мало подальші негативні наслідки для передплатників. Ріст собівартості видавництва був викликаний застосуванням договірних цін на матеріально-сировинні ресурси та багаторазовим підвищенням тарифів на розповсюдження преси [139, арк. 204]. У свою чергу, це призвело до підвищення вартості періодичних видань. Як наслідок, мало захищені категорії населення Криму (пенсіонери, студенти, малооплачувані робітники), змушені були відмовитися від звичних і улюблених газет, журналів, тижневиків. Крім цього, значна частина видавництв, внаслідок вказаних причин, опинилася в неплатоспроможному стані і змушена була закритися [242, с. 2]. Населення Криму не стало винятком із загальноукраїнських тенденцій і в передплаті партійної преси. В умовах соціально-економічних негараздів відбувалося значне скорочення обсягів її передплати [131, арк. 252].

Ще одним негативним моментом в діяльності видавництв періодики було порушення строків доставки преси. А саме, у 1991 р. газета Верховної Ради УРСР «Голос України» із 126 номерів тільки в трьох випадках прийшла своєчасно. Загалом вчасна доставка республіканських газет за 11 місяців 1989 р. становила 75,7 %, за перше півріччя 1990 р. – 70,7 %, в 1991 р. – 58,4 %. Такий стан речей викликав масовий потік скарг населення [120, арк. 197; 139, арк. 226].

У досліджуваній період, попри несхвалення радянською владою, деякі кооперативи випускали різноманітну друковану продукцію переважно газетного

типу. Як правило, це були інформаційно-рекламні видання, де містилася реклама послуг державних підприємств, установ, закладів культури, інших кооперативів, особисті оголошення громадян про купівлю чи продаж майна, обмін і наймання квартир, пошук друзів і супутників життя. Поряд із рекламою та оголошеннями, могли вміщуватися різноманітні рубрики, наприклад: «З народної медицини», «Календар грибника», «Зроби сам», «Господині на замітку», «Наш сад», «Як ваше здоров'я», «Поради кулінара», також друкувалися кросворди [113, арк. 128–129]. Такі рекламно-інформаційні видання кооперативів здійснювалися в усіх регіонах УРСР, в тому числі і в Криму. А саме, в м. Євпаторія видавалося інформаційно-рекламне видання під назвою «Орієнтир», в м. Одеса – під назвою «Факт», у м. Львові – під назвою «Експрес інформація», у м. Вінниця – під назвою «Реклама» [113, арк. 128]. Варто зауважити, що досить часто в змісті рекламно-інформаційних видань робилися орфографічні і змістові помилки [113, арк. 130].

Крім несанкціонованих рекламно-інформаційних видань, у кіосках «Союз друку» та довідкових бюро, з лотків біля вокзалів, ринків, у підземних переходах та інших людних місцях продавалися зроблені фотоспособом портрети акторів, спортсменів, кустарно виготовлені схеми розташування торговельних закладів, таблиці-календарі, вітальні листівки, кулінарні і медичні поради, сонники, посібники з астрології, хіромантії, ворожби на картах [113, арк. 130].

У Радянській державі важливу соціальну роль надавали музиці. Її розглядали як один із дієвих засобів виховання громадян в ідейно-естетичному та ідеологічному руслі. Тому, як і в інших сферах життя населення, в музичному мистецтві панував повний контроль. Він виражався в наступному: по-перше, був встановлений єдиний порядок оформлення естрадно-інструментальних (далі ЕІА) та вокально-інструментальних ансамблів (далі ВІА). А саме, вони мали право виступу тільки після реєстрації їх творчого складу та програм органами культури. По-друге, систематично проводилася переатестація керівників естрадних колективів, робітників об'єднаних музикальних ансамблів (далі ОМА), ВІА, повторні прослуховування їх програм. По-третє, здійснювався контроль органами культури над формуванням творчого репертуару ЕІА, ВІА. При міністерстві

культури існувала репертуарно-редакційна комісія, яка приймала рішення з дозволу на виконання музичних творів окремими колективами. По-четверте, сумісно з Укрконцертом, ЦК ЛКСМУ, Спорткомітетом УРСР, Мінторгом УРСР, Главрічфлотом УРСР, Українським правлінням громадянської авіації був встановлений порядок реєстрації і контролю за виконанням естрадно-музикальних програм в парках, будинках відпочинку, санаторіях, спортзалах, на транспорті та в інших громадянських містах. Крім того, щорічно в місцях масового відпочинку проводився рейд «Музикальний побут» під вивіскою боротьби з низькопробною музикою. По-п'яте, тільки органами культури визначався перелік ВІА та ЕІА, окремих виконавців для їх пропаганди засобами грамзапису, радіо, телебачення, кіно, Держконцерту СРСР. Також проходило обов'язкове затвердження відповідними органами культури концертних програм. По-шосте, здійснювалася паспортизація і атестація самодіяльних естрадно-музикальних колективів. Якщо дані колективи не пройшли атестацію чи не мали творчих програм, затверджених органами культури, їм заборонялося виступати [3, арк. 35; 16, арк. 8].

Була налагоджена система контролю за прослуховуванням пересічними громадянами музичних творів. А саме, щоквартально виробниче об'єднання «Укрпобуттехніка» Мінпобуту УРСР подавало на погодження репертуарно-редакційній колегії Міністерства культури УРСР списки музичних творів для запису на замовлення робітників. Крім того, в обласних студіях звукозапису для пропозицій замовникам малися в наявності каталоги творів, затверджені обласними управліннями культури. Також, час від часу, з метою попередження проникнення до студій звукозапису «низькопробної музики», робітники органів культури разом з комітетами комсомолу, штабами «Комсомольського прожектору» здійснювали рейд «Музикальний патруль» [16, арк. 8]. Якщо під час перевірки були виявлені музичні твори низькоїдейного змісту, то вони підлягали негайному вилученню та знищенню [105, арк. 110]. Тобто громадяни радянського суспільства мали право вибору музичних творів без вибору.

У досліджуваній період під впливом соціально-економічних перетворень радянська система органів влади поступово почала втрачати контроль над

культурним життям населення. Вагомий внесок у цей процес здійснили закони СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» та «Про кооперацію». Згідно з першим законом діяльність творчих колективів переводилася на госпрозрахунок. Згідно з другим законом в культурній сфері почали організовуватися кооперативи, основною діяльністю яких було проведення платної театраль-но-концертної та гастрольної роботи професійних колективів та виконавців. Оскільки працівники культури були зацікавлені в отриманні максимального прибутку від своєї професійної діяльності, то їхня співпраця з кооперативами набувала всеохоплюючого характеру. Останні працівникам творчої професії сплачували у вигляді заробітної платні не фіксовану суму, як державні концертні організації, а відсоток від продажу білетів. Відповідно держава позбавлялася не лише контролю над культурним життям населення, оскільки концерти, організовані через кооперативи, проводилися без гастрольних посвідчень і затверджених програм, а й прибутку. Варто зауважити, що платні концерти в обхід державі організовували профспілкові, комсомольські та інші молодіжні організації [53, арк. 158; 54, арк. 66; 125, арк. 64–65].

Державні органи УРСР спробували повернути собі монопольне право на культурне обслуговування населення шляхом прийняття Радою міністрів УРСР постанови від 29 червня 1989 р. «Про заходи по забезпеченню порядку проведення платної театраль-но-концертної діяльності, організації гастрольної роботи та відеопоказу». Згідно з даного документу кооперативи, профспілкові, комсомольські та інші госпрозрахункові концертні організації зобов'язувалися залучати до професійної діяльності творчі колективи та виконавців через державні концертні організації на договірних засадах. Як правило, на місцях дана постанова вище вказаними організаціями ігнорувалася і практичних результаті не мала [212; 53, арк. 62–64, 66].

У роки перебудови було легалізовано такий жанр в музиці як рок. Взагалі рок в СРСР зародився ще в середині 1960-х рр. під впливом світової рок-музики, насамперед легендарної англійської рок-групи «Бітлз». У Радянському Союзі рок-музика завжди піддавалася критиці, була позбавлена можливості свого широкого

розповсюдження. Своїм «нестандартним» звучанням вона не «вписувалася» в систему радянської культури, сформованої під пильним надзором та повним контролем керуючих органів влади. Тому рок-музика розглядалася радянською владою як музика, що пропагувала серед молоді жорстокість, моральну розпущеність та пошлість [420]. Рок-виконавці в СРСР піддавалися постійним переслідуванням та гонінням. Але, незважаючи на не популярність року серед бюрократичних органів влади, він зумів набути всеосяжної популярності серед радянської молоді.

З приходом до влади М. Горбачова та проголошення ним курсу перебудови усіх сфер життя радянського суспільства, термін «рок» став однією із важливих прикмет періоду його правління [441, с. 7]. «Душити» рок культурне керівництво уже не могло, оскільки основні проголошені догми перебудови суперечили раніше утвердженим методам боротьби з ним, зокрема в політичних заявах партії постійно підкреслювалося про необхідність реалістичного і неформального підходу до молоді, вивчення її смаків та справжніх потреб, заохочення ініціатив. Також проголошена антиалкогольна кампанія передбачала створення альтернатив молодіжному пияцтву, а саме, клубів за інтересами, дискотек, концертів та інших форм «тверезих» розваг. Отже, рок відповідав усім вище вказаним вимогам [441, с. 131]. Міністр культури СРСР В. Захаров з цього приводу зауважив: «Ніхто не вправі забороняти рок-музику ґрунтуючись на особистих інтересах чи групових смаках і пристрастях. Широка популярність цього напрямку в молоді зобов'язує нас не просто рахуватися з ним, але і вивчити зіставляючи з тим, що ми реально пропонуємо молодіжним масам» [331, с. 91].

З одного боку, керівництво Радянської держави всеохоплююче демонструвало своє позитивне ставлення до рок-музики, про що свідчить зустріч у Москві в лютому 1987 р. М. Горбачова з представником рок-культури Заходу Йоко Оно [441, с. 155], а з іншого, – намагалося здійснювати процес легалізації року під жорстким контролем. З метою встановлення контролю над діяльністю рок-груп, майже в усіх містах масово почали створюватися рок-клуби. Характерно, що вони засновувалися офіційними організаціями: профспілками, управліннями культури,

комсомолом. Членом рок-клубу міг стати не кожен бажаючий. Лише після прослуховування репертуару рок-групи, вповноважені органи приймали рішення про зарахування її до клубу чи відмову [441, с. 131]. Виступ рок-груп, що входили до року-клубу, відбувався на «широкій» сцені під пильним контролем робітників культури. Після виступу обов'язково йшло обговорення проведеного заходу [177, арк. 10]. Органи культури майже зовсім не дбали про матеріально-технічний стан рок-клубів. Рок-групи мали проблеми з місцем проведення репетицій, концертів, з дефіцитом музикальної апаратури та інструментів. Зокрема, на це скаржилися учасники Севастопольського рок-клубу, утвореного в 1987 р., місцевим органам культури [177, арк. 10].

Загалом у досліджуваній період в музичному житті йшла боротьба нового із старим. Молодь прагнула до новаторства, про що красномовно свідчить один із випусків гумористичної програми «Веселые ребята» ЦТ СРСР, яку міг побачити кожен бажаючий. Через жарти вона намагалася пояснити керівним органам радянського суспільства, що молоді потрібна своя власна музика, а не та, що нав'язується системою. Один із основних жартів програми полягав в наступному: в помпезному концертному залі на сцену виходить великого зросту, до стелі конференсьє і оголошує: «Музика Союзу композиторів, пісня Союзу письменників: «Пісня». В наступній програмі цього ж року рок-група «Центр» виконала «Бесполезную песню». Виконавці даної пісні уже без всіляких натяків відкрито демонстрували своє негативне ставлення до так званої «Радянської пісні»: «Бесполезная песня – не болит голова, / Бесплезная песня – доходчивые слова, / Бесплезная песня – но можно потанцевать, / Бесплезная песня – не мешает спать, / Бесплезная песня – мрачное событие, / Бесплезная песня – остановка в развитии, / Бесплезная песня – творческая разновидность, / Бесплезная песня – духовная инвалидность» [441, с. 149, 151].

Під впливом процесів перебудови в СРСР стартував радянський диско-бум. Диско (євродиско) як жанр танцювальної музики виник одночасно в Європі та США на початку 1970-х рр., а на терени Радянської держави почав проникати в кінці 1970-х рр. Типова пісня даного стилю базується на використанні синтезатора,

драм-машини, яскравого басу і звичайно співається на високих тонах. На основі стилю євродиско в СРСР виникли музичні групи «Міраж», «Ласкавий май», «Комбінація», які отримали високу популярність серед населення Криму. Група «Ласкавий май» в 1990-1991 рр. за кількістю шанувальників перевершила, навіть, видатну співачку того часу Аллу Пугачову.

Поступово радянська пісня ставала іншою, її домінантними складовими були лірика, танцювальний мотив, а не громадянський, як раніше [442, с. 23].

У радянський період Крим був місцем проведення різноманітних пісенних фестивалів та свят. Вдале географічне розташування півострова з його ландшафтною красою та рекреаційними ресурсами завжди приваблювало велику кількість гостей. Тому естетичне задоволення від проведення даних фестивалів та свят могли отримати і мешканці Криму. Як правило пісенні фестивалі і свята носили інтернаціональний та патріотично-виховний характер. Найпопулярнішим фестивалем у Криму в досліджуваний період був Всесоюзний фестиваль радянської пісні «Кримські зорі». У ньому були задіяні тисячі учасників, представники усіх союзних республік СРСР [454, с. 157]. Один із днів даного фестивалю присвячувався патріотичній пісні. Як правило, місцями проведення даного заходу були Сапун-гора в м. Севастополь, підніжжя Митридата в м. Керч, Меморіал Слави в м. Ялта, Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата в м. Сімферополь. Основною тематикою даних концертів були події ВВВ, зокрема, виконувалися пісні про героїв, що мужньо боролися проти загарбників, поминалися загиблі [459, с.42].

У м. Керч кожного року проводився фестиваль «Пісні над проливом». У 1985 р. він був приурочений 40-річчю Перемоги радянського народу у ВВВ і XII Всесвітньому фестивалі молоді і студентів у Москві [459, с. 43]. У м. Ялта кожного року традицією була організація свят, присвячених праці. У 1985 р. проведення даного свята було присвячене XXVII з'їзду КПРС, у 1986 р. – 150-річчю Ялти. Його основою даного свята були виступи колективів художньої самодіяльності м. Ялта та Севастополь, а також, професійних артистів [459, с. 45]. Пісенні свята, приурочені праці проводилися також і в інших містах Криму: Джанкой, Сімферополь, Алушта. Зокрема, в м. Джанкой артисти виступали перед

будівниками Північно-Кримського каналу, рисоводами, садоводами, хліборобами. Організатори даних свят намагалися підкреслити єдність праці та мистецтва [459, с. 43].

Культурні заклади в Радянській державі завжди були важливим елементом у вихованні населення. З метою об'єднання зусиль культурно-просвітніх, спортивних закладів та інших організацій в комплексному підході до ідейно-політичного, трудового, естетичного і фізичного виховання рішенням червненого пленуму ЦК КПРС 1983 р. почали створюватися Культурно-спортивні комплекси (КСК). До їхнього складу входили палаци і будинки культури, клуби, будинки піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, парки культури і відпочинку, масові бібліотеки, стаціонарні кіноустановки, включаючи кінотеатри, музеї, музичні, художні школи і школи мистецтв, дитячо-юнацькі спортивні школи, червоні куточки, будинки тваринників і рільників, навчальні заклади, що мали у своєму складі актові зали, громадські музеї, добровільні товариства, спортивні споруди [4, арк. 148]. Процес створення і діяльності КСК активно почав проводитися з 1985 по 1988 р. Починаючи з 1988 р. їхня кількість почала поступово зменшуватися, а з часом вони зовсім пішли в небуття. Із статистичної звітності вони були виведені в 1990 р. [478, с. 80]. В областях УРСР розбіжності в наявності КСК і забезпечення ними населення суттєво відрізнялися. В Криму в 1985 р. зона обслуговування комплексами охоплювала територію, чисельність населення якої складала 13 %, в Івано-Франківській області – 14 %, в Чернівецькій області – 3,6 %, в Вінницькій області – 76 % [4, арк. 143].

Слід зазначити, що КСК вдалося об'єднати зусилля культурно-просвітницьких, спортивних та інших установ для удосконалення форм та методів роботи, покращення організацій дозвілля та відпочинку населення. Працюючи за єдиним планом, працівники комплексів в умовах кожного трудового колективу виконували роль посередника, який об'єднував окремі напівфункціональні соціально-культурні інститути в одну ланку – культурно-спортивний комплекс.

У функціонуванні КСК існували і відповідні складності та проблеми. В їх організаційній діяльності був задіяний географічно один від одного віддалений

великий структурний потенціал працівників соціально-культурної сфери. Це потребувало додаткових коштів, транспорту, сучасного оснащення і устаткування, костюмів, музичних інструментів для мобільного забезпечення всієї діяльності КСК. А кошти, які виділялися з місцевих бюджетів на їх утримання, забезпечували їх існування і роботу лише частково. Централізовані кошти з бюджетних асигнувань та інших надходжень здебільшого використовувались для потреб головних, центральних і районних будинків культури. Іншою проблемою в їх роботі були так звані комплексні плани, які вносили хаос в роботу КСК, породили папероутворення і формальне ставлення до соціально-культурного планування в роботі. Все це призвело до того, що поступово КСК перейшли на формальний вид існування в своїй діяльності. Про них певний час продовжували згадувати в статистичних даних як про ще одну одиницю різновидностей формації установ соціально-культурного напрямку [478, с. 80–82; 4, арк. 249; 41, арк. 74–75].

КСК існували в кожному місті Криму, в окремих випадках, навіть, в кожному із районів міста. Зокрема, в кожному районі м. Севастополь був створений культурно-спортивний комплекс: в Нахімовському, Гагарінському, Балаклавському та Ленінському [171, арк. 23; 170, арк. 73–74, 81]. Інформація про час та місце проведення культурно-спортивних заходів, організованих робітниками КСК, в окремих містах розповсюджувалася в пресі. Зокрема, в місцевій пресі м. Судак, як правило на останній сторінці друкувалася афіша КСК [261, с. 4; 266, с. 4; 273, с. 4; 278, с. 4].

Осередками організації дозвілля в міських поселеннях Криму в досліджуваний період були масові культурно-просвітні установи, концепція функціонування яких була закладена ще на початку створення СРСР. До них відносились: клубні установи, масові бібліотеки, парки культури і відпочинку, музеї. Також в зазначений період створювалися заклади культури нового типу: центри дозвілля, центри естетичного виховання, центри культури і дозвілля.

У містах Криму переважно існували всі види вище перерахованих культурних установ. У м. Сімферополь в досліджуваний період функціонували 144 бібліотеки, 40 клубів і будинків культури, 10 кінотеатрів, 3 театри, 1 палац

піонерів, 1 станція юних техніків, натуралістів, 1 дитяча обсерваторія, 1 клуб юних моряків, в м. Алушка – 2 бібліотеки, 1 будинок культури, 2 кінотеатри, ландшафтний парк, в м. Алушта – 35 бібліотек, 1 будинок культури, 4 кінотеатри, в м. Бахчисарай – 14 бібліотек, 1 будинок культури, 2 кінотеатри, 1 туристична база, в м. Білогірськ – 2 бібліотеки, 1 будинок культури, в м. Білокам'янськ – 3 бібліотеки, 2 клуби, 1 кінотеатр, в м. Джанкой – 11 бібліотек, 7 клубів, 1 палац культури, 2 кінотеатри, в м. Євпаторія – 65 бібліотек, 2 будинки культури, 3 кінотеатри, 1 палац спорту, 38 клубів, в м. Керч – 85 бібліотек, 22 клубних заклади, будинки і палаци культури, 7 кінотеатрів, в м. Красноперекопськ – 13 бібліотек, 2 клубних заклади, 1 будинок культури, 2 кінотеатри, в м. Саки – 6 бібліотек, 5 клубних закладів і кінотеатрів, 2 будинки культури, в м. Севастополь – 80 бібліотек, 57 клубів, 2 палаци культури, 2 театри, в м. Старий Крим – 2 бібліотеки, 1 будинок культури, 1 кінотеатр, в м. Судак – 3 бібліотеки, 1 будинок культури, 1 кінотеатр, у м. Феодосія – 34 бібліотеки, 16 клубних закладів, 1 будинок культури, 3 кінотеатри, в м. Ялті – 12 бібліотек, 2 театри, 7 клубів [404, с. 134–144].

Робота в культурних закладах проводилася в двох напрямках: виховання міських мешканців в комуністичному дусі та розвиток народної творчості. Комуністичне виховання здійснювалося на основі пропаганди марксистсько-ленінського та атеїстичного вчення, радянського способу життя, роз'яснення рішень з'їздів КПРС, постанов уряду. Для реалізації зазначених цілей використовувалися такі форми роботи, як університети суспільно-політичних знань, лекторії і кінолекторії, ленінські читання, усні журнали, тематичні вечори, трибуни громадської думки [42, арк. 50; 170, арк. 75]. Варто вказати, що такі форми роботи були не популярні серед міських мешканців Криму, особливо, серед молоді, і працівники культурних установ широко їх не практикували [154, арк. 18].

Осередком розвитку народної творчості містян Криму були клуби. По своїй приналежності клуби поділялися на державні, профспілкові та відомчі. До державних відносилися клубні заклади Міністерства культури УРСР: районні будинки культури, міські будинки культури і клуби. До відомчих – клуби санаторіїв, споживчої кооперації, солдатські і матроські клуби, будинки офіцерів і

будинки флоту. Клуби профспілок організовували дозвілля переважно для робітників однієї сфери та їх дітей.

Як правило, в усіх клубах однотипово проводилася гурткова робота з різних напрямків, організовувалися аматорські об'єднання та колективи художньої самодіяльності. Також клубні установи приймали участь в організації та проведенні масових заходів (свят міст, вулиць, концерти, дискотеки), обслуговували ярмарки [170, арк. 75]. Потрібно зазначити, що клубні установи дуже часто приймали участь в організації свят вулиць міст Криму. Дані свята широко відзначалися в м.м. Ялта, Керч, Сімферополь, Судак, Саки [459, с. 31–32]. Зазвичай організовували свято тих вулиць, які носили імена героїв ВВВ, ветеранів та передовиків праці, видатних людей Радянської держави. Зокрема, в м. Судак у квітні 1987 р. було відзначено свято вулиці, яка носила ім'я героя Радянської держави, учасника визволення м. Судак від німецько-фашистських загарбників Хвостова Андрія Олімпійовича, який загинув, направивши свій підбитий літак на ворожу колону [270, с.2]. У м. Бахчисарай систематично відзначалося свято вулиці, яка носила ім'я командира Південного з'єднання партизанських загонів Криму, Героя Соціалістичної праці Михайла Андрійовича Македонського. Також широко в усіх містах Криму відзначали свято вулиць, що носили ім'я В. Леніна [459, с. 30–31]. Основними складовими у даних святкуваннях були промови перших осіб міст (перших секретарів міськкомів Компартії України, голів міськвиконкомів Рад та їх заступників), ветеранів ВВВ, Соціалістичної праці, клятва піонерів берегти пам'ять про тих, хто віддав своє життя за сьогоднішній щасливий день, покладання квітів до пам'ятників ВВВ, В. Леніна, могил загиблих воїнів [270, с. 2; 459, с. 31–32].

У клубних установах створювалися переважно такі колективи художньої самодіяльності: хорові, музичні, драматичні, танцювальні, образотворчого і прикладного мистецтва. У досліджуваній період спостерігалася тенденція зменшення кількості колективів художньої самодіяльності як в Криму, так і в УРСР. А саме, в УРСР у 1985-1987 рр. кількість самодіяльних художніх колективів скоротилася на 2 980, в м. Євпаторія у 1986 р. даних колективів нараховувалося 159 з кількістю учасників 3 263, в 1988 р. – 146 з кількістю учасників 2 705 [42, арк. 50;

154, арк. 18]. Колективи художньої самодіяльності урізноманітнювали дозвілля не лише власних учасників, а і всіх жителів міст Криму: проводилися концерти з творчими програмами в культурних установах, зокрема, в м. Євпаторія [154, арк. 16]. Також містяни Криму долучалися до творчості даних колективів через Всесоюзний огляд їх діяльності. Як правило, він приурочувався до знаменних річниць. Зокрема, в м. Алушта у травні 1985 р. колективи художньої самодіяльності пансіонату «Кримське Примор'я» взяли участь в огляді, що приурочувався до 40-річчя перемоги радянського народу у ВВВ [253, с. 2]. Дані заходи, окрім духовного відпочинку, сприяли інтернаціональному та патріотичному вихованню міського населення Криму.

Потрібно відзначити, що в окремих містах Криму в проведенні культурної роботи робився вагомий акцент на воєнно-патріотичне виховання населення, зокрема, в м. Севастополь. Загалом культурні заклади м. Севастополь намагалися виховати у своїх жителів неабияку гордість за те, що вони являються мешканцями міста-героя, міста, якому довелося пережити дві оборони, під час Кримської війни та ВВВ, міста, яке має, переш за все, воєнно-морську славу всієї Радянської держави. В основу роботи закладів культури м. Севастополь була покладена інформація про героїчні вчинки воїнів та севастопольців в роки вказаних війн, заклики наслідувати їх приклади та пропаганда традицій Чорноморського флоту [170, арк. 18]. Особливо воєнно-патріотичне виховання здійснювалося в Будинку офіцерів флоту і в Матроському клубі. На базі Матроського клубу працював університет майбутнього воїна, на базі міського будинку культури – клуб молодого воїна. Заняття в даних організаціях проходили в формі тематичних вечорів, уроків мужності, екскурсій на кораблі і у військові частини, зустрічей з ветеранами та військовими [170, арк. 17, 65].

У системі культурного виховання населення радянські органи намагалися приділяти окрему увагу молодому поколінню. Для даної категорії населення, поряд із Будинками культури та клубами, створювалися молодіжні центри. Але, як правило, вони організовувалися не як окремі заклади, а їм надавалися приміщення в Будинках культури чи клубах. Зрозуміло, що це обмежувало можливості їх роботи з

молоддю. В окремих міських поселеннях Криму в будинках культури молодіжні центри не були організовані взагалі, зокрема, в м. Севастополь [142, арк. 19; 178, арк. 5]. Загалом в досліджуваний період в міських поселеннях Криму дозвілля молоді було організовано недостатньо, зокрема в м. Судак. З цього приводу в місцевій газеті було іронічно зауважено, що міняються секретарі райкому комсомолу, а проблема дозвілля молоді в місті залишається невирішеною [275, с. 3].

У ході перебудови форм і методів діяльності закладів культури по забезпеченню змістовного дозвілля населення УРСР відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 16 травня 1985 р. «Про заходи по розвитку в 1986-1990 рр. і на період до 2000 р. виробництва обладнання і атракціонної техніки для парків культури та інших місць відпочинку», в міських поселеннях Криму та УРСР створювалися заклади культури нового типу: центри дозвілля, центри естетичного виховання населення, центри культури і дозвілля та інші культурні формування. Особливістю в діяльності закладів культури нового типу була їх орієнтація на використання технічних засобів. Зокрема, в складі даних закладів організовували зали персональних ЕОМ, ігрових автоматів, студії звуко- і відеозапису, дискотеки, клуби-кафе. Загалом держава не сприяла їх діяльності та розвитку: розширенню мережі закладів культури нового типу, зміцненню їх матеріально-технічної бази, вирішенню питань, пов'язаних з практичною діяльністю. Існуючі заклади недостатньо були забезпечені звуковою і відеоапаратурою, комп'ютерною технікою імпортного виробництва, меблями та іншими необхідними речами, потрібними для нормального функціонування. Але, не дивлячись на негативні моменти, дані заклади користувались значною популярністю серед міських жителів Криму. У подальшому їх діяльність ускладнювалася великим відсотком оподаткування, згідно із Законами СРСР «Про податки з підприємств, об'єднань і організацій» та «Про пенсійне забезпечення громадян СРСР» [79, арк. 50–51; 92, арк. 50–51, 95–96].

Незважаючи на те, що в офіційних документах, промовах радянська номенклатура відзначала важливість культури для всебічного розвитку особистості,

її виховання та духовного росту, на практиці ставлення до культурної сфери було зовсім інакшим. Це виражалося у залишковому принципі фінансування культурних установ, в незадовільному будівництві культурних закладів та поганій матеріальній базі наявних, неуважному ставленні до працівників культурної сфери через низький рівень заробітної плати, забезпечення житлом та іншими соціальними благами. Таке становище в культурній сфері було характерним як для Криму, так і для УРСР загалом. Так, в м. Севастополь Міський будинок культури був розміщений в пам'ятці архітектури XIX століття – в колишній морській церкві Петра і Павла, в м. Феодосії потребували ремонту, оснащення меблями, технічними засобами чимала кількість клубних установ, в м. Євпаторія Міський Будинок культури вимагав реконструкції, у м. Джанкой Палац культури і техніки декілька років підряд потребував капітального ремонту: заміни фасаду, сантехніки, вентиляційної системи, опалення. Станом на 1988 р. з 20,3 тис. клубів і Будинків культури УРСР 283 були розташовані в аварійних приміщеннях, 2,7 тис. – в приміщеннях, які потребували капітального ремонту, 4,5 тис. – у пристосованих приміщеннях, 3,8 тис. клубних установ не мали кімнат для роботи гуртків [42, арк. 51–52; 178, арк. 5; 142, арк. 20; 154, арк. 18; 311, с. 1].

Неоднозначний відбиток на сферу культури залишив Закон СРСР «Про державне підприємство, (об'єднання)», особливо на профспілкові заклади культури. Згідно з даним законом всі підприємства, об'єднання та організації переводилися на госпрозрахунок. У нових умовах господарювання значна частина галузевих профспілок та їх підприємств, через відсутність необхідних коштів, почали відмовлятися утримувати установи культури та, навіть, виставляти їх на продаж на аукціонах. Місцеві Ради народних депутатів не поспішали брати на баланс дані заклади через дефіцит бюджету [78, арк. 219, 222; 137, арк. 25; 315, с. 2]. В окремих випадках, щоб врятувати культурні заклади від економічної кризи, в клубних установах почала вводитися оплата за заняття в гуртках і студіях художньої самодіяльності, окремі приміщення клубних установ почали передаватися в оренду кооператорам [137, арк. 29].

Масова бібліотека в радянську добу була одним із головних сегментів культурно-просвітніх установ. Основним її завданням було естетичне, ідеологічне та національно-культурне виховання радянського народу в інтернаціональному руслі. У досліджуваний період у міських поселеннях Криму спостерігається тенденція до зменшення кількості масових бібліотек та книжкового фонду в них, що було характерною тенденцією для УРСР. Зокрема, у 1991 р. порівняно з 1985 р. в міських поселеннях УРСР кількість масових бібліотек скоротилася на 285 одиниць, книжок та журналів в них – на 1,5 млн. примірників; в міських поселеннях Криму у 1991 р. порівняно з 1990 р. кількість масових бібліотек скоротилася на 17 одиниць, книжок та журналів в них – на 0,1 млн. примірників .

Загалом відбувся відтік значної кількості читачів через падіння престижу бібліотек. А саме, у 1987 р. охоплення населення бібліотечним обслуговуванням складало у м. Євпаторія 77,7 %, в 1988 р. – 69,8 %, у м. Керч у 1987 р. – 81,5 %, у 1988 р. – 79, у м. Феодосія у 1987 р. – 78 %, у 1988 р. – 69,8 %, у м. Ялта у 1987 р. – 85,6, %, у 1988 р. – 63,5 % [155, арк. 2]. Основною причиною такого явища була диспропорція між можливостями бібліотек та запитами читачів. Здійснити комплектування бібліотек затребуваною літературою було проблемою номер один. У досліджуваний період в УРСР, з одного боку, постійно скорочувалися фонди на папір для випуску книг, а з іншого, – відбулося подорожчання книг. У 1989 р. через недостатню кількість виділених фондів паперу союзними плановими органами випуск книг в УРСР залишився на рівні 1988 р. У 1990 р. для випуску книг Держкомвидаву УРСР було виділено на 15 % менше паперу ніж у 1989 р. Таким чином, лише протягом 1989-1990 рр. український читач недоотримав 65 млн. примірників [120, арк. 158]. Серйозною проблемою для комплектування бібліотечних фондів було подорожчання книг при залишенні державних асигнувань на попередньому рівні. Загалом середній розмір асигнувань на дані цілі складав 400 крб. на одну бібліотеку, а середня вартість деяких книг – від 3 до 8 крб. Через нестачу коштів та ріст вартості видавництва у 1990 р. комплектування літературою Центральних бібліотечних систем Судакського, Бахчисарайського, Білогірського, Сакського, Сімферопольського та інших районів Криму було під загрозою [119,

арк. 44–45; 157, арк. 4]. Дуже часто комплектування бібліотечних фондів здійснювалося не відповідно результатів вивчення читацьких запитів, а по видавничим планам випуску літератури [119, арк. 43]. Додатково книжковий дефіцит в бібліотеках УРСР та Криму зумовило рішення Держкомвидаву СРСР про створення при книжкових магазинах платних пунктів читання книг. Таким чином, багато видань, які знаходилися в платних пунктах, бібліотеки взагалі не отримували [119, арк. 44]. Внаслідок впровадження госпрозрахунку значна частина підприємств та організацій перестала надавати даним культурним установам матеріальну допомогу [119, арк. 45].

Загалом у 1988 р. на одного мешканця УРСР в середньому припадало 4 книги, на одного міського мешканця – 6,7 книги [42, арк. 61; 113, арк. 55]. У Криму цей показник в різних міських поселеннях був різний: в м. Алушта на одного мешканця припадало 8,4 книги, в м. Євпаторія – 3,8, в м. Керч – 4,5, в м. Феодосія – 3,9, в м. Ялта – 3,5 [155, арк. 5].

Масова бібліотека, поряд із іншими культурними установами, була пунктом впровадження радянської політики на місцях. Тому, крім своєї прямої роботи – обслуговування читачів, – її працівники організовували дозвілля населення через проведення різноманітних заходів, створення любителських клубів, об'єднань.

Пріоритетним напрямком роботи бібліотек, перш за все, було інтернаціональне виховання, хоч здійснювалося воно через призму національного питання. Адже політика демократизації радянського суспільства в роки перебудови викликала активізацію та розвиток національних рухів, що, в свою чергу, зумовило загострення національного питання та появу конфліктів на національному ґрунті (загострення грузино-абхазських, вірмено-азербайджанських, грузино-осетинських відносин). Тому в бібліотеках Криму проводилися диспути, виставки, зустрічі за круглим столом по темі національного питання. Зокрема, у ЦБС м. Білогірськ у 1990 р. був організований загальносистемний місячник національної літератури «Через призму взаєморозуміння», проводилися виставки-дискусії «Переосмислення національної політики: за і проти», «Час задає питання, хто відповідає?», «Щастя знайти в дружній родині», «Зміцнити дружбу всіх націй і

народностей», «До 70-річчя утворення Вірменської РСР». Також велися усні журнали, присвячені національній політиці, «Основні принципи ленінської національної політики», «Про національну політику партії в сучасних умовах», проводилися дні дружби, дні національної книги, тижні союзних республік, в кожній бібліотеці Криму був створений куточок «Дружби народів» [157, арк.1, 11–12, 14].

У рамках вирішення національної проблеми досліджуваного періоду в масових бібліотеках Криму значну увагу приділяли кримськотатарському питанню. Зокрема, організовувалися гуртки з вивчення кримськотатарської мови, в ЦБС м. Білогірськ два рази на рік випускали інформаційний бюлетень на кримськотатарській мові, у жовтні 1990 р. в м. Сімферополь була відкрита кримськотатарська бібліотека [157, арк. 11, 21]. У межах здійснення національної політики в бібліотеках Криму організовували «Українські вечорниці», на яких декламували вірші українських поетів, лунали українські народні пісні. Також організовувалися свята, присвячені українській мові [157, арк. 22, 25].

Осередком роботи бібліотек із населенням стали клуби та любительські об'єднання. У бібліотеках м. Євпаторія було створено 13 таких клубів та об'єднань для всіх категорій населення, в бібліотеках м. Ялта – 14, в бібліотеках м. Білогірськ – 30 [154, арк. 7, 21; 157, арк. 14]. Тематика зустрічей у даних установах була різноманітною, залежно від вподобань їх членів. Членами клубу «Кримчанка», створеного в центральній міській бібліотеці м. Алушта, були лише жінки. На свої зустрічі вони запрошували перукарів, модельєрів, юристів, майстрів прикладного мистецтва, також обговорювали новинки літератури, святкували свої дні народження [225, с. 2]. Однак серед відвідувачів бібліотек Криму дані клуби та об'єднання не набули широкої популярності, особливо серед молоді. Зокрема, відвідування молоддю клубів за інтересами, створених в бібліотеках м. Ялта, із загальної кількості учасників 20-30 чоловік складало 5-6 осіб [154, арк. 7, 22].

Великою популярністю в міських бібліотеках Криму користувалися літературно-музичні вітальні, в яких проходили зустрічі з поетами, письменниками, вечори, присвячені творчості культурних діячів. Такі літературно-музичні вітальні

діяли в м. Євпаторія та Ялта. У м. Євпаторія, окрім літературно-музичної вітальні, діяв клуб «Книга» при книжковому магазині, де всі бажаючі могли взяти участь в обговоренні книг, зустрітися із письменниками [154, арк. 7, 21]. У роки перебудови в межах демократизації суспільного життя в тематиці проведених вечорів з'являлися імена, раніше заборонені радянською владою. Зокрема, в бібліотеках Криму почали масово проходити заходи, приурочені творчості Б. Пастернака, М. Цветаєвої, В. Висоцького [157, арк. 2; 154, арк. 21]. Подібні заходи проводилися і в клубних установах. Зокрема, в клубі будинку відпочинку «Судак» був організований вечір пам'яті Володимира Висоцького, на якому відзначалося, що В. Висоцьким, по праву, може гордитися Батьківщина [264, с. 3].

У рамках антиалкогольної кампанії працівники бібліотек організовували серед населення різноманітні заходи, присвячені здоровому способу життя. У м. Євпаторія в мікрорайонах і трудових колективах регулярно проводилися цикли усних журналів по здоровому способу життя, години цікавих повідомлень «Алкоголь і особистість», дні інформації «Мистецтво бути здоровим», бібліографічні огляди «Пияцтво – добровільне безумство» [154, арк. 17].

Іще однією формою роботи бібліотек серед населення була організація дозвілля серед робітників підприємств та мешканців гуртожитків. Як правило, в гуртожитках, на підприємствах працівники бібліотек організовували клуби, любительські об'єднання, в яких проходили різноманітні заходи. Так, у м. Євпаторія на підприємствах і в гуртожитках було відкрито 15 бібліотечних пунктів. У м. Ялта в гуртожитку робітників громадського харчування працівниками бібліотеки № 6 були проведені заходи «За здоровий спосіб життя», «Комсомол – моя доля», у гуртожитку робітників громадської авіації відбувся захід, присвячений виборам народних депутатів СРСР, організована зустріч із ветеранами ВВВ [154, арк. 7, 21]. Ідейна складова окремих заходів суттєво знижувала їх культурно-просвітницький рівень.

Поширеною формою дозвілля населення того часу було створення госпрозрахункових клубів і об'єднань. У Криму їх діяло більше 30 [299, с. 3]. Як правило, вони об'єднували людей зі спільними інтересами. Членами клубу

спелеологів, що діяв в м. Сімферополь, були особи, які захоплювалися гірським туризмом. Фінансовою основою діяльності госпрозрахункових клубів стало самофінансування. В окремих випадках члени цих клубів оплачували витрати із власного бюджету, в інших – намагалися заробити власною діяльністю. Члени вище вказаного клубу, з метою забезпечення матеріальних потреб, укладали договори із будівельними організаціями м. Сімферополь з фарбування та оздоблення висотних будівель. Госпрозрахунок творчого об'єднання «Молодіжна мода» базувався на продажу одягу молодіжного асортименту. За подібним принципом функціонували госпрозрахункові клуби гірськолижників та любителів підводного плавання [299, с. 3].

Музеї, як і інші заклади культури, були сегментом виховання населення в комуністичному руслі. У досліджуваний період спостерігалася тенденція до збільшення кількості музеїв. А саме, у 1991 р. порівняно з 1985 р. в УРСР кількість музеїв збільшилася на 51 одиницю, в Криму – на 4 [186, с. 210]. Матеріально-технічний стан музеїв був здебільшого незадовільний, що прямо впливало на рівень задоволення естетичних потреб населення. Значною проблемою для музеїв був низький рівень забезпечення експозиційною площею, через що в державних музеях УРСР експонувалося тільки 10 % експонатів основного фонду [42, арк. 63], а в деяких іще менше. Так, Державний історичний музей УРСР в експозиції демонстрував лише 3,5 % експонатів, що знаходилися в сховищі. Музей історичних кошовностей території Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника міг забезпечити обслуговуванням лише до 250 тис. чол. в рік при загальному відвідуванні заповідника 1,5 млн. чол. [147, арк. 22]. Дані проблеми були характерні і для музеїв Криму, більшість із яких не мала виставочних та лекційних залів [147, арк. 37].

Проблеми матеріально-технічного забезпечення музеїв Криму мали загальноукраїнські тенденції. Так низка музеїв України знаходилася в пристосованих, часто аварійних, приміщеннях, зокрема: Бердянський, Гусарський музеї Запорізької обл., Ахтирський, Глухівський, Роменський музеї Сумської обл., Лубенський, Миргородський музеї Полтавської обл., Ніжинський, Остерський,

Менський, музеї Чернігівської обл., Лисичанський музей Луганської обл., Макіївський музей Донецької обл. Не був виключенням і Крим, де в аварійному стані знаходилося приміщення феодосійської картинної галереї ім. І.К. Айвазовського, капітального ремонту і реставрації потребували Керченський історико-археологічний музей, Ялтинський літературно-меморіальний музей С.Н. Сергєєва-Ценського, Сімферопольський художній музей. У пристосованому, старому приміщенні 1869 р. побудови знаходився обласний Кримський краєзнавчий музей, капітальний ремонт якого здійснювався ще в 1945 р. [147, арк. 45].

За своєю тематикою музеї Криму в руслі традицій УРСР поділялися на історико-революційні та історичні, меморіальні, краєзнавчі, мистецтвознавчі, літературні. Найбільшою популярністю серед населення Криму користувалися історико-революційні, історичні та мистецтвознавчі, про що свідчать статистичні дані. Так, у 1985 р. музеї Криму відвідали 6 545,4 тис. чол. Найбільша кількість відвідувань припала на історико-революційні й історичні музеї – 1 478,5 тис. чол. та мистецтвознавчі – 3 225,2 тис. чол. [147, арк. 45].

Майже у всіх містах Криму розташовувалися музеї або архітектурні пам'ятки. Кожен бажаючий в м. Сімферополь міг відвідати два музеї: краєзнавчий та художній, в м. Алушка – архітектурну споруду: палац-музей XIX ст., в м. Алушта – 3 музеї: музей природи, краєзнавчий музей та літературно-меморіальний музей С.М. Сергєєва-Ценського, в м. Бахчисарай – історико-археологічний музей та архітектурні пам'ятники – ханський палац (XVI-XVIII ст.), мавзолей і медресе (XIV-XVIII ст.), «Золотий кабінет» (XVIII ст.), зал засідань (XVI-XVIII ст.), «Фонтан сліз» (1792 р.), також в околицях м. Бахчисарай знаходилися залишки печерного міста Чуфут-Кале, в м. Білогірськ – 1 музей, в мм. Джанкой та Євпаторія – краєзнавчі музеї, в м. Керч – історико-археологічний музей та архітектурні пам'ятки – склеп Деметри (I ст. н.е.), церква Іоанна Предтечі (X ст.), фортеця Єнікале (1703 р.), в м. Саки – 3 музеї, в м. Севастополь – 4 музеї: героїчної оборони і звільнення м. Севастополь, Чорноморського флоту, художній музей і Херсонеський історико-археологічний заповідник, акваріум-музей Інституту

біології південних морів, архітектурні пам'ятки: Петропавлівський собор (1843-1948 рр.), Графська пристань (1846 р.), панорама «Оборона Севастополя 1954-1955 рр.» (1905 р.), діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.» (1959 р.), готель «Україна» (1962-1963 рр.), в м. Старий Крим – 2 музеї: літературно-меморіальний О.С Гріна і історико-краєзнавчий та архітектурні пам'ятки: залишки мечетей, в тому числі Узбека (1314 р.), монетного двору і караван-сараю (XIV ст.), неподалік міста знаходилися руїни вірменського монастиря Сурб-Хапч (XIV ст.), у м. Феодосія – 2 музеї: краєзнавчий та літературно-меморіальний О.С Гріна, картинну галерею ім. І.К. Айвазовського та архітектурні пам'ятки: залишки Генуезької фортеці (XIV-XVст.), заповідник «Генуезька кріпость Кафа», церква XIII-XV ст., мечеть Муфті-джамі (XVI ст.), в м. Ялта – будинок-музей А.П. Чехова та архітектурні пам'ятники: руїни укріплень Ісар (XII-XV ст.), залишки храму в печері Іограф (VIII-IX ст.) [350 с. 134–144].

Провідною в діяльності музеїв, окрім експозиції фондів, була робота, спрямована на утвердження матеріального світогляду серед населення. Вона здійснювалася через організацію виставок, вечорів питань та відповідей, атеїстичних гуртків. Зокрема, в Євпаторійському краєзнавчому музеї у 1988 р. пройшли такі виставки як «Наука і релігія про космос», «Протестантська секта в СРСР». Також в даному музеї працював гурток «Юний атеїст» [156, арк. 4–5, 8]. Збереження атеїстичних виховних впливів на радянське населення, поряд із пожвавленням релігійного життя, мало дезорієнтуюче значення, посилювало тенденції світоглядної роздвоєності, що негативно впливало на морально-ціннісний стан суспільства.

3.3. Радянські свята, обряди та традиції в повсякденному житті міських мешканців

Традиції, свята і обряди ідентифікують будь-який народ. У них простежується його історія, культура, відображаються риси, притаманні лише конкретній історичній спільноті. У межах кордонів СРСР проживало багато націй

та народів. Крім того, згідно із теорією Карла Маркса, внаслідок революційних подій відбулася зміна соціально-економічної формації, яка несла в собі зовсім іншу ідеологію, відмінну від попередньої, капіталістичної. Отже, перед керівниками нового державного утворення виникло непросте завдання: сформуванати на базі проживаючих народів нову історичну спільноту – радянський народ, активного будівника комунізму з відповідними ідейними установами, мораллю та інтересами. Одним із важливих компонентів реалізації поставленого завдання були новостворені традиції, свята і обряди. Усі ці фактори суттєво впливали на повсякденне життя пересічних мешканців, формували нову культурну матрицю життя населення кримського регіону.

Для впровадження радянських традицій, свят та обрядів у досліджуваний період діяла широка структурна мережа: Комісія по радянським традиціям, святам та обрядам, створена у 1974 р при Раді Міністрів УРСР, відповідні комісії, що діяли при всіх виконкомах місцевих рад народних депутатів, групи сприяння, організовані в трудових колективах та за місцем проживання населення. Варто зауважити, що групи сприяння комісіям були створені не на всіх підприємствах, установах та не повсюдно за місцем проживання населення. У Криму у виробничих колективах області було створено 387 таких груп у кількості 2 184 чол., за місцем проживання – 121 група у кількості 578 чол. [459, с. 70].

Радянська обрядовість супроводжувала людину протягом всього буття та охоплювала всі сфери її життя: професійно-виробничу, суспільно-політичну та сімейно-побутову. Починаючи з обряду урочистої реєстрації нового громадянина СРСР, через прийом його в жовтєнята, піонери, комсомол, від офіційного посвячення в робітничу професію до проведів на заслужений відпочинок – всі важливі події громадського, сімейного, особистого життя радянської людини були в полі зору влади [429, с. 26; 438, с. 16].

Головним завданням нової обрядовості на початку створення Радянської держави було формування радянського способу життя населення, далі – його утвердження. Радянські традиції, свята та обряди мали виховувати громадян в дусі високої трудової і політичної активності, патріотизму, дружби народів,

пролетарського інтернаціоналізму, матеріалістичного сприйняття світу. Важливим елементом даного процесу було те, що він здійснювався під впливом чуттєво-емоційного фактору. Під час проведення радянських свят та обрядів вагоме значення надавали художньо-естетичному оформленню. Вони обов'язково включали в себе помпезну промову, предметну і знакову символіку Радянської держави, різні види мистецтва – пісенно-музичне, усно-поетичне, хореографічну творчість, елементи театральності [409, с. 22]. Загалом у Радянській державі були сформовані суспільно-громадські, особисто-громадські, особисто-сімейні свята та обряди.

До суспільно-громадських свят відносили, в першу чергу, всенародні (державні). Згідно з Наказом Верховної Ради СРСР «Про святкові і пам'ятні дні» від 1 жовтня 1980 р. до категорії всенародних свят належали: Річниці жовтневої революції (7-8 листопада), День народження В.І.Леніна (22 квітня), День міжнародної солідарності трудящих (1–2 травня), Свято Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. (9 травня), День конституції СРСР (7 жовтня), День утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (30 грудня), День Радянської Армії і Військово-Морського флоту (23 лютого), Міжнародний жіночий день (8 березня). У червні 1984 р. до всенародних свят додалося іще одне – День знань (1 вересня). Із 9-ти всенародних свят тільки 5-м були приурочені вихідні дні, а саме: Міжнародному жіночому дню, Дню міжнародної солідарності трудящих, Святу Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр., Дню конституції СРСР, Річницям Жовтневої революції.

Всенародні свята, або як їх ще називали загальнодержавні і революційні, мали велике значення в формуванні та утвердженні серед радянських людей комуністичного світогляду. Через них возвеличувався процес створення Радянської держави та популяризувався соціалістичний лад. Підкреслювалася важлива роль радянських людей в боротьбі проти ворогів як під час встановлення радянської влади, Великої Вітчизняної війни, так і в теперішній час проти чужої, не комуністичної, ідеології.

Всенародні свята – День перемоги, День Міжнародної солідарності трудящих, Річниці жовтневої революції – проводилися за типовою моделлю і включали в себе наступні елементи: віддавання почесей символам і знакам, що втілювали ідею держави, демонстрація збройної сили для підкреслення її міцності, суверенності і міжнародного значення, публічне нагородження осіб, які відзначились перед владою та урядом. У ці дні видатні діячі держави з'являлися на трибунах, радянські громадяни за наявності одягали держані нагороди, ордени. Варто зауважити, що такі святкові церемонії проходили як у столицях Радянських республік, так і в адміністративних центрах за однією схемою [334, с. 189].

Особливим святом Радянської держави був День Перемоги. Він уособлював непереможну звитягу радянського народу в роки ВВВ. У досліджуваній період у міських поселеннях Криму дане свято відзначалося за аналогією попередніх років. Повсюдно відбувалися марші ветеранів війни, маніфестації, мітинги, покладання квітів до меморіальних комплексів воїнів-визволителів, братських могил. Зазвичай, мітинг відкривав промовою голова міськвиконкому або перший секретар міському Компартії України, потім лунали по черзі гімни СРСР та УРСР. Після них продовжували урочисту промову інші відомі особи міста: голови міських Рад ветеранів війни та праці, делегати з'їздів КПРС та ін. У деяких містах Криму на мітингах, поряд із ветеранами ВВВ, надавалося слово і воїнам-інтернаціоналістам, зокрема в Саках. Після офіційних заходів у парках та скверах міст Криму проходили масові гуляння, широко розгорталася масова торгівля [252, с.2 ; 231, с. 3].

У Криму широкомасштабно День Перемоги відзначався в обласному центрі – м. Сімферополь, в місті-герої Севастополь та на Перекопському валу. Перекопський вал став одним із символів не тільки Великої Вітчизняної війни, а й громадянської. Тому мітинг 9 травня, як правило, одночасно присвячувався як перемозі радянського народу у ВВВ, так і подіям громадянської війни. Даний захід збирав досить велику кількість мешканців Криму та Херсонської області, близько 50 тис. чол. Після його проведення розпочиналося театралізоване дійство, приурочене вище вказаним подіям, потім – спортивні змагання, концерти,

конкурси, зустрічі однополчан, ветеранів із молоддю. На наступний день ветерани війни і праці приходили в трудові і навчальні колективи [459, с. 29–30]. У День Перемоги і день звільнення міста-героя Севастополь від німецьких військ розпочинався «Тиждень героя»: на могили полеглих воїнів покладалися квіти і вінки, на дверях квартир ветеранів війни з'являлися червоні зірки [459, с. 30].

Важливе значення у формуванні радянського способу життя мали трудові свята і обряди. Завдяки їм громадяни СРСР виховувалися в дусі комунізму, у радянських людях формувалися потрібні для соціалістичного ладу риси характеру, такі як колективізм, товариськість, взаємодопомога, інтернаціоналізм [438 с. 102]. Також через трудові свята і обряди виховувалося ставлення до праці. Загалом праця в Радянській державі розглядалася як високий громадянський обов'язок кожної працездатної людини.

Оскільки соціально-економічну основу радянського способу життя складала суспільна власність на засоби виробництва, то праця на благо суспільства за таких умов визнавалася найвищою мірою гідності і суспільного престижу особистості. Через трудову обрядовість формувався імідж громадян соціалістичного суспільства, перш за все, як трудівників, а не споживачів. Трудові свята і обряди орієнтували радянських людей на загальну суспільно-корисну працю як на найвищу ціль і сенс в житті. У новій редакції програми КПРС, прийнятій на XXVII з'їзді КПРС, зазначалося, що в центр виховної роботи партія ставить формування у кожного члена Радянської держави глибокої поваги і готовності до сумлінної праці на загальне благо, будь-то праця розумова чи фізична [409, с. 10].

Радянські трудові свята та обряди поділялися на професійні та трудового колективу. Професійні свята та пов'язані з ними обряди поділялися на загальнодержавні та спеціалізовані, що відображали процес спеціалізації в різноманітних галузях народного господарства. Загальнодержавні професійні свята були встановлені на честь найбільш масових і суспільно-важливих трудових професій у СРСР. Відповідно до Наказу Президії Верховної Ради СРСР від 1 жовтня 1980 р. «Про святкові і пам'ятні дні» в радянському суспільстві до них відносилися такі свята як День працівників торгівлі, побутового обслуговування

населення і житлово-комунального господарства, День геолога, День радянської науки, День радіо, свято працівників всіх галузей зв'язку, День хіміка, день робітників легкої промисловості, День медичного працівника, День винахідника і раціоналізатора, День працівників морського і річного флоту, День рибака, День металурга, День залізничника, День будівельника, День шахтаря, День радянського кіно, День працівників нафтової і газової промисловості, День працівників лісу, День машинобудівельника, День вчителя, День робітників автомобільного транспорту, День радянської міліції, День робітників сільського господарства і переробної промисловості, День енергетика [197].

Важливе значення для виховання і становлення радянського громадянина мали свята та обряди трудового колективу. Трудова обрядовість супроводжувала радянських робітників протягом всієї професійної діяльності. Умовно вся трудова біографія громадян була поділена на три етапи, протягом яких здійснювалися відповідні обряди: 1) етап становлення в межах обраної професії; 2) етап творчих звитяг і розкриття професійних здібностей, таланту, задумів; 3) етап передачі набутого досвіду, життєвої мудрості, моральних норм у становленні до своєї праці [438, с. 104].

Першому етапу трудової біографії відповідали молодіжні трудові обряди. До них належали урочистий прийом у «трудова родину», вручення перепустки на підприємство, першої зарплати, занесення першого трудового запису до трудової книжки, присвоєння першого кваліфікаційного розряду, урочисте посвячення в робітники [438, с. 106]. Ці обряди, хоч часто і носили формальний характер, але мали сприяти трудовій соціалізації молоді.

У Радянській державі була розроблена своєрідна модель трудової інтеграції молодого робітника. Згідно неї шлях молодих працівників повинен був розпочинатися із відвідування заводських музеїв революційної, бойової і трудової слави та закріпленням за ними наставника. У музеї велася розповідь, про реліквії підприємств розповідали ветерани. Під час розмови обов'язково мало бути підкреслено вагоме значення підприємства в становленні та розвитку Радянської держави, у молодих робітників намагалися пробудити гордість за можливість

працювати саме в даній організації. Зокрема, на цьому робився наголос перед молодими робітниками виробничого об'єднання «Севастопольський морський завод імені С. Орджонікідзе» [438, с. 106; 459, с. 17].

Найвагомішим серед молодіжних трудових обрядів був обряд «Урочистого посвячення в робітники». Загалом дана традиція стала складовою частиною комплексної роботи партійної, профспілкової, комсомольської та інших організацій підприємств з формування ідейно-політичної переконаності, класової самосвідомості, робітничої ініціативи та виховання молодих робітників на революційних, бойових та трудових традиціях Комуністичної партії та радянського народу [426, с. 267]. На багатьох промислових підприємствах проведення цього обряду приурочувалося дню молодого робітника або загальнодержавним святкам чи пам'ятним дням, присвяченим найбільш масовим і суспільно значимим професіям у Радянській державі [426, с. 267].

Напередодні проведення даного обряду молоді робітники покладали квіти до пам'ятника Леніна, обеліскам і пам'ятникам борців за владу Рад, воїнам, що загинули в боях за Радянську державу. Також відбувалися зустрічі молодих робітників з представниками дирекції підприємств, партійної, заводської, комсомольської організацій, заводської ради бригадирів, ветеранами праці, наставниками [444, с. 267, 269]. У день проведення обряду по внутрішній радіомережі підприємств транслювалися пісні про радянську Батьківщину, Комуністичну партію, робітничий клас, комсомол та труд [444, с. 269]. Важливе значення під час проведення обряду посвячення надавали тематично-художньому оформленню, обов'язковими елементами якого мали бути символи СРСР: портрет, бюст чи барельєф Леніна, Державний герб СРСР, Державні прапори СРСР та УРСР, Червоне знамення підприємства, знамення трудових перемог [444, с. 268, 270]. Важливою умовою проведення обряду було те, що його виконавець мав бути поважною людиною. Як правило, керівник або представник партійної організації трудового колективу, робітник-Герой Радянського Союзу або робітник-Герой Соціалістичної праці, робітник-депутат Верховної Ради СРСР, робітник-депутат Верховної Ради УРСР або робітник-депутат місцевої Ради народних депутатів,

удостоєний почесних звань відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про затвердження положення про державні нагороди Української РСР» від 7 травня 1981 р. [444, с. 268–269]. Основними складовими даного обряду було зачитування передовиком виробництва або представником трудової династії підприємства Наказу трудового колективу молодому робітнику та зачитування тексту молодим робітником від імені всіх посвячених «Урочистого зобов'язання молодого робітника». На багатьох підприємствах склались традиції, коли після проголошення «Урочистого зобов'язання» молоді робітники опускались на праве коліно і цілували край полотнища Червоного знамена підприємства. Опісля здійснення даного етапу трудового обряду кожному посвяченому робітнику вручалася іменна Трудова путівка, що символізувала їх повноправне входження в родину радянських робітників, та пов'язували через праве плече червоні стрічки з надписом «Посвячений в робітники» [444, с. 270–271].

Варто зауважити, що вагоме значення обряду посвячення надавали на підприємствах (об'єднаннях) всесоюзного значення. У Криму таких підприємств існувала достатня кількість, а саме: виробниче об'єднання «Севастопольський морський завод імені С. Орджонікідзе», Севастопольське виробниче об'єднання рибної промисловості «Атлантика», Керченський суднобудівний завод «Залив», Феодосійський приборобудівний завод та ін.

Поряд із цим, досить часто даний обряд проводився формально, без добре відпрацьованих сценаріїв, художнього оформлення, відповідної підготовки його виконавців. У м. Феодосія на виробничому об'єднанні імені XXVI з'їзду КПРС щорічно урочисто посвячувалися в робітники лише 50 % молодого поповнення. Крім того, міський комітет комсомолу та комсомольські організації на підприємствах (об'єднаннях) проявляли пасивність в організації та проведенні обряду «Урочисте посвячення в робітники» [334, с.190; 145, арк. 49]. Загалом даний урочистий захід проводився не стовідсотково. А саме, у 1986 р. у Криму урочисто посвятили в робітники 74,5 % молодих трудівників, в м. Севастополь – 82 %, у 1987 р. у Криму – 75,9 %, в м. Севастополь – 82,3 % [45, арк. 192].

На другому етапі трудової діяльності радянських робітників ідея трудової обрядовості була спрямована на відтворення художньо-символічними засобами таких урочистих колективістських чуттів, в яких міститься визнання героїчних досягнень тих, до кого прийшла професійна зрілість і висока майстерність [438, с. 110]. Як правило, формою проведення даних обрядів були церемонії вручення державних нагород, почесних грамот і дипломів, іменних подарунків [409, с. 10]. Дуже часто вшанування і нагородження робітників, які відзначилися в праці, відбувалося трафаретно: доклад, оголошення наказу з врученням нагород та проведення концерту. Але були і винятки. Зокрема, на рибоконсервному філіалі Севастопольського виробничого об'єднання рибної промисловості «Атлантика» напередодні вшанування і нагородження робітників були підготовлені запрошення з таким текстом: «Всіх, хто зможе подарувати гарний настрій іншим, хто буде радіти трудовим успіхам товаришів, ми запрошуємо на традиційний вечір». Перед проведенням даного вечору був організований показ кінофільму про створення і розвиток об'єднання [459, с. 18–19].

Третьому етапу трудової біографії радянських робітників відповідав обряд «Урочисте вшанування ветеранів праці» – заключний у циклі трудових обрядів. Основною соціальною функцією даного обряду було формування комуністичної свідомості робітників, зміцнення спадкоємності поколінь трудового колективу, возвеличення трудової доблесті, суспільного визнання заслуг людини-трудівника [409, с. 14; 444, с. 297]. Тому, зміст обряду «Урочисте вшанування ветеранів праці» в межах возвеличення праці старшого покоління мав здійснювати безпосередній вплив на молодь. Особливе ставлення формувалося до ветеранів праці, які мали лише один запис у трудовій книзі [438, с. 111].

Важливе місце в радянській обрядовості займали особисто-громадські обряди, важливим елементом яких було патріотичне виховання. Патріотизм у СРСР розглядався не лише як любов до власної держави, народу, а й як здатність поставити інтереси держави над власними, змогу здійснити самопожертву та, навіть, віддати життя. До цих свят, перш за все, відносили «Проводи в Збройні Сили СРСР» та «Урочисте вручення паспорту громадянина СРСР».

Обряд «Проводи в збройні сили СРСР» включав в себе чотири етапи: проводи із трудового колективу, проводи із батьківського дому, проводи із районного (міського) центру на обласний збірний пункт, проводи із обласного збірного пункту [444, с. 252]. Основною настановою призовникам кожного етапу даного обряду було нагадування про їхні й обов'язок перед Батьківщиною та розкриття значення військової присяги і священного обов'язку захищати кордони Радянської держави [444, с. 252–259]. Обов'язковою складовою «Проводів» була участь ветеранів ВВВ, мета якої полягала в емоційному впливові на призовників, підсиленні значущості їх обов'язку перед Батьківщиною. У Криму безпосередню участь у даному обряді брали захисники оборони м. Севастополь, Керч [459, с. 35]. Також неодмінною умовою даного обряду була участь матерів. В окремих трудових колективах, для більшого чуттєвого впливу, їх участь безпосередньо поєднувалася з ветеранами. У трудовому колективі Сімферопольського заводу «Сантехпром» поряд із матір'ю під час її звернення до майбутніх солдатів знаходився ветеран. Мати призовника, йдучи до сцени, на рушнику несла солдатську каску. Саме солдатська каска та плащ-палатка символізували в даному обряді славу старших поколінь і вони, як правило, вручалися майбутнім солдатам [459, с. 35–36]. Під час проводу призовників із районного (міського) центру на обласний збірний пункт останні здійснювали покладання квітів до пам'ятників Леніна та воїнів, які загинули в роки ВВВ. Інколи, з метою підсилення обряду, для виконання даного ритуалу запрошували матерів загиблих воїнів. Зокрема, в м. Джанкой під час покладання квітів до пам'ятника радянським авіаторам запрошували Неклюєнко Марію Семенівну – матір двох синів, які пропали безвісти в роки ВВВ [459, с. 34–35].

У Радянській державі вагомому значенню надавали матерям захисників Вітчизни. Для цього використовували таку форму їх вшанування як зліт солдатських матерів, який загалом мав великий виховний вплив. Адже на ньому розкривалася роль і значення громадянського обов'язку радянської матері – виховання сина для захисту Батьківщини [459, с. 46–47]. Вперше в Криму зліт солдатських матерів відбувся в м. Євпаторія, потім, як приклад, почав проходити в

інших містах та поселеннях півострова. Формою проведення зльотів було зачитування подячних листів матерям із військових частин, де служили їхні сини, дарування квітів, сувенірів та проведення концертів. Обов'язковою умовою організації зльотів була участь в них ветеранів ВВВ [459, с. 46–47].

Практикувалися зльоти солдатських матерів двох поколінь, чії сини воювали в роки ВВВ та несли службу в досліджуваний період. Такі заходи, час від часу, проводили в м. Євпаторія [459, с. 46–47]. Зльоти солдатських матерів дуже часто присвячували знаменним датам, зокрема, Дню Перемоги. Сакська газета «Красное Знамя» від 22 травня 1985 р. повідомила про такий зліт, присвячений 40-річчю Перемоги. На ньому використовувалися кадри кінохроніки, документальні і живі свідчення материнського подвигу. Також вшановували солдатських матерів. Зокрема, Шевцову Євдокію Іванівну, матір чотирьох синів-захисників Вітчизни, Гайнутдинову Марію Гаврилівну, матір сина, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу за мужність, що проявив при виконанні інтернаціонального обов'язку в Афганістані та інших матерів, сини яких служили в лавах Радянської Армії. Також в даному заході брали участь майбутні воїни, які отримали накази від матерів, офіцерів запасу, всіх присутніх свято виконувати громадянський і військовий обов'язок [459, с. 46–47]. У кінці даного заходу за заявками солдатських матерів виконували пісні, виступали учасники художньої самодіяльності [459, с. 47].

Важливе місце в системі особисто-громадських обрядів посідав ритуал «Урочисте вручення паспорта громадянина СРСР». Весь його зміст був направлений на формування у підсвідомості юних осіб почуття громадянського обов'язку, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму та комуністичного ставлення до праці, безмежного бажання та стремління жити на благо Вітчизни, покладаючи при цьому всі сили власного буття. Важливим моментом в ефективному проведенні цього обряду був його підготовчий етап. Напередодні його здійснення адміністрація, профспілкові і комсомольські організації підприємств, технікумів, профтехучилищ, шкіл, де працювали чи навчалися юнаки та дівчата, організовували походи по місцях революції, трудової

та бойової слави Комуністичної партії і радянського народу, лекції про права та обов'язки громадянина СРСР, тематичні вечори «Я – громадянин Радянського Союзу», «З чого починається Батьківщина», «Шляхи, які ми обираємо», «В житті завжди є місце для подвигу» та ін. [444, с. 244]. Неабиякої урочистості даному обряду надавало офіційне запрошення, надіслане від імені Ради народних депутатів кожному 16-річному юнакові чи дівчині, в якому акцентувалося на бажаній присутності під час вручення паспорту батьків, рідних та друзів [444, с. 245]. Основним елементом проведення обряду із вручення паспорта було зачитування юнаками та дівчатами «Слова Батьківщині» та скріплення його власними підписами. «Слово Батьківщині», після проведення даного обряду, зберігалось в паспортних столах або у відділеннях райвідділів внутрішніх справ за місцем проживання громадян. В окремих випадках, за бажанням наставників обряду, юнакам та дівчатам, які отримували паспорт, пропонувалося додатково поставити підпис під текстом-клятвою в спеціальному альбомі та залишити свої домашню адресу і фотографію. Зокрема, таке дійство практикувалося в Будинку культури рибаків м. Севастополь [444, с. 245; 459, с. 75]. У досліджуваний період у проведенні обряду із вручення паспорту спостерігалася тенденція до його зниження: у 1986 р. впровадження даного обряду в міських поселеннях УРСР складало 97,8 %, у 1988 р. – 91 %, в міських поселеннях Криму в 1986 р. – 97,3 %, у 1988 р. – 93 %, в м. Севастополь у 1986 р. – 96,1 %, у 1989 р. – 72,4 % [26, арк. 200; 59, арк. 71, 82, арк. 17].

Варто зауважити, що досить часто органи, відповідальні за проведення обряду «Урочисте вручення паспорту громадянина СРСР», ставилися до його організації формально. Зокрема, в м. Джанкой траплялися випадки, коли одночасно вручалось до 46 паспортів. Відповідно до затвердженого положення тривалість проведення даного заходу була розрахована на 20-25 хвилин, при одноразовому врученні 10-15 паспортів [444, с. 244; 145, арк. 33].

Як було сказано раніше, в Радянській державі комуністичною, пролетарською ідеологією були охоплені всі сфери життя населення, в тому числі і особиста. Тому особисто-сімейні свята трактувалися не лише як події приватного

життя окремих громадян, а й як соціально-значимі, що відігравали значну роль в житті радянського суспільства. До особисто-сімейних святкових подій у досліджуваний період, в першу чергу, відносили одруження та народження дітей. Втрата близьких також розглядалася не лише як особиста трагедія окремої людини чи родини, а також як втрата окремого радянського трудового колективу чи Радянської держави загалом. Пройдене життя померлого оцінювалося, в першу чергу, через призму його здобутків для підприємства, організації, де він працював, а потім лише як людини.

Незважаючи на те, що постійно робився акцент на великому значенні впровадження радянської обрядовості на сімейно-побутовому рівні, матеріально-технічна база доби перебудови не відповідала зазначеним вимогам. Не була вирішеною проблема кадрів виконавців особисто-сімейних обрядів. Позаштатна форма роботи та низька оплата праці останніх зумовлювали нестабільність кадрів. В УРСР персонал виконавців особисто-сімейних обрядів нараховував 15 тис. осіб, з яких 10 тис. отримували від салонів Мінпобуту УРСР 90 коп. за кожний проведений обряд, решта працювали на громадських засадах [45, арк. 163–164].

Підготовка даних кадрів здійснювалася на неналежному рівні. Для їх навчання не були створені відповідні факультети в жодному із вузів культури, як правило, організовували лише відповідні курси. Навчальний план для виконавців обрядів у Криму був розрахований на 64 години і включав такі лекції: «Роль соціалістичної обрядовості в комуністичному вихованні радянських людей», «Обряди, свята, традиції як специфічне соціальне явище», «Формування і утвердження радянських обрядів, свят і традицій». Поряд із читанням лекцій проводили практичні заняття з пластики рухів, драматургії та режисури. Читання лекцій та проведення практичних занять даного курсу здійснювалося протягом 10 днів. Після закінчення навчання його слухачам вручалось посвідчення виконавця урочистих сімейно-побутових обрядів [45, арк. 163; 144, арк. 43]. Варто зауважити, що неналежна підготовка виконавців даних обрядів негативно впливала на якість їх проведення.

У досліджуваний період у міських поселеннях Криму поширеною тенденцією була відсутність необхідної кількості приміщень для проведення урочистих подій. Це, в свою чергу, породжувало довгі черги та змушувало виконавців обрядів скорочувати відповідний ритуал [45, арк. 163–164]. Варто зауважити, що при недостатній кількості відповідних приміщень в містах УРСР спостерігається їх збільшення. Зокрема, протягом 1986-1990 рр. кількість обладнаних місць для проведення урочистих подій зростає на 371 одиницю. У містах Криму чисельність відповідних приміщень у зазначені роки переважно залишалася сталою. А саме, у 1986 р. відповідних приміщень нараховувалося 47, у 1988-1990 рр. – 51. У м. Севастополь спостерігалася тенденція до їх зменшення: у 1986 р. їх чисельність складала 10 одиниць, у 1988 р. – 9, у 1989 – 1990 рр. – 5. [26, арк. 192; 45, арк. 164; 59, арк. 62; 82, арк. 93; 93, арк. 58].

Вагомою перепорою у проведенні обрядів сімейно-особистого характеру для радянських громадян була їх дорожнеча. Так, вартість обряду «Урочиста реєстрація новонародженого» складала 70 крб., в тому числі 3 крб. 50 коп. за послуги обрядового старости, помічника і розпорядника, вартість вокального супроводу – 12 крб., вартість необхідних атрибутів (медаль для новонародженого, обкладинка для свідоцтва про народження, альбом, стрічки) – 17 крб. 05 коп., послуги служби побуту (фотографування, звукозапис урочистої реєстрації) – 65-70 крб. [26, арк. 39]. Вартість обряду «Урочиста реєстрація шлюбу» була іще дорожчою – понад 200 крб. [26, арк. 39].

З метою матеріально-технічного забезпечення проведення вище вказаних обрядів, при Міністерстві побутового обслуговування населення УРСР була створена спеціалізована госпрозрахункова служба. В її складі нараховувалося 11 фірм обрядових послуг «Свято», більше 700 салонів, понад 9 тисяч пунктів прийому замовлень на організаційно-методичне і матеріальне забезпечення сімейних урочистостей [429, с. 22]. Відповідна обрядова фірма «Свято» виникла і в Криму, яка розпочала свою діяльність з грудня 1985 р. До її складу входили Сімферопольський, Ялтинський, Євпаторійський, Керченський, Феодосійський підрозділи міськпобуткомбінатів [149, арк. 43, 57].

У містах Криму продаж товарів для наречених здійснювався в 7 магазинах-салонах з торговою площею 608 кв. м і 3 спеціалізованих відділах непродовольчих магазинів. Товари для новонароджених продавалися в м. Сімферополь в магазині-салоні «Малютка», торгова площа якого складала 157 кв. м, та 6 спеціалізованих відділах [144, арк. 37]. У магазинах-салонах та спеціалізованих відділах для наречених продаж товарів проходив за запрошеннями, які давали право на купівлю товарів протягом одного місяця до одруження і одного місяця після реєстрації шлюбу. У магазинах-салонах організовувалися такі додаткові послуги як надання довідок по телефону про наявність і надходження товарів, прийом попередніх замовлень, продаж товарів у кредит, комплектування весільних наборів, виклик таксі, консультація лікарів [144, арк. 37]. Варто зауважити, що наявні магазини не задовольняли існуючий попит на товари для молодят та новонароджених регіону. Як правило, дані товари були в недостатній кількості та нечисельному асортименті. Зокрема, в торговій мережі не задовольнялася потреба наречених у весільному взутті, одязі чи тканині для його пошиття. Наявні весільні сукні досить часто не відповідали смакам наречених [144, арк. 40; 149, арк. 43].

Обряд «Урочиста реєстрація шлюбу» мав ідеологічне забарвлення. У його змісті акцентували увагу на тому, що створення нової родини це велика відповідальність не лише перед собою, а, в першу чергу, перед Радянською державою і суспільством. Під час проведення даного обряду обов'язково були задіяні такі елементи як запалення молодятами факелу від вічного вогню та покладання квітів до пам'ятника В. Леніна, монумента чи братської могили загиблих воїнів. Дані дійства символізували велику вдячність борцям, які віддали своє життя за Радянську Батьківщину, за можливість будувати своє світле життя та бути щасливими [444, с. 318–320]. У м. Севастополь квіти зазвичай покладали на Сапун-горі, де був створений меморіальний комплекс, присвячений обороні м. Севастополь в роки ВВВ.

Після обміну обручками молодята промовляли такі слова: «Перед обличчям Закону нашої Радянської Батьківщини, перед своїми батьками, друзями і товаришами ми висловлюємо свою волю до спільного життя, як подружжя...

засновники сім'ї і продовжувачі роду свого в ім'я блага нашої держави, безсмертя радянського народу і особистого щастя» [444, с. 321]. Потрібно зазначити, що досить часто дані елементи урочистої реєстрації шлюбу для його учасників носили лише формальний, обов'язковий характер і не мали виховного впливу. Зокрема, запалення Вічного вогню в окремих випадках порівнювали із запалюванням звичайної газової плитки, покладання квітів за парадною метушнею, поспішністю, тріском фотокамер втрачало значення священного ритуалу і ставало лиш престижним елементом весільного обряду [429, с. 35, 41].

Вагомий вплив на проведення післяобрядової весільної урочистості здійснила антиалкогольна кампанія, направлена на викорінення споживання алкогольних напоїв серед радянських громадян. Відповідно до постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму» і нових розроблених сценаріїв післяобрядових урочистостей, змінювався акцент відносно весільного свята. Воно, перш за все, мало перетворитися на безалкогольне, а основою його проведення мали стати не багатолюдність і пишне застілля, а добре підготовлена весільна програма, насичена різноманітними цікавими конкурсами. На думку розробників сценаріїв, весілля мало бути веселим дійством, наближеним до театрального [429, с. 38; 459, с. 61]. Зокрема, розпорядник застілля Ялтинського ЗАГСу М. Богданович на весіллі організовував дружні побажання молодим, пісні і танці на їхню честь, використовував велику кількість прислів'їв на тему родина, загадував загадки. На весіллі в м. Севастополь друзями наречених була розіграна сценка, в якій Нептун вступив у суперечку за наречену із Водяним. Також на даному святі наречені відповідали на тести, пеленали ляльку та співали їй колискові пісні [459, с. 61]. Гости, як і застілля, в безалкогольному весіллі мали відходити на другий план. Побажання та привітання молодятим повинні були звучати у розважальній частині весільного свята під час проведення різноманітних конкурсів [459, с. 61]. Поряд із продуманими безалкогольними весіллями за сценаріями, проводилися і звичайні, тільки без наявності спиртних напоїв. Тоді таке весілля викликало безглузде враження. Адже було дивно, коли за святковим столом, що ломився від м'ясних страв та різних закусок, без наявності алкогольних напоїв,

проголошувалися тости із традиційним «Гірко!» чи незвичним «Солодко!» [429, с. 38]. На безалкогольному весіллі гості за здоров'я молодих пили сік із ожини, полуничний і черешневий напої, квас та спеціально розроблений напій «Весільний», випуск якого був розпочатий в шампанському цеху Севастопольського винного заводу. Напій «Весільний» був приготовлений за технологією шампанських вин з високоякісних сокоматеріалів з мускатних сортів винограду. Ззовні і за смаком він практично не відрізнявся від шампанського, але був без алкоголю. Також вживали напої «Вечірній» і «Святковий», які випускалися на винзаводах Бахчисарайському і радгоспу «Золота балка» [459, с. 61; 236, с. 3].

Відповідно до доповнень, внесених у «Положення про святкові зали», згідно із вище вказаною постановою, на весіллі заборонялося розпивання спиртних напоїв домашнього приготування, сервірування столу наречених здійснювалося без наявності алкогольних напоїв, норма вживання яких становила 200 г в розрахунку на одну дорослу людину, обмежувалася кількість місць для гостей до 30 чол. [7, арк. 80; 144, арк. 46]. Попри всі офіційні заходи, населення УРСР та Криму намагалося всіляко уникати урочисте святкування подій особистого життя без алкогольних напоїв. Зокрема, про такий стан речей красномовно свідчить різке скорочення замовлень на проведення післяобрядових урочистостей в святкових залах Мінпобуту УРСР та збільшення кількості весіль, що проводилися в приватному секторі [7, арк. 80; 26, арк. 107]. З метою уникнення додаткового контролю з боку державних органів, у досліджуваний період також знизилась кількість замовлень на фотографування, кінозйомку, обрядову атрибутику та інші види обрядових послуг. Втрати держави в даному секторі тільки в червні 1985 р. складали 250 тис. крб. [7, арк. 80]. Варто зауважити, що держава всіляко намагалася перешкодити проведенню весіль в приватному секторі. А саме, в ряді областей УРСР було заборонено видавати населенню на прокат тенти і весільні курені, посуд та інший інвентар. Особи, які займалися індивідуальною трудовою діяльністю в сфері музичного обслуговування обрядових і післяобрядових урочистостей, повинні були мати затверджений органами культури репертуар [7, арк. 80; 26, арк. 111].

Одним із найбільш складних за емоційно-психологічним характером радянських обрядів був урочисто-траурний обряд «Похорони». На відміну від релігійного, в радянському ритуалі були відсутні елементи, що стверджували ідею потойбічного життя. Весь його зміст був спрямований на віддання поваги померлому, збереження нащадками пам'яті про нього та продовження розпочатої ним радянської справи [444, с. 155; 409, с. 27].

Відповідальність за впровадження та проведення урочисто-траурного обряду покладалася на Міністерство житлово-комунального господарства УРСР. А саме, у 1973 р. у його складі була створена ритуальна служба, а при всіх обласних, Київському та Севастопольському управліннях комунальних господарств – спеціальні сектори та відділи. Основним завданням ритуальної служби було керівництво роботою підприємств та організацій з надання населенню ритуальних послуг та виробництва предметів ритуального призначення [444, с. 155–156]. Складовими ритуальної служби були бюро ритуальних послуг, Будинки трауру і ритуальні майданчики, кладовища, організатори та виконавці урочисто-траурного обряду «Похорон», підприємства та організації з виробництва предметів ритуального призначення. Одну з важливих ланок в системі ритуальної служби становило бюро ритуальних послуг, адже воно являлося координатором функціонування даної служби. На нього покладалося оформлення всіх документів з поховання померлих, прийом замовлень на виготовлення необхідних предметів, підготовку місць для поховань, забезпечення похорон автотранспортом та музичним супроводом [444, с. 157].

В ідеалі, відповідно до рекомендацій Комісії з радянських традицій, свят та обрядів при Раді Міністрів УРСР, приміщення бюро ритуальних послуг мало бути розташованим в зручній для жителів частині населеного пункту, мати відповідно оформлений зал для прийому замовлень, з виставкою зразків предметів ритуального призначення, та підсобні кімнати [444, с. 157]. Будинки трауру та ритуальні майданчики були основним місцем проведення урочисто-траурного обряду «Похорон». Приміщення Будинків трауру відповідно до типового проекту, розробленого УкрНДІнжпроект Міністерства житлово-комунального господарства

УРСР, у своєму складі мали ритуальні зали, як основні приміщення, кімнати перед-похоронного і похоронного обслуговування: кімнати для очікування, зібрання почесного караулу, для родичів покійного, організатора ритуалу, оркестру, персоналу для підготовки обряду. Також Будинки трауру мали медпункт, радіовузол та холодильну камеру. У досліджуваний період у містах УРСР нараховувалося всього 116 Будинків трауру [444, с. 158].

Оскільки Будинки трауру було неможливо побудувати відразу в усіх містах, на діючих кладовищах рекомендувалося будівництво ритуальних майданчиків і проведення на них урочисто-траурного обряду «Похорон» [444, с. 158]. У містах Криму протягом 1986-1990 рр. кількість ритуальних майданчиків зросла з 27 до 30, в містах УРСР – з 868 до 1002 [26, арк. 200; 45, арк. 230; 59, арк. 79; 82, арк. 106; 93, арк. 68]. У досліджуваний період в УРСР 67 % діючих кладовищ були оснащені спеціальними місцями проведення траурного обряду, будинками трауру, меморіальними залами і ритуальними майданчиками [75, арк. 1]. Якщо взяти до уваги, що чисельність померлих в містах Криму в 1985 р. складала 16,4 тис. людей, в 1990 р. – 8,2 тис., в 1991 р. – 19,3 тис., наявної кількості ритуальних майданчиків було недостатньо для здійснення урочисто-траурного обряду «Похорон» [187, с.13].

На роботу служби ритуальних послуг з боку населення надходило багато нарікань. Вони, перш за все, стосувалися незадовільного матеріально-технічного забезпечення, недостатньої наявності ритуальних послуг та низького рівня культури обслуговування. У досліджуваний період тільки третина комунальних підприємств УРСР, що надавали ритуальні послуги населенню, була забезпечена необхідними виробничими базами, переважна більшість із них знаходилася в пристосованих приміщеннях. Зокрема, в таких приміщеннях розташовувалися цехи і майстерні ритуальної служби в мм Сімферополь, Керч, Судак, Алушта [134, арк. 5; 149, арк. 29–30]. Також бюро ритуальних послуг міст Криму не задовольняло потреби населення на недорогі бавовняно-паперові тканини, ситець червоних і чорних кольорів, бязь, недорогі бавовняно-паперові платки, рушникову тканину, оскільки їх фонди були обмежені [144, арк. 40]. Виробництво вінків, як одного з головних атрибутів обряду «Похорон», стримувалось через виділення недостатньої

кількості рулонів крепового паперу. Щорічна потреба в них складала 5000 тис. рулонів, фактично ж виділяли тільки 1900 тис. рулонів на рік [90, арк. 2]. Загалом в УРСР лише 65 % бюро ритуальних послуг приймали замовлення на весь комплекс ритуальних послуг. При цьому 75 % із загальної кількості їх обсягу складала вартість виготовлення та встановлення пам'ятників [75, арк. 2; 134, арк. 5]. Варто зауважити, що замовники були невдоволені стандартом габаритних розмірів залізобетонних пам'ятників. Були неодноразові звернення населення щодо їх збільшення від 1200 мм до 1700 мм. Але державний плановий комітет УРСР відмовляв у даному проханні, посилаючись на збільшення витрат будівельних матеріалів та підвищення трудомісткості під час виготовлення пам'ятників [45, арк. 73–74, 76].

Досить часто в містах Криму в бюро ритуальних послуг спостерігалася низька культура обслуговування: грубе і нетактовне поводження із замовником, тяганина та недбалість в прийомі і оформленні замовлень, недотримання черговості у їх виконанні. Деякі бюро ритуальних послуг півострова працювали в незручний для населення час [148, арк. 31; 149, арк. 29].

Розповсюдженим явищем був низький рівень благоустрою кладовищ: дві третіх кладовищ в УРСР не мали необхідного благоустрою і постійно обслуговуючого персоналу [134, арк. 5]. Поширювалася і неохайність кладовищ. Зокрема, на найбільшому кладовищі м. Сімферополь прибирання сміття здійснювалося нерегулярно, не підтримувався задовільний стан ритуальних приміщень [148, арк. 31].

Під час організації похорону найбільшою проблемою було придбання гробів та копання ям для померлих. Особливо ця проблема загострилася в кінці періоду перебудови. Трудності із виготовленням гробів були пов'язані, перш за все, із збоями доставки лісоматеріалів. Через дану причину в багатьох областях УРСР, у тому числі і в Криму, були постійні відмови замовникам у наданні даної послуги [90, арк. 1; 134, арк. 5]. Незадовільне копання ям для померлих зумовлювалося недостатньою кількістю потрібної техніки та поганою організацією надання даної послуги. Зокрема, копання могил спеціалізованими підприємствами було

організоване лише в обласних центрах. Вартість цієї послуги кооперативами чи окремими особами в 5-10 разів перевищувала державні ціни та становила 50-100 крб. [134, арк. 5]. Всі ці недоліки зумовлювали невчасне поховання померлих та переповнення моргів [75, арк. 68]. Критичність даної проблеми відображає випадок, що стався влітку 1989 р. на кладовищі м. Севастополь. Під час проведення урочисто-траурного обряду «Похорон» сестра померлої виявила, що на кладовищі відсутня підготовлена яма. Звернувшись до завідуючої, було з'ясовано, що начальник РСУ забрав екскаватори для копання ям на посадку нових дерев. На питання сестри померлої як їм бути в даній ситуації завідуюча відповіла, що нічим зарадити не може, бо підготовленої ями в даний момент не має [284, с. 1].

Урочисто-траурний обряд «Похорони» для населення Криму був коштовний. Його вартість складала 110-160 крб., в залежності від кількості придбання ритуальної атрибутики [284, с. 3]. Варто зазначити, що поховання померлих одиноких громадян здійснювалося за кошти місцевих бюджетів. На одне захоронення в містах виділяли 160 крб., в селах – 115 крб. [134, арк. 5].

Рівень впровадження урочисто-траурного обряду «Похорон» був низький. В УРСР лише кожне третє поховання здійснювалося за даним обрядом. У м. Сімферополь протягом 1985 р. лише 34,8 % поховань були проведені відповідно до вище вказаного обряду, загалом по Криму протягом 1986 р. – 52,8 % [134, арк. 4; 148, арк. 30; 149, арк. 29].

Варто зауважити, що заперечення ідеї вічного життя було також відображене в урочисто-траурному обряді «День пам'яті», який став аналогом релігійним поминальним дням. Його зміст був направлений на переосмислення сенсу людського буття не з точки зору релігійної, а комуністичної моралі, науково-матеріалістичного світогляду [429 с.28]. Урочисто-траурний обряд трактував безсмертя людини не в її душі, а в її думках, які були залишені нею нащадкам [409, с. 28]. Даний обряд проходив у формі мітингів-реквіємів на кладовищах в пам'ять померлих [409, с. 28]. Напередодні проведення Дня пам'яті за рішенням місцевої влади організовувалися суботники по благоустрою кладовищ, під час яких ремонтували і приводили в порядок не тільки могили рідних і близьких, а й

одиначні і братські могили борців за Радянську владу, воїнів, що загинули в роки Другої світової війни [409. с.28]. Загалом День пам'яті проходив напередодні 9 травня [409, с. 28].

У роки перебудови, поряд із здійсненням радянських обрядів, виконувалися і релігійні, зокрема такі як хрещення, вінчання та поховання. Варто зауважити, що в цей час відбулася трансформація державно-релігійних відносин. На початковому етапі перебудови зберігалися всі догми у ставленні держави до релігії, успадковані від попереднього радянського правління. А саме, в релігії керівні органи радянської влади вбачали загрозу існування Радянської держави, ідеологію ворожу комуністичній, яку позиціонували як пережиток різноманітних забобонів. Також продовжувалася боротьба проти лідерів окремих релігійних конфесій. Зокрема, у серпні 1985 р. відбувся суд на Йосипом Терелею – греко-католицьким дисидентом. За редагування восьми випусків бюлетеня «Хроніка Української католицької церкви», написання листа до Ганса Майора – голови комітету німецьких католиків, – розповсюдження теологічної літератури, усні релігійні висловлювання його було засуджено на 7 років таборів [453,с. 438]

У радянському суспільстві ніколи не існувало офіційних заборон на право релігійного сповідання, але діяльність релігійних громад здійснювалася під пильним контролем та тиском державної влади. Крім того, віруючі радянські громадяни відповідно до ст. 50 Конституції УРСР 1978 р. були поставлені в не рівні права з атеїстами. А саме, за останніми закріплювалося право здійснювати атеїстичну пропаганду, за віруючими – лише сповідати будь-яку релігію та відправляти релігійні культу. Здійснення релігійної пропаганди не передбачалося.

У попередні роки радянської влади боротьба проти «релігійних пережитків» здійснювалася шляхом адміністративного, податкового тиску та атеїстичної пропаганди. У досліджуваний період пріоритетом у даній боротьбі було формування у радянських громадян наукового, матеріалістичного світосприйняття [184, с. 165; 395, с. 92]. З цією метою у 1985 р. державні органи радянської влади прийняли рішення про збільшення тиражу Інформаційного бюлетеню Інституту наукового атеїзму в 20 разів [440]. Але потрібно зазначити, що влада на початку

перебудови досить часто використовувала адміністративний ресурс у подоланні «релігійних пережитків». Зокрема, про такий стан речей свідчить той факт, що з метою «оздоровлення» релігійної обстановки та зменшення кількості прохань про реєстрацію релігійних об'єднань у 1985 р. в УРСР за вказівкою Ради у справах релігії було переобладнано в об'єкти соціально-культурного і господарського призначення раніше порожніх 228 культових будівель та 65 будівель були розібрані як аварійні [5, арк. 118–119].

Радянське релігійне законодавство було досить суперечливим. Із одного боку, Конституція УРСР 1978 р. декларувала право кожному радянському громадянину сповідувати будь-яку релігію, з іншого, – таємна інструкція із застосування законодавства про культу, прийнята 16 березня 1961 р., забороняла реєструвати окремі релігійні конфесії, діяльність яких радянська влада оцінювала як антидержавну. До них відносили конфесії свідків Іегови, п'ятидесятників, істинно православних християн, адвентистів-реформаторів та ін. [397]. Але, незважаючи на дану заборону, на території Криму розгорнулася діяльність релігійних громад деяких вище вказаних конфесій. Зокрема, в м. Старий Крим діяли свідки Іегови, в мм. Керч та Феодосія – п'ятидесятники [150, арк. 8; 146, арк. 4, 6, 9]. Місцеві органи влади, опираючись на релігійне законодавство, стосовно «сектантів» здійснювали виховну та попереджувально-профілактичну роботу. Зокрема, представники комісії сприяння контролю за дотриманням релігійного законодавства разом із атеїстичним активом проводили індивідуальні бесіди із віруючими та їх керівниками. До даних бесід залучали керівників підприємств та організацій, де працювали «сектанти». Також практикувалося закріплення за кожним «сектантом» агітатора. Час від часу правоохоронні органи, разом із оперативним комсомольським загonom, здійснювали рейди по місцях можливого проведення молитовних зібрань «сектантів» [146, арк. 4, 6, 9]. Дані методи виховної та профілактичної роботи з незареєстрованими релігійними громадами Криму досить часто здійснювалися формально і безрезультативно. Як правило, робота щодо порушників релігійного законодавства зводилася до епізодичних адміністративних заходів та відвідування керівників сект [150, арк. 8]

Релігійна ситуація в Радянській державі почала змінюватися після січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС, на якому було прийняте рішення про демократизацію суспільства. У січні 1988 р. Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР постановою відмінила дію таємної інструкції 1961 р., і, в свою чергу, дозволила реєструвати релігійні громади раніше заборонених конфесій, а саме, свідків Іегови, п'ятидесятників, істинно православних християн, адвентистів-реформаторів та ін. Поступово радянська влада, замість трактування релігії як пережитку забобонів, почала робити акцент на відновленні ленінських принципів відносно церкви та віруючих [406, с. 3]. Релігія почала сприйматися не як ворожа ідеологія, а як система звичок, сприйняття навколишнього світу. Віруючі для держави поступово почали ставати не окремою категорією населення, а звичайними радянськими громадянами, трудівниками та патріотами Радянської держави. Радянська влада намагалася показати вплив релігійних конфесій у боротьбі за мир, їх значення в благодійній діяльності. Зокрема, у місцевій пресі Криму була надрукована інформація про пожертву Російської православної церкви близько 5 млн. крб. на користь фонду постраждалих від землетрусу у Вірменії, також повідомлялося про щорічне перерахування сакською церквою 5 тис. крб. у Фонд миру та щорічну матеріальну допомогу дитячому фонду та фонду милосердя, сприяння у відновленні пам'ятників та діяльності «Червоного Хреста» [303, с. 3].

Вирішальною історичною подією, яка остаточно змінила полеміку держави відносно релігії, стала зустріч 29 квітня 1988 р. М. Горбачова із патріархом Московським і всієї Руси Піменом. На ній було зазначено, що всі мають одну історію, Батьківщину і майбутнє [406, с. 3]. Розпочалася стрімка реєстрація релігійних громад різних конфесій та передача державою церкві культових споруд. В УРСР протягом 1988 р. було зареєстровано понад 400 релігійних общин, а у 1990 р. – в 10 разів більше – 4 тис. [118, арк. 13]. У Криму у 1988 р. існувало 37 релігійних общин, 14 з яких були православними [411, с. 316]. У травні 1988 р. була прийнята постанова Ради Міністрів УРСР про передачу окремих об'єктів Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника Руській православної церкві, у травні 1990 р. Рада міністрів УРСР прийняла рішення

передати Українській православній церкві окремі об'єкти музейного об'єднання «Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник» [454, с. 141, 318].

Вагомим свідченням трансформації державно-релігійних відносин стало святкування 1000-ліття хрещення Київської Русі на державному рівні. Зокрема, в Москві, в столиці Радянської держави, 10 червня 1988 р. відбувся урочистий акт і концерт, присвячені вказаному дійству. 14-16 червня відповідні урочистості відбулися і в Києві [454, с. 144–145]. Також в межах святкування 1000-ліття хрещення Київської Русі пройшла зустріч Голови президії Верховної Ради УРСР В. Шевченка з представниками духовенства Руської православної церкви, різних церков і релігійних організацій ряду зарубіжних країн [454, с. 145]. Святкування 1000-ліття Київської Русі також відбувалося і на регіональному рівні. Зокрема, в газеті «Культура і життя» від 28 серпня 1988 р. повідомлялося, що урочисті заходи, присвячені даній події відбулися в 14 єпархіях Руської православної церкви [454, с. 160]. У Криму дані святкування розпочалися в м. Сімферополь 12 серпня службою у Свято-Троїцькому соборі [454, с. 156]

Загалом на території УРСР станом на кінець 1990 – початок 1991 рр. діяло 10,7 тис. релігійних громад тридцяти конфесій. Лідируючу позицію серед них займала Українська православна церква Московського патріархату [136, арк. 13]. У Криму паралельно із поверненням кримських татар на історичну Батьківщину, іслам перетворився в організовану національну силу в боротьбі за етнічну єдність і відновлення автономії. На початку 1991 р. на території Криму був створений як релігійний центр Кримський мусульманський кадїот та офіційно діяло 8 мусульманських громад [136, арк. 17].

Після легалізації значно активізували свою діяльність протестантські церкви. З метою розширення сфери впливу і збільшення кількості нових членів протестантськими місіонерами здійснювалася пропаганда свого вчення через пошту надсиланням релігійної літератури, особливо дитячої, агітацією прийняти протестантську віру в містах масового відпочинку, зокрема на стадіонах та літніх майданчиках. Також ними пропонувалися послуги різного характеру в будинках

для престарілих, дитячих будинках та дитячих садках, виправно-трудовах закладах [130, арк. 88; 136, арк. 17].

Варто зауважити, що поряд із відродженням релігійного життя на арену суспільного життя почали виходити астрологи, хіроманти, ворожки. Їх діяльність значно популяризували засоби масової інформації [130, арк. 89].

Логічним кроком у відродженні релігійного життя в Радянській державі та УРСР стали прийняті відповідно 1 жовтня 1990 р. та 23 квітня 1991 р. Закони «Про свободу совісті та релігійні організації», які гарантували та декларували право кожного на свободу совісті [203; 218].

Під впливом відродження релігійного життя в сімейно-побутовій обрядовості поступово почала збільшуватися чисельність здійснення релігійних культів. Зокрема, кількість обрядів вінчання у 1989 р. зросла порівняно з 1985 р. на 4,5 % (становила 6,8 %), обрядів хрещення – на 18,4 % (становила 39,2 %), релігійних поховань – на 7,8 % (становила 27,3 %) [82, арк. 53]. У Криму у 1989 р. кількість обрядів вінчання складала 6,088 тис. або 25,6 % від загальної кількості зареєстрованих шлюбів, кількість обрядів хрещення – 13, 259 тис. або 38,9 % від загальної кількості, кількість релігійних поховань – 0, 735 тис. або 3 % від загальної кількості [82, арк. 6–8].

На кінцевому етапі перебудови комісії по радянським традиціям, святам та обрядам та Рада у справах релігій поступово почали втрачати свої первинні функції. Зокрема, основним змістом роботи цих комісій ставало дослідження, в першу чергу, народних традицій. Рада у справах релігій трансформувалася в інформаційний, консультативний та експертний центр [218].

Висновок до розділу 3

Попри значну увагу влади до сфери охорони здоров'я, ефективність роботи медичних закладів знижувала недостатня кількість медичних кадрів, лікарень, амбулаторій, низький рівень забезпечення медикаментами та медичним устаткуванням. Створення госпрозрахункових поліклінік, кабінетів і відділень, що

утримувалися за рахунок кошторисів спеціальних коштів бюджетних лікувальних закладів та медичних кооперативів, не покращили рівень медичного обслуговування міського населення Криму. Одним із важливих напрямів діяльності медпрацівників була організація заходів з профілактики пияцтва та алкоголізму. Проблеми охорони здоров'я населення Криму поглиблювала несприятлива екологічна ситуація.

Важливе значення відводилося питанням впровадження фізичної культури та спорту в повсякденне життя населення, як одного із засобів покращення продуктивності праці в рамках прискорення соціально-економічного розвитку та виховання населення в дусі любові та відданості власній країні. Масовості фізичної культури та спорту серед населення Криму мав сприяти Всесоюзний фізкультурний комплекс «Готовий до праці і оборони СРСР». Впровадження фізичної культури в повсякдення містян значно гальмувала недостатня матеріально-технічна база.

Політика гласності та демократизації послабила вплив держави на культурне обслуговування населення, розширила культурний ринок, у тому числі і за рахунок раніше заборонених творів. Творча й економічна самостійність установ орієнтувала їх на запити споживачів. Прототипом кінотеатрів у містах Криму стали відеотеки та відеосалони, які створювалися державою, кооператорами та громадськими організаціями (радами профспілок і комітетами комсомолу). Загалом їхній розвиток стримувався недостатньою матеріально-технічною базою. Музичне мистецтво, з одного боку, зберігало громадський мотив, з іншого, – потрапляло під вплив західної культури, звідки набули поширення рок-музика та євродиско. Міське населення Криму відвідувало різноманітні пісенні свята і фестивалі.

Засобом здійснення соціально-економічних трансформацій виступала преса, яка перетворювалася в інструмент боротьби проти консерватизму, противників реалізації реформ на державному та регіональному рівнях. Поряд із цим, відбулося зростання вартості періодичних видань, що змушувало населення відмовлятися від передплати улюблених газет, журналів, тижневиків. Поширеною тенденцією стало порушення термінів доставки преси. Друкована продукція кооперативів, як правило, характеризувалася інформаційно-рекламним характером, низькою якістю.

Осередками організації дозвілля в міських поселеннях Криму були клубні установи, бібліотеки, парки культури і відпочинку, музеї. Як правило, дані заклади культури серед містян Криму не були популярними, оскільки у формах їхньої роботи переважали застарілі методи, а нові – не відповідали інтересам міських мешканців. Почалося створення закладів культури нового типу, розвиток яких стримувався недостатньою матеріально-технічною базою.

Радянська обрядовість охоплювала всі сфери життєдіяльності громадян: суспільно-політичну, професійно-виробничу та сімейно-побутову. Вона несла значний відбиток ідеології, котра поступово втрачала свій вплив.

На початковому етапі перебудови продовжувався курс влади на побудову атеїстичного суспільства і боротьби з релігією, що здійснювалося засобом формування матеріалістичного світогляду. Під впливом демократизації та гласності розпочалося відродження релігійного життя, чому сприяло прийняття Закону «Про свободу совісті». У процесі трансформації державно-релігійних відносин у Криму збільшилася кількість релігійних громад, зросло проведення релігійних обрядів.

ВИСНОВКИ

Внаслідок проведеного дослідження сформульовано й узагальнено основні положення дисертаційного дослідження, які виносяться на захист:

1. Проаналізувавши праці науковців радянського та пострадянського етапів, слід констатувати, що більшість із них зосереджують увагу на окремих аспектах соціального, економічного, релігійного, культурного життя радянського суспільства в умовах перебудови. У сучасній історіографії існує достатня кількість напрацювань з різноманітних проблем повсякденного життя населення УРСР різних періодів радянської доби, однак комплексне дослідження побуту та дозвілля міського населення Криму в 1985-1991 рр. здійснене ще не було. Джерельна база роботи включає три головні групи: 1) матеріали центральних і регіональних державних архівів України; 2) опубліковані матеріали (законодавчі акти органів державної влади СРСР та УРСР, матеріали з'їздів і пленумів Комуністичної партії, статистичні і довідкові матеріали); 3) періодичні видання. Широка джерельна база дає змогу вирішити поставлені завдання. Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, об'єктивності, міждисциплінарності та системності. Застосовані в роботі загальнонаукові та конкретно-історичні методи дозволили науково, комплексно та всебічно проаналізувати повсякденне життя міського населення Криму в 1985-1991 рр.

2. На території Криму розташовувалося 71 міське поселення, в тому числі 55 селищ міського типу, 6 міст районного, 9 – обласного, 1 місто – республіканського підпорядкування. За чисельністю населення міста Криму поділялися на крупні, великі, середні та малі, за соціально-економічними функціями – на багатофункціональні, лікувально-оздоровчі, організаційно-господарські і культурно-побутові, промислові, промислово-транспортні, промислові і лікувально-оздоровчі. Відповідно до соціально-економічних функцій в структурі зайнятості мешканців міст Криму, переважне значення належало промисловості, транспорту, будівництву, агропромисловому-комплексу та рекреаційному господарству. Останнє складало лівову частку зайнятості населення

міст, розташованих у приморській зоні півострова. Основу господарства Криму становили промисловий та агропромисловий комплекси, які були складовою частиною республіканського. Етнічний склад населення Криму в досліджуваний період був строкатий: на півострові проживали кримчани 110 національностей, найчисельнішими серед яких були росіяни, українці, білоруси. У містах Криму за національною ознакою переважали росіяни, українці посідали друге місце в етнічному складі.

Соціально-економічні перетворення доби перебудови зумовили в основному негативний вплив на матеріальний добробут населення Криму. Зокрема, заходи спрямовані на стимулювання виробничої діяльності робітників, з одного боку, призвели до зростання заробітної плати, а з іншого – до збільшення на руках грошової маси, не підкріпленої товарною, що викликало дефіцит та загострення ситуації на споживчому ринку. Додатково диспропорцію між грошовими доходами населення та наявністю споживчих товарів в роздрібній торгівлі посилили Закони СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» та «Про кооперацію». Заходи щодо покращання балансу грошових доходів населення та товарної маси не дали бажаних результатів та ще більше поглибили соціально-економічну кризу.

3. На покращення житлово-побутових умов населення була спрямована програма «Житло-2000». У період перебудови розвивалися різні види житлового будівництва: за рахунок державних асигнувань; на кошти підприємств і організацій; господарським способом; індивідуальне та кооперативне; зведення молодіжних житлових комплексів. Вирішення житлової проблеми передбачалось також за рахунок капітального ремонту наявного житлового фонду та реконструкції комунальних квартир для родинного заселення. Завдання програми «Житло-2000» були економічно необґрунтованими і не вирішили житлового питання багатьох міських мешканців Криму. Основними проблемами виконання програми були: незбалансований приріст побудованих квартир і збільшення черги на поліпшення житлових умов, тривале очікування житла, зловживання при розподілі житлової площі, неякісне будівництво та ремонт житлового фонду. Житлові проблеми в Криму додатково загострювалися позачерговим наданням житла

родинам військових, у зв'язку із виведенням радянських військ із країн Східної Європи та загальним скороченням Збройних Сил СРСР, евакуацією значної кількості родин, потерпілих від аварії на Чорнобильській АЕС, поверненням депортованого населення.

Рівень розвитку комунальної інфраструктури характеризував незадовільний матеріально-технічний стан. Потужність водопроводів у рази перевищувала можливості каналізації, мережа газопроводів не забезпечувала потреб містян. Значна частина міського житлового фонду була газифікована лише скрапленим газом. Основним джерелом постачання води міському населенню Криму був Північнокримський канал. Через недостатню потужність очисних споруд якість води на півострові була низькою і в ряді міських населених пунктів не відповідала загальнодержавним стандартам.

4. У досліджуваний період заходи щодо покращення рівня забезпечення населення споживчими товарами не мали бажаних результатів. Повноцінне виконання завдань «Комплексної програми» гальмувалося недостатньою кількістю підприємств, що виробляли товари групи «Б», незадовільним технічним та матеріально-сировинним забезпеченням. Антиалкогольна кампанія завдала значних збитків та загострила ситуацію на споживчому ринку півострова, перепрофілювання підприємств, у рамках її реалізації, гальмувалося матеріально-технічними чинниками. Внаслідок прийняття ряду нормативних актів відбулося значне підвищення цін на споживчі товари. Діяльність кооперативів та відміна державної монополії на зовнішню торгівлю викликали всеосяжний дефіцит на товари першої необхідності, загострення ситуації на споживчому ринку та проблеми в системі ціноутворення. В основному робота міських кооперативів Криму зводилася до закупівлі споживчих товарів у державній торговій мережі та їх перепродажу із значним завищенням цін. Створення кооперативів у сфері послуг не набуло широкого розвитку. Вагомою причиною стримування кооперативного руху було низьке матеріально-технічне забезпечення та дефіцит сировинної бази. Загалом рівень забезпечення населення продовольчими товарами не відповідав нормам раціонального харчування, промисловими товарами – не задовольняв

основних потреб населення Криму. Розвиток сфери послуг за якісними і кількісними показниками був низьким. Реорганізація Мінпобуту УРСР дезорганізувала побутове обслуговування населення на регіональному рівні. Найважливішими видами громадського транспорту в Криму були: автобуси, таксомотори, тролейбуси, трамваї. Загалом, рівень транспортного обслуговування не задовольняв потреб міського населення Криму. Незадовільний матеріально-технічний стан транспортних засобів та доріг, низький рівень забезпечення паливом, часті порушення розкладу руху складали основний комплекс повсякденних проблем обслуговування міських пасажирів Криму.

5. Попри значну увагу до сфери охорони здоров'я залишилася невирішеною значна кількість проблем. Зокрема, ефективність лікування і профілактики захворювань населення знижувала недостатня кількість медичних кадрів, лікарень, амбулаторій, низький рівень забезпечення медикаментами та медичним устаткуванням. Створення госпрозрахункових поліклінік, кабінетів і відділень, що утримувалися за рахунок кошторисів спеціальних коштів бюджетних лікувальних закладів та медичних кооперативів, не покращили рівень медичного обслуговування міського населення Криму. Медичні кооперативи та госпрозрахункові організації в багатьох випадках не доповнювали, а замінювали роботу державних закладів охорони здоров'я. У рамках реалізації завдань антиалкогольної кампанії одним із важливих напрямків діяльності медпрацівників була організація заходів з профілактики пияцтва та алкоголізму. Внаслідок розміщення в Криму значної кількості підприємств важкої промисловості, проблеми охорони здоров'я населення регіону поглиблювала несприятлива екологічна ситуація, суттєво покращити яку не могли створені екологічні фонди.

Важливе значення відводилося питанням впровадження фізичної культури та спорту в повсякденне життя населення, як одного із засобів покращення продуктивності праці в рамках прискорення соціально-економічного розвитку та виховання населення в дусі любові та відданості власній країні. Тому організація фізкультурно-масової роботи серед міських жителів Криму здійснювалася за

місцем праці, проживання та навчання. Масовості фізичної культури та спорту серед населення Криму, як і Союзу загалом, мав сприяти Всесоюзний фізкультурний комплекс «Готовий до праці і оборони СРСР». Впровадження фізичної культури в повсякдення містян значно гальмувала недостатня матеріально-технічна база.

6. Політика гласності та демократизації значно обмежила вплив держави на культурне обслуговування населення, розширила культурний ринок, у тому числі і за рахунок раніше заборонених творів. Споживачу було надано право самостійно вибирати твори мистецтва для задоволення власних потреб. Творча та економічна самостійність культурних установ орієнтувала їх на запити споживачів. На «домашніх екранах», в кінотеатрах почали з'являтися раніше заборонені твори, основою багатьох кінокартин ставали ліричні почуття. У досліджуваний період прототипом кінотеатрів у містах Криму були відеотеки та відеосалони, які створювалися державою, кооператорами та громадськими організаціями (радами профспілок та комітетами комсомолу). Державні відеотеки та відеосалони не користувалися популярністю серед населення через незадовільний репертуар фільмів, недостатню кількість та низьку якість вітчизняних відеомагнітофонів. У відеосалонах кооперативів та громадських організацій, як правило, демонструвалися не ліцензовані фільми, які пропагували «чужу радянському суспільству мораль». Загалом їхній розвиток стримувався недостатньою матеріально-технічною базою. «Домашній екран» у досліджуваний період був засобом прояву всіх соціально-економічних процесів, які відбувалися на всесоюзному, республіканському та місцевому рівнях. У Криму функціонувало дві програми ЦТ, одна програма УТ та місцеве телебачення. Центром телетрансляції місцевого телебачення в Криму була Сімферопольська телестудія.

На початку перебудови зберігалася налагоджена система контролю над музичним мистецтвом та прослуховуванням радянськими громадянами музичних творів. Поступово, під впливом соціально-економічних перетворень, даний контроль сховався нанівець. Вагому роль у цих процесах відіграли кооперативи, які організовували театральні-концертні заходи в обхід державних установ. Під

впливом демократизації суспільства відбулася легалізація року, який став однією із важливих прикмет періоду перебудови. Великої популярності серед населення того часу набув такий жанр музики як диско (євродиско). Вагомою прерогативою у задоволенні культурних потреб міського населення Криму була змога долучитися до різноманітних Всесоюзних пісенних фестивалів, що проводилися на території півострова («Кримські зорі», «Пісні над проливом»).

Ефективним засобом здійснення соціально-економічних трансформацій в руках влади виступала преса, яка перетворювалася в інструмент боротьби проти консерватизму, противників реалізації реформ на державному та регіональному рівнях. Поряд із цим, відбулося зростання вартості періодичних видань, що змушувало населення відмовлятися від передплати улюблених газет, журналів, тижневиків. Поширеною тенденцією стало порушення термінів доставки преси. Друкована продукція кооперативів, як правило, мала інформаційно-рекламний характер, характеризувалася низькою якістю.

Осередками організації дозвілля в міських поселеннях Криму були клубні установи, бібліотеки, парки культури і відпочинку, музеї. Як правило, дані заклади культури серед містян Криму не були популярними, оскільки у формах їх роботи переважали застарілі методи, а нові – не відповідали інтересам міських мешканців. Також у зазначений період створювалися заклади культури нового типу, зокрема, центри дозвілля, естетичного виховання, культури і дозвілля, розвиток яких стримувався недостатньою матеріально-технічною базою.

7. Радянська обрядовість охоплювала всі сфери життєдіяльності громадян: суспільно-політичну, професійно-виробничу та сімейно-побутову. Вона несла значний відбиток ідеології, котра поступово втрачала свій вплив. До суспільно-політичних свят та обрядів відносили державні, у змісті яких відображався процес становлення радянської державності та ствердження комуністичної ідеології. Важливим елементом особисто-громадських свят містян Криму було патріотичне виховання. До таких обрядів належали «Проводи в Збройні Сили СРСР» та «Урочисте вручення паспорту громадянина СРСР». До професійно-виробничої обрядовості відносили професійні трудові свята та обряди

трудового колективу, зміст яких був націлений на формування у радянських громадян свідомого ставлення до праці на благо держави як до найвищого сенсу в житті. Основу сімейно-побутової обрядовості складали обряди урочистої реєстрації шлюбу та новонароджених, обряд «Похорон». У Радянській державі особисто-сімейні свята трактувалися не лише як події приватного життя окремих громадян, а й як соціально-значимі, що відігравали значну роль в житті радянського суспільства.

На початковому етапі перебудови продовжувався курс влади на побудову атеїстичного суспільства і боротьби з релігією, що здійснювалося засобом формування матеріалістичного світогляду. Під впливом демократизації та гласності розпочалося відродження релігійного життя, чому сприяло прийняття Закону «Про свободу совісті». У процесі трансформації державно-релігійних відносин у Криму збільшилась кількість релігійних громад, зросло проведення релігійних обрядів.

У ході дослідження було встановлено, що подальшого поглибленого вивчення потребують наступні проблеми: вплив кримськотатарського питання на соціокультурний розвиток регіону, посилення русифікації міст Криму та процес денационалізації етнічного складу, повсякденне життя сільських мешканців Криму; вплив антиалкогольної кампанії на економіку регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. Р-2. Рада міністрів Української РСР

Оп. 14

1. Справа 8205. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів, санітарну охорону джерел водопостачання в Українській РСР. 6 квітня 1984 р. – 17 лютого 1986., 183 арк.

2. Справа 8207. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів, санітарну охорону джерел водопостачання в Українській РСР. 5 вересня 1985 р. – 11 березня 1986 р., 208 арк.

3. Справа 8403. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу театрів, мистецьких, концертних закладів і організацій в Українській РСР. 2 січня 1985 р. – 17 січня 1986 р., 189 арк.

4. Справа 8409. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу інститутів культури, культурно-освітніх училищ, клубів, бібліотек, музично-хорового товариства та інших культурно-освітніх закладів, розвиток художньої самодіяльності в республіці. 7 січня 1985 р. – 26 лютого 1986 р., 286 арк.

5. Справа 8411. Листування з союзними республіканськими і обласними організаціями про діяльність Ради в справах релігії при Раді Міністрів УРСР, уповноважених Ради в областях республіки. 20 лютого 1985 р. – 20 лютого 1987 р., 122 арк.

6. Справа 8444. Доповідні записки, інформації, звіти та інші документи по контролю за виконанням постанов (розпоряджень) Ради Міністрів УРСР з питань

розвитку та роботи установ охорони здоров'я в Українській РСР. 13 лютого – 25 жовтня 1985 р., 153 арк.

7. Справа 8447. Матеріали засідань комісії (листи, протоколи, стенограми). 14 березня – 14 грудня 1985 р., 169 арк.

Оп. 15

8. Справа 293. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів, санітарну охорону джерел, водопостачання в Українській РСР 6 січня – 5 грудня 1986 р., 273 арк.

9. Справа 294. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів, санітарну охорону джерел, водопостачання в Українській РСР 18 червня 1986 р. – 20 січня 1987 р., 291 арк.

10. Справа 299. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію об'єктів каналізації 22 січня 1986 – 25 березня 1987 р., 220 арк.

11. Справа 303. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про будівництво, експлуатацію і ремонт державного, кооперативного, індивідуального житлового фонду та адміністративних приміщень в Українській РСР. 02 січня 1986 р. – 26 лютого 1987 р., 208 арк.

12. Справа 406. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу Міністерства торгівлі УРСР, Укоопспілки та організацію торгівлі і розвиток торговельної сітки в Українській РСР. 28 січня – 12 грудня 1986 р., 307 арк.

13. Справа 414. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про організацію громадського харчування в Українській РСР. 9 січня 1986 р. – 22 січня 1987 р., 148 арк.

14. Справа 417. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про розвиток кінематографії та роботу установ та організацій по кінематографії в Українській РСР. 9 січня. – 29 грудня 1986 р., 121 арк.

15. Справа 425. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу інститутів культури, культурно-освітніх училищ, клубів, бібліотек, музично-хорового товариства та інших культурно-освітніх закладів, розвиток художньої самодіяльності в республіці. 6 січня 1986 р. – 21 серпня 1987 р., 105 арк.

16. Справа 735. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів, санітарну охорону джерел, водопостачання в УРСР. 1 липня 1987 р. – 3 лютого 1988р., 308 арк.

17. Справа 756. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про забезпечення комунально-побутових потреб республіки у природному і зрідженому газі. Питання будівництва та експлуатації об'єктів, газопостачання міст, селищ і сільських населених пунктів. 7 січня – 31 грудня 1987 р., 225 арк.

18. Справа 761 Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про надання житлової площі в будинках місцевих Рад народних депутатів, підприємств і організацій. 20 травня 1987 – 17 лютого 1988., 243 арк.

19. Справа 763. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про будівництво, експлуатацію і ремонт державного, кооперативного, індивідуального житлового фонду та адміністративних приміщень в Українській РСР. 4 січня 1987 р. – 6 липня 1988 р., 246 арк.

20. Справа 847. Лист Мінторгу УРСР і доповідна записка Держплану УРСР про роздрібні ціни на плодоовочеву продукцію. 26 серпня – 22 вересня 1987 р., 8 арк.

21. Справа 850. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про торгівлю товарами номенклатури Укроптбакалії, хлібом, хлібобулочними виробами, борошном, крупою рослинним маслом, картоплею, овочами і фруктами. 9 січня 1987 р. – 22 квітня 1988 р., 243 арк.

22. Справа 857. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу установ і організацій по кінематографії в Українській РСР. 13 січня 1987 р. – 1 лютого 1988 р., 179 арк.

23. Справа 865. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу інститутів культури, культурно-освітніх училищ, клубів, бібліотек, музично-хорового товариства та інших культурно-освітніх закладів, розвиток художньої самодіяльності в республіці. 3 лютого 1987 р. – 12 квітня 1988 р., 286 арк.

24. Справа 884. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про розвиток фізичної культури і спорту, роботу туристсько-екскурсійних організацій в Українській РСР. 9 січня – 21 вересня 1987 р., 234 арк.

25. Справа 890. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про медичне обслуговування населення в Українській РСР. 8 січня 1987 р. – 1 лютого 1988 р., 312 арк.

26. Справа 893. Листування з республіканськими установами, організаціями і комісіями. Статистична звітність про впровадження радянської обрядовості, матеріально-технічному та кадровому забезпеченню за 1986 рік. 8 січня – 18 грудня 1987 р., 266 арк.

27. Справа 1136. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про використання ресурсів товарів номенклатури Укруптмясомолторгу і Укррибпромзбуту, закупку по цінам за домовленістю і кооперативну торгівлю продуктами тваринництва. 6 січня 1988 р. – 20 лютого 1989 р., 191 арк.

28. Справа 1137. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про торгівлю товарами номенклатури Укруптбакалії, хлібом, хлібобулочними виробами, борошном, крупою рослинним маслом, картоплею, овочами і фруктами. 29 грудня 1987 р. – 31 березня 1989 р., 254 арк.

29. Справа 1140 Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про організацію громадського харчування в Українській РСР. 4 січня 1988 р. – 12 січня 1989 р., 162 арк.

30. Справа 1176. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями з загальних питань житлово-комунального господарства. 14 січня – 22 грудня 1988 р., 179 арк.

31. Справа 1177. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів. 6 січня – 29 вересня 1988 р., 331 арк.

32. Справа 1178. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів. 14 липня 1988 р. – 25 травня 1989 р., 290 арк.

33. Справа 1179 Листування з питань забезпечення комунально-побутових потреб республіки у природному і зрідженому газі. Питання будівництва та експлуатації об'єктів газопостачання міст селищ і сільських населених пунктів. 8 січня 1988 р. – 31 липня 1989 р., 195 арк.

34. Справа 1182. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію об'єктів каналізації. Охорона водних джерел від забруднення. 4 січня 1988 р. – 30 березня 1989 р., 306 арк.

35. Справа 1183. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про надання житлової площі в будинках місцевих Рад народних депутатів, підприємств і організацій. 25 липня 1986 р. – 23 листопада 1988 р., 295 арк.

36. Справа 1186. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про будівництво, експлуатацію і ремонт державного, кооперативного, індивідуального житлового фонду та адміністративних приміщень в Українській РСР. 04 січня 1987 р. – 24 серпня 1988 р., 205 арк.

37. Справа 1187. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про будівництво, експлуатацію і ремонт державного, кооперативного, індивідуального житлового фонду та адміністративних приміщень в Українській РСР. 3 – 27 травня 1989 р., 202 арк.

38. Справа 1188. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями з питань роботи теплового господарства і економії топливно-енергетичних ресурсів. Підготовка житлового фонду до зими. 7 січня. – 20 грудня 1988 р., 149 арк.

39. Справа 1196. Доповідні записки, доручення Ради Міністрів УРСР, інформації, звіти міністерств і відомств про розвиток і роботу пасажирського автомобільного транспорту загального користування. 21 січня 1988 р. – 20 грудня 1989 р., 44 арк.

40. Справа 1253. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про розвиток кінематографії та роботу установ і організацій по кінематографії в Українській РСР. 7 січня – 21 грудня 1988 р., 104 арк.

41. Справа 1261. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу інститутів культури, культурно-освітніх училищ, клубів, бібліотек, музично-хорового товариства та інших культурно-освітніх закладів, розвиток художньої самодіяльності в республіці. 22 січня 1988 р. – 4 липня 1989 р. 235 арк.

42. Справа 1262. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про капітальне будівництво і ремонт інститутів, училищ, клубів, бібліотек, музеїв та інших культурно-освітніх закладів в Українській РСР. 8 січня 1988 р.– 24 лютого 1989 р., 138 арк.

43. Справа 1284. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про розвиток фізичної культури і спорту, роботу туристсько-екскурсійних організацій в Українській РСР. 04 січня 1988 р. – 16 січня 1989 р., 263 арк.

44. Справа 1289. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про розвиток і роботу кураторів, санаторіїв і будинків відпочинку в Українській РСР. 28 січня 1988 р. – 24 грудня 1989 р., 146 арк.

45. Справа 1297. 1. Листування з республіканськими міністерствами, відомствами з дорученнями Ради Міністрів УРСР з питань причетних до радянської обрядовості. 2. Статистична звітність про впровадження радянської обрядовості,

матеріально-технічному та кадровому забезпеченню. 4 лютого 1988 р. – 1 квітня 1988 р., 264 арк.

46. Справа 1501. Листування з республіканськими міністерствами і відомствами про побутове обслуговування населення. 2 січня 1989 р. – 27 лютого 1990 р., 194 арк.

47. Справа 1518. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про торгівлю товарами номенклатури Укроптбакалії, хлібом, хлібобулочними виробами, борошном, крупою рослинним маслом, картоплею, овочами і фруктами. 6 січня – 18 грудня 1989 р., 198 арк.

48. Справа 1522 Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про організацію громадського харчування в Українській РСР. 6 січня 1989 р. – 15 червня 1990 р., 276 арк.

49. Справа 1530. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів. 6 липня – 25 грудня 1989 р., 165 арк.

50. Справа 1531. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів. 7 серпня 1989 р. – 22 лютого 1990 р., 170 арк.

51. Справа 1532. Листування по питанню забезпечення комунально-побутових потреб республіки у природному і зрідженому газі. Питання будівництва та експлуатації об'єктів міст, селищ і сільських населених пунктів. 12 січня 1989 р. – 14 лютого 1990 р., 228 арк.

52. Справа 1544. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про будівництво, експлуатацію та ремонт державного та індивідуального житлового фонду в Українській РСР. 09 січня 1989 р. – 12 лютого 1990 р., 193 арк.

53. Справа 1635. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу театрів, мистецьких, концертних закладів і організацій в Українській РСР, Спілко композиторів України, Музично-хорового товариства. 10 січня 1989 р. – 9 червня 1990 р., 249 арк.

54. Справа 1636. Проекти комплексної програми розвитку культури в УРСР і довгострокової програми розвитку сфери культури в СРСР та матеріали до них, а також документи про діяльність театральних організацій. 30 серпня 1989 р. – 6 серпня 1990 р., 229 арк.

55. Справа 1642. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу інститутів культури, культурно-освітніх училищ, клубів, бібліотек, музично-хорового товариства та інших культурно-освітніх закладів, розвиток художньої самодіяльності в республіці. 24 січня 1989 р. – 5 січня 1990 р., 148 арк.

56. Справа 1659. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про розвиток фізичної культури і спорту, роботу туристсько-екскурсійних організацій в Українській РСР. 2 лютого 1989 р. – 25 січня 1990 р., 222 арк.

57. Справа 1665. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про медичне обслуговування населення в Українській РСР. 16 січня – 25 грудня 1989 р., 215 арк.

58. Справа 1668. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про забезпечення медичних установ медикаментами, автотранспортом, та про розвиток та роботу аптечної мережі і виробничих об'єднань системи «Укрголомедтехніка» в Українській РСР. 26 січня 1989 р. – 20 лютого 1990 р., 150 арк.

59. Справа 1675. Статистична звітність про впровадження радянської обрядовості, матеріально-технічному та кадровому забезпеченню. 27 березня – 13 квітня 1989 р., 85 арк.

60. Справа 1902 листування з союзними установами та організаціями з питань побутового обслуговування населення. 9 січня – 24 грудня 1990 р., 185 арк.

61. Справа 1907. Листування з міністерствами і відомствами УРСР, обл.(міськ) виконкомами та іншими республіканськими організаціями з питань кооперативної та індивідуальної трудової діяльності. 1 січня – 27 грудня 1990 р., 154 арк.

62. Справа 1924. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про організацію громадського харчування в Українській РСР. 12 січня. – 12 жовтня 1990 р., 166 арк.

63. Справа 1925. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про організацію громадського харчування в Українській РСР. 30 червня 1990 р. – 14 лютого 1991 р., 154 арк.

64. Справа 1927. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями по загальних питаннях житлово-комунального господарства. 4 січня – 29 жовтня 1990 р., 265 арк.

65. Справа 1928. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями по загальних питаннях житлово-комунального господарства. 2 квітня 1990 р. – 17 січня 1991 р., 237 арк.

66. Справа 1929. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів. 05 січня. – 18 вересня 1990., 244 арк.

67. Справа 1930. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів. 20 липня 1990 р. – 21 січня 1991 р., 248 арк.

68. Справа 1931. Забезпечення комунально-побутових потреб республіки у природному і зрідженому газі. Питання будівництва і експлуатації об'єктів газопостачання міст, селищ і сільських населених пунктів. 2 січня 1990 р. – 15 січня 1991 р., 311 арк.

69. Справа 1935 Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію об'єктів каналізації. Охорона водних джерел від забруднення. 5 січня 1990 р. – 28 січня 1991 р., 221 арк.

70. Справа 1937. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями по питанню розподілу і надання житлової площі в будинках місцевих Рад народних депутатів, підприємств і організацій. 2 липня 1990 р. – 7 серпня 1991 р., 235 арк.

71. Справа 1938. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про надання жилої площі в будинках житлово-будівельних кооперативів, експлуатація і ремонт такого житла. Бронювання та обмін квартир. гуртожитки. 25 грудня 1989 – 21 березня 1991 р., 185 арк.

72. Справа 1940. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями по питанню будівництва, експлуатації і ремонту державного та індивідуального житлового фонду в Українській РСР. 5 липня 1990 р. – 04 січня 1991 р., 297 арк.

73. Справа 1941. Підготовка житлово-комунального господарства до зими. Листування з питань роботи теплового господарства і економії паливно-енергетичних ресурсів. Економія матеріальних ресурсів. Використання вторинної сировини. 15 січня 1990 р. – 24 січня 1991 р., 148 арк.

74. Справа 1943. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями по питанню забезпечення житлом військовослужбовців, звільнених в запас або відставку, виділення житла МО УРСР, відселення з закритих воєнних містечок. 17 січня – 18 липня 1990 р., 207 арк.

75. Справа 1947. Питання розвитку і роботи підприємств комунального обслуговування (готелі, кладовища, крематорії, комбінати). Комунальне обслуговування населення в сільській місцевості підприємствами Мінжилкомунгоспу УРСР. Експлуатація спецавтотранспорту Мінжилкомунгоспу УРСР. 7 лютого 1990 р. – 24 січня 1991 р., 88 арк.

76. Справа 2053. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу театрів, мистецьких, концертних закладів і організацій в Українській РСР, Спілко композиторів України, Музично-хорового товариства. 17 січня – 28 серпня 1990 р., 298 арк.

77. Справа 2059. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу музеїв в Українській РСР. 2 січня 1990 р. – 25 серпня 1991 р., 271 арк.

78. Справа 2060. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу інститутів культури, культурно-освітніх училищ, клубів,

бібліотек, музично-хорового товариства та інших культурно-освітніх закладів, розвиток художньої самодіяльності в республіці. 10 січня 1990 р. – 5 травня 1991 р., 225 арк.

79. Справа 2061. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про капітальне будівництво і ремонт інститутів, училищ, клубів, бібліотек, музеїв та інших культурно-освітніх закладів в Українській РСР. 16 січня 1990 р. – 31 січня 1991 р., 92 арк.

80. Справа 2084. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про розвиток і роботу курортів і санаторіїв в Українській РСР. 15 січня 1990 р. – 16 січня 1991 р., 222 арк.

81. Справа 2085. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про медичне обслуговування населення, роботу медичних інститутів і училищ та використання кадрів системи охорони здоров'я в Українській РСР. 3 січня – 5 листопада 1990 р., 299 арк.

82. Справа 2101. Статистична звітність про впровадження радянської обрядовості, матеріально-технічному та кадровому забезпеченню за 1989 р. 12 січня – 19 березня 1990 р., 111 арк.

83. Справа 2376 Доповідні, записки, інформації, звіти та інші документи по контролю за виконанням рішень Уряду з питань розвитку платних послуг населенню. 16 травня – 25 липня 1991 р., 40 арк.

84. Справа 2379 Листування міністерствами і відомствами УРСР, обл.(міськ) виконкомами та іншими республіканськими організаціями з питань виробництва товарів народного споживання. 1 лютого – 06 листопада 1991 р., 97 арк.

85. Справа 2407. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів. 11 січня 1991 – 17 жовтня 1991 р., 250 арк.

86. Справа 2408. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про проектування, будівництво і експлуатацію водопроводів. 01 липня 1991 р. – 9 березня 1992., 337 арк.

87. Справа 2409 Листування про забезпечення комунально-побутових потреб республіки у природному та зрідженому газі. Питання будівництва та експлуатації об'єктів газопостачання міст, селищ і сільських населених пунктів. 17 грудня 1990 р. – 29 жовтня 1991 р., 167 арк.

88. Справа 2414. Листування по питанню проектування, будівництва та експлуатації об'єктів каналізації. Охорона водних джерел від забруднення. 17 січня – 09 грудня 1991 р., 125 арк.

89. Справа 2420. Листування з питань забезпечення житлом військовослужбовців, звільнених в запас або відставку. Виділення житла МО УРСР. Відселення з закритих воєнних містечок 17 січня 1991 р. – 24 січня 1992 р., 285 арк.

90. Справа 2423. Листування з питань розвитку і роботи підприємств комунального обслуговування (готелі, кладовища, крематорії, комбінати). Комунальне обслуговування населення в сільській місцевості підприємствами Держжитлокомунгоспу УРСР. Експлуатація спецавтотранспорту Держжитлокомунгоспу УРСР. 30 січня – 14 жовтня 1991 р., 44 арк.

91. Справа 2505. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про розвиток кінематографії та роботу установ і організацій по кінематографії в Українській РСР. 09 січня – 26 грудня 1991 р., 74 арк.

92. Справа 2513. Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про роботу інститутів культури, культурно-освітніх училищ, клубів, бібліотек, музично-хорового товариства та інших культурно-освітніх закладів, розвиток художньої самодіяльності в республіці. 3 січня 1990 р. – 27 грудня 1991 р., 221 арк.

93. Справа 2602. Листування з республіканськими міністерствами та відомствами про радянську обрядовість. Статистична дані про впровадження обрядовості в республіці за 1990 р. 14 березня – 29 квітня 1991 р., 73 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет комуністичної партії України. Відділ загальний, III сектор

Оп. 25

94. Справа 2882. Справки работников ЦК Компартии Украины, Совмина УССР, министерств и ведомств о снабжении населения продовольственными товарами, торгового обслуживания населения в праздничные и предпраздничные дни нового 1986 г. и по вопросам бытового обслуживания, об изменении цены на отдельные товары. О закупке за границей импортных товаров. 27 февраля 1985 р. – 26 июня 1986 р., 65 арк.

95. Справа 2992. Інформації Президії ВР УРСР, Ради міністрів України, Укрпрофради до ЦК КПУ про наслідки роботи про розселенню, працевлаштуванню забезпеченню житлом евакуйованих з зони ЧАЕС, з інших питань 22 травня 1986 р. – 12 лютого 1987 р., 36 арк.

96. Справа 3005. Доповідні записки, інформації ЦК Компартії України, його відділу торгівлі і побутового обслуговування, Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України, обкомів партії, Ради Міністрів УРСР, Держплану України, Держагропрому республіки, міністерств про роботу Міністерства побутового обслуговування населення УРСР, забезпечення населення республіки продуктами харчування, постачання непродовольчими товарами, стан торгівлі, роботу харчової промисловості і споживчої кооперації. 11 січня – 26 грудня 1986 р., 96 арк.

97. Справа 3088. Спільні постанови ЦК КПРС та РМ СРСР з питань народного господарства, культурного будівництва, інформації, довідки секретарів, завідуючих відділами ЦК КПУ, РМ УРСР про їх виконання. 15 січня 1986 р. – 7 січня 1987 р., 245 арк.

98. Справа 3170. Рішення Комітету партійного контролю при ЦК КПРС, доповідні записки, інформації, листи, довідки ЦК компартії України і його відділів, обкомів партії, Держплану УРСР, республіканських міністерств про основні напрями прискорення житлової проблеми в країні, заходи по покращенню житлових, комунально-побутових умов життя, та інших питаннях будівництва. 12 січня 1987 р. – 9 січня 1988 р. 161 арк.

99. Справа 3188. Рішення Комітету партійного контролю при ЦК КПРС, доповідні записки, інформації, ЦК КП України Закарпатського обкому партії,

республіканських міністерств, Укоопспілки про хід виконання в Українській РСР постанови ЦК КПРС «Про комплексну програму розвитку товарів народного вжитку на 1986 – 2000 роки», неправомірне збільшення виробництва і продажу алкогольних напоїв, поставку обладнання для легкої промисловості, інших питань торгівлі. 29 січня – 25 грудня 1987 р., 51 арк.

100. Справа 3189. Доповідні записки ЦК КП України, Ради Міністрів УРСР, Держагропрому про постачання населення, роботу кооперативів і розширення індивідуальної трудової діяльності. 19 лютого 1987 р. – 30 березня 1988 р., 42 арк.

101. Справа 3337. Звіти, інформації ЦК Компартії України обкомів партії, Ради Міністрів УРСР, Міністерства охорони здоров'я України про проведену роботу ЦК партії, республіканськими, місцевими партійними, радянськими органами по посиленню боротьби з пияцтвом, алкоголізмом, наркоманією. 15 січня – 23 березня 1988 р., 77 арк.

102. Справа 3358. Рішення комітету партійного контролю при ЦК КПРС про недоліки в організаційній і політичній роботі партійних організацій і керівних кадрів підприємств Мінлегпрому республіки у зв'язку з Законом СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)». Доповідні записки, інформації ЦК Компартії України, його соціально-економічного відділу, Ради Міністрів УРСР про виробництво товарів народного споживання. 25 лютого – 14 грудня 1988 р., 38 арк.

103. Справа 3359. Доповідні записки, інформації ЦК Компартії, його відділу будівництва і міського господарства, Ради Міністрів УРСР про недоліки в ритуально-похоронному обслуговуванні населення, торгівлі цукром, підвищення цін на деякі товари, роботу кооперації. 2 лютого – 22 листопада 1988 р., 43 арк.

Оп. 32

104. Справа 2225. Справки отделов ЦК Компартии Украины по письмам партийных комитетов, Советов Министров УССР, творческих союзов, других организаций по вопросам культуры и искусства. 14 января – 23 декабря 1985 р., 105 арк.

105. Справа 2265. Справки и информации отдела торговли и бытового обслуживания ЦК Компартии Украины, партийных комитетов, министерств и

ведомств по вопросам торговли и бытового обслуживания населения республики. 25 января 1985 г. – 2 января 1986 г., 118 арк.

106. Справа 2310. Проект державного бюджету УРСР на 1987, аналіз рівня цін на сільськогосподарську продукцію на колгоспних ринках, зниження роздрібних цін на товари народного вжитку. 7 січня 1986 р. – 1 жовтня 1986 р., 21 арк.

107. Справа 2316. Записки, довідки, інформації відділів ЦК Компартії України, обкомів партії, Ворошиловградського обкому партії, міністерств і відомств, виробничих об'єднань про виконання планів виробництва товарів народного вжитку, стан швейної промисловості, постачання деревиною, підвищення якості телевізорів, інші питання розвитку промисловості товарів широкого вжитку. 15 січня 1986 р. – 26 лютого 1987 р., 50 арк.

108. Справа 2320. Записки, довідки, інформації, телеграми секретарів ЦК Компартії України, його відділів, обкомів партії міністерств, відомств СРСР та УРСР про стан і хід житлового будівництва, використання на це коштів, зароблених на Всесоюзному комуністичному суботнику, створення молодіжних житлових комплексів, організацію житлових кооперативів для працюючих в північно-східних районах СРСР. 4 лютого 1986 р. – 27 січня 1987 р., 145 арк.

109. Справа 2332. Записки, довідки, інформації, телеграми відділу торгівлі та побутового обслуговування ЦК компартії України, обкомів партії, Ради Міністрів і Держплану УРСР, міністерств, відомств СРСР та УРСР, Укоопспілки про стан торгівлі, громадського харчування, виділення додаткових фондів, вдосконалення систем торговельних організацій, задоволення попиту сільського населення на товари легкої промисловості, отруєння дітей у диткомбінаті Дніпропетровська, інші питання торговельної діяльності. 24 січня – 30 грудня 1986 р., 80 арк.

110. Справа 2364. Записки, довідки, інформації відділів ЦК Компартії України, обкомів партії, Інституту наукового атеїзму АСН при ЦК КПРС, Інституту історії партії при ЦК КП України, спілки письменників СРСР, Радянського комітету захисту миру, академічних установ АН УРСР з питань ідеологічної

роботи, контрпропагандистської діяльності, організації політичного і економічного навчання у партійних організаціях України в 1987/1988 учбовому році. 15 січня – 28 грудня 1987 р., 130 арк.

111. Справа 2402. Записки, довідки, інформації, телеграми, листи ЦК Компартії України, партійних і радянських органів, Ради Міністрів, Міністерства торгівлі УРСР, Укоопспілки, інших міністерств і відомств про стан торгівлі, торговельне обслуговування відпочиваючих у курортних зонах, забезпечення населення цукром, м'ясом, маслом, жирами, постачання паливом, поліпшення технічного обслуговування побутової радіоелектронної техніки. 9 березня – 31 грудня 1987 р., 90 арк.

112. Справа 2403. Записки, довідки, інформації відділів ЦК Компартії України Ради Міністрів УРСР, союзних і республіканських міністерств про поліпшення матеріально-побутових умов багатодітних родин, ветеранів партії, медичне обслуговування жителів Києва, встановлення персональних пенсій, про стан у Київському науково-дослідному інституті клінічної і експериментальної хірургії, участь у XXIV літніх Олімпійських іграх, інші питання соціального забезпечення, охорони здоров'я, фізкультури і спорту. 26 березня 1987 р. – 27 січня 1988 р., 107 арк.

113. Справа 2457. Записки, довідки, інформації ідеологічного відділу Цк Компартії України, партійних і радянських органів, ЦК ЛКСМУ, Держкомвидавів СРСР і УРСР, інших міністерств і відомств, творчих спілок і наукових установ з питань видавництва і поліграфії, роботи редакцій газет і журналів, про підсумки підписки на періодичну пресу на 1989 рік 2 лютого. – 29 грудня 1988 р., 191 арк.

114. Справа 2479. Записки, довідки, інформації відділів легкої промисловості і товарів народного вжитку ЦК КПРС, економічного відділу ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, Держкомстату УРСР, міністерства легкої і місцевої промисловості України, Київського міськвиконкому, підприємств і трудових колективів з питань роботи підприємств легкої, місцевої деревообробної промисловості, виробництва товарів народного вжитку. 29 березня 1988 р. – 31 січня 1989 р., 39 арк.

115. Справа 2480. Матеріали наради секретарів обкомів партії у ЦК Компартії України з питань збільшення випуску товарів широкого вжитку (тексти випуску секретарів ЦК партії С. І. Гуренка, довідки, інформації, списки учасників) 24 березня 1988 р., 84 арк.

116. Справа 2484. Записки, довідки, інформації секретарів ЦК Компартії України, його відділу будівництва і міського господарства, партійних і радянських органів, Президії Верховної Ради УРСР, міністерств і відомств УРСР, Укрпрофради про розвиток комунального господарства в містах і сільській місцевості, УРСР у будівництві Парку Дружби у м. Ульяновську, поліпшення житлових умов населення. 28 березня 1988 р. – 19 червня 1989 р., 69 арк.

117. Справа 2501. Записки, довідки, інформації секретарів ЦК Компартії України, відділів ЦК партії, Міністерства торгівлі УРСР, Держкомітету УРСР по цінах про стан організації торгівлі продовольчими і непродовольчими товарами, забезпечення населення шкільною формою, труднощі з постачанням цукру, мила, миючих засобів, аналіз діяльності кооперативів. 11 січня – 06 грудня 1988 р., 48 арк.

118. Справа 2556. Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК КП України, партійних органів, відділів НРУ, громадських організацій, підприємств про проведення наради перших секретарів обкомів партії і голів облвиконкомів, поліпшення інформування населення, стан системи політичної освіти, організацію Союзу трудящих України за перебудову, створення перепон у діяльності НРУ, заборону мітингів, релігійну обстановку, розширення участі жіноцтва у політичних процесах та інші питання масової політичної роботи. 7 січня 1989 р. – 10 квітня 1989 р., 74 арк.

119. Справа 2560. Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України, його відділів, ЦК КП Узбекистану, Міністерства культури УРСР, творчих спілок і громадських організацій, трудових колективів про вдосконалення концертної діяльності на Україні, роботу Українського фонду культури, Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, комплектування фондів бібліотек, створення товариства кобзарів, забезпечення додатковими

приміщеннями музеїв, інші питання діяльності творчих спілок, установ культури, фізкультури і спорту. 27 лютого 1989 р. – 7 лютого 1990 р., 156 арк.

120. Справа 2568. Інформації, листи, довідки ЦК КПРС, ЦК Компартії України, його відділів, партійних, профспілкових і радянських органів, міністерств, видавництв, редакцій журналів і газет про роботу видавництв, редакцій журналів, газет, стан поліграфічної бази. 10 січня – 20 листопада 1989 р., 232 арк.

121. Справа 2577. Записки, довідки, листи секретарів ЦК КП України до ЦК КПРС, соціально-економічного відділу ЦК КП України, Ради міністрів УРСР, Укрпрофради, міністерств, відомств і підприємств УРСР про виконання питань, порушених у ході візиту М. С. Горбачова, пропозиції щодо прискорення науково-технічного прогресу, результати виконання планів економічного і соціального розвитку за 1989 р. і 4 роки п'ятирічки, проект державного плану на 1990 р., підсумки комуністичного суботника, стан кооперативного руху в Україні, положення у вугільній промисловості Донбасу внаслідок страйків, невідкладні проблеми розвитку економіки і соціальної сфери Одеської області, інші питання управління народним господарством. 5 січня 1989 р. – 30 січня 1990 р., 246 арк.

122. Справа 2579. Інформаційні матеріали соціально-економічного відділу ЦК Компартії України, міністерств, відомств і наукових установ з актуальних питань політичного і соціально-економічного розвитку. 5 листопада 1989 р. – 30 листопада 1989р., 110 арк.

123. Справа 2591. Листи, телеграми партійних і державних органів, виробничих об'єднань, фабрик і заводів, кооперативу «Радуга» до ЦК Компартії України про матеріально-технічне забезпечення, зміни в плані здачі лому кольорових металів. 3 жовтня – 12 лютого 1989 р., 201 арк.

124. Справа 2594. Листи кооперативів до ЦК КПУ про матеріально-технічне забезпечення, придбання автомобілів 1 січня – 2 жовтня 1989 р., 117 арк.

125. Справа 2599. Листи, інформації Міністерства культури УРСР, Правління Спілок письменників і кінематографістів України Київської кіностудії ім. А. П. Довженка, Держтелерадіо УРСР до ЦК Компартії України про стан телебачення і радіомовлення, кінематографії, організацію платного відеопоказу,

захоронення у києві померлих у в'язниці поетів В. Стуса, Ю. Литвина, А. Тихого, інших питань роботи Спілок. 10 січня 1989 р. – 10 січня 1990 р., 113 арк.

126. Справа 2600. Записки, довідки, інформації відділів ЦК України, партійних радянських органів, Ради Міністрів УРСР, міністерств і відомств, Укрпрофради про зменшення фондів окремих товарів, виділених Україні, складний стан постачання населення продовольчими товарами, підготовку підприємств торгівлі до навчального року, інші питання торгівлі та громадського харчування. 16 січня – 28 грудня 1989 р., 91 арк.

127. Справа 2601. Листи, телеграми Ради Міністрів УРСР, Міністерства торгівлі України, Держагропрому УРСР, державних установ до ЦК Компартії України про стан торгівлі окремими товарами, постачання продуктами харчування, з інших питань роботи торгівлі, харчової промисловості. 15 березня – 21 грудня 1989 р., 38 арк.

128. Справа 2606. Записки, довідки, листи до ЦК КПРС, ЦК Компартії України, його державно-правового відділу, Ради Міністрів УРСР, Горлівського міськвиконкому ЦК КП України про виконання планів житлового будівництва, завдань комплексної програми «Житло – 2000» в УРСР, виділення додаткових матеріальних ресурсів для утриманні житлового фонду Горлівки, використання вторинних ресурсів у житлово-комунальному господарстві, забезпечення житлом родин звільнених у запас офіцерів і прапорщиків у Дніпропетровську. 23 травня – 30 грудня 1989 р., 21 арк.

129. Справа 2610. Записки, довідки, інформації, листи ЦК КП України, соціально-економічного відділу ЦК партії, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів УРСР, міністерств охорони здоров'я СРСР і УРСР, ЦК ЛКСМУ, Укрпрофради, установ і організацій про створення міжколгоспних та колгоспних будинків інтернатів, заходи щодо поліпшення забезпечення населення і установ охорони здоров'я лікарняними засобами, прискорення вирішення проблем соціальної і виробничої реабілітації, медичного обслуговування воїнів-інтернаціоналістів та осіб, що постраждали від аварії на ЧАЕС, встановлення

персональних пенсій, інші питання охорони здоров'я та соціального забезпечення. 10 січня 1989 р. – 17 січня 1990 р., 163 арк.

130. Справа 2771. Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, ЦК КП України, Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР, МЗС УРСР, Держтелерадіо УРСР, наукових установ, інших організацій про релігійну ситуацію в західних областях УРСР, перший Всесвітній Собор духовної України, політику Компартії України у галузі культури, основні напрямки зарубіжної католицької та уніатської радіопропаганди українською мовою, інші питання стосунків конфесій та релігійного життя. 5 січня – 26 грудня 1990 р., 106 арк.

131. Справа 2783. Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, ЦК КП України, його ідеологічного відділу, партійних і радянських органів, Комісії з питань культури та духовного відродження Верховної Ради УРСР, Держкомвидаву, творчих спілок, народних депутатів, інших організацій про стан і видання газет і журналів, їх тиражі, виділення фондів на папір, перепідпорядкування газет, підписку на партійну пресу, інші питання роботи засобів масової інформації. 2 червня 1990 – 3 квітня 1991 р., 358 арк.

132. Справа 2799. Записки, довідки, інформації, листи ЦК КП РРФСР, ЦК КП України, його відділу соціально-економічної політики партійних органів, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів, Держплану УРСР, міністерств і відомств про попередні підсумки роботи народного господарства УРСР за січень 1990 р, про вдосконалення структури управління народним господарством, економію ресурсів і зниження матеріаломісткості виробництва, розвиток кооперації, стабілізацію функціонування народногосподарського комплексу СРСР та інші питання соціально-економічного розвитку. 02 січня – 10 грудня 1990 р., 283 арк.

133. Справа 2805. Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України, його відділів, партійних органів, Держплану, Держагропрому УРСР, інших організацій про стан та заходи щодо постачання населення основними продовольчими товарами, табачними виробами, забезпечення промисловими товарами румунських спеціалістів на об'єктах будівництва Криворізького гірничо-

збагачувального комбінату, про пільгове торговельне обслуговування окремих категорій громадян, захист населення у зв'язку з підвищенням цін. 15 січня – 29 листопада 1990., 111 арк.

134. Справа 2868. Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України, Київського міського правління спілки наукових та інженерних товариств про стан забезпечення нормативної роботи народного господарства УРСР, про конверсію оборонної промисловості, сумісну роботу партійних органів з Спілкою наукових та інженерних товариств щодо розвитку бази науково-технічної творчості у Києві, недоліки у роботі ритуально-поховальних служб, поліпшення умов життя ветеранів війни та праці. 29 січня – 1 січня 1990 р., 36 арк.

135. Справа 2910. Записки, довідки, інформації, листи ЦК КПРС, ЦК Компартії України, його відділу організаційно-партійної і кадрової роботи, партійних органів, МВС УРСР і Прокуратури Республіки, військових політорганів, інших організацій про призив громадян на дійсну військову службу, реформування партійних структур у системі Збройних Сил СРСР на Україні, надання військовослужбовцям та їх сім'ям житла, заходи органів внутрішніх справ щодо захисту споживчого ринку республіки, забезпечення законних інтересів громадян незалежно від їх партійності, про підсумки розгляду апеляцій до XVIII з'їзду КП України. 6 лютого – 1 серпня 1991 р., 102 арк.

136. Справа 2922. Записки, довідки, інформації, листи ідеологічного відділу ЦК Компартії України, Львівського обкому партії, МЗС УРСР і Укрдержтелерадіо про нові тенденції у релігійній обстановці на Україні, міжконфесійні стосунки у західному регіоні, основні напрямки католицької та уніатської радіопропаганди. 22 березня 91 – 7 червня 1991 р., 27 арк.

137. Справа 2926. Записки, довідки, інформації, листи ЦК КПРС, ЦК КП України, його відділів, партійних органів, Ради Федерації незалежних профспілок України, творчих спілок, колективів про основи законодавства СРСР і суб'єктів федерації про культуру, ситуацію в національно-культурних об'єднаннях, про X з'їзд письменників України, інші питання творчих спілок, установ культури,

культурно-освітньої роботи, телебачення і кінематографу 7 січня – 26 червня 1991 р., 145 арк.

138. Справа 2927. Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України, його відділу соціально-економічної політики, партійних і радянських органів, Міністерства охорони здоров'я УРСР, наукових, медичних установ, інших організацій про виділення коштів з партбюджету на поліпшення медичного обслуговування населення, яке постраждало від чорнобильської катастрофи, про отримання валюти на придбання ліків за кордоном, розвиток фармацевтичної промисловості, захист трудящих від безробіття, призначення персональних пенсій, інші питання охорони здоров'я і соціального забезпечення. 4 січня – 8 серпня 1991 р., 187 арк.

139. Справа 2930. Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, ЦК Компартії України, його відділів, партійних органів, Міністерства зв'язку, Держкомвидаву УРСР, редакції газет і журналів, інших організацій про створення партійних видавництв у ряді областей, роботу засобів масової інформації, видавництв і поліграфії. 3. січня – 23 серпня 1991 р., 290 арк.

140. Справа 2937. Записки, довідки, інформації, листи ЦК КПРС, ЦК Компартії України, його відділу соціально-економічної політики, Ленінградського обкому КПРС, партійних органів, організацій, Міністерства праці УРСР, підприємств і установ, громадських організацій про реалізацію політики КПРС в галузі роздержавлення власності, розробку концепції виходу з кризи, соціальний захист населення, хід створення державної системи зайнятості, негативні тенденції у розвитку кооперативного руху, інші питання соціально-економічної політики і переходу до ринкової економіки. 05 квітня – 20 серпня 1991., 178 арк.

141. Справа 2940. Записки, довідки, інформації, листи ЦК Компартії України, його відділу соціально-економічної політики, Миколаївського обкому партії, Карельського обкому КПРС, Укрсоюзсервіс про стан споживання у зв'язку з реформою роздрібних цін, підвищенням попиту на хлібні вироби, вивіз продуктів за межі республіки, постачання цукром Карельської АРСР, інші питання торгівлі та побутового обслуговування населення. 23 січня 1991р. – 16 серпня 1991 р., 46 арк.

Державний архів в Автономній республіці Крим

Ф. П-1. Крымский обком Компартии Украины. Общий отдел, протокольный сектор

Оп. 14

142. Дело 37. Записки идеологического отдела обкома, информация горкома, областных организаций о выполнении постановлений обкома Компартии Украины по вопросам культурно-просветительской работы и спорта. 13 мая 1987 г. – 3 июля 1989 г., 28 лис.

143. Дело 44. Записки отделов обкома, информация областных организаций о выполнении постановлений обкома Компартии Украины по вопросам транспорта и связи. 11 сентября 1985 г. – 13 января 1989 г., 65 лис.

Ф. Р-3287. Крымский Областной Совет народных депутатов и его исполнительный комитет (Крымоблисполком)

Оп. 7

144. Дело 4327. Документы комиссии по советским традициям, праздника и обрядам (постановления, информации, справки и переписка). 7 января – 27 декабря 1985 г., 48 лис.

145. Дело 4328 Протоколы заседаний комиссии по Советским традициям, праздника и обрядам. 6 мая – 26 сентября 1985 г., 62 лис.

146. Дело 4329. Протоколы заседания областного координационного совета по осуществлению контроля за соблюдением законодательства о религиозных культурах (с приложениями). 15 мая – 27 декабря 1985 г., 12 лис.

147. Дело 4462. Переписка с Советом Министром УССР, ведомствами, областными управлениями и организациями по вопросам культуры, кинофикации, археологии и архитектуры. 14 января – 21 декабря 1986 г., 112 лис.

148. Дело 4483. Протоколы областной комиссии по советским традициям, праздника и обрядам (с приложениями). 7 февраля – 29 сентября 1986 г., 71 лис.

149. Дело 4484. Справки, информации и сведения областных отделов, управлений по вопросам внедрения социалистической обрядности за 1986 г. 86 лис.

150. Дело 4485. Протоколы заседания, план работы областного координационного совета по осуществлению контроля за соблюдением законодательства о религиозных культах (с приложениями) 21 травня 1986 г., 10 лис.

151. Дело 4520. Протоколы заседаний постоянной комиссии по бытовому обслуживанию населения (с приложениями) областного Совета 20-го созыва. 8 июля 1987 г.-9 декабря 1989 г., 122 лис.

152. Дело 4676. Стенограмма IV сессии 20 созыва и материалы к ней. 2 марта 1988 г., 178 лис.

153. Дело 4784. Переписка с Госпланом УССР, областными отделами, управлениями по вопросам трудоустройства, развития кооперативной и индивидуальной трудовой деятельности. 4 февраля – 29 декабря 1988 г., 56 лис.

Ф. Р-3319. Областное управление культуры Исполнительного комитета Крымского областного Совета народных депутатов.

Оп 1.

154. Дело 1899. Справки, информации о работе библиотек за 1988 год., 32 лис.

155. Дело 1901. Основные показатели деятельности централизованных библиотечных систем Крымской области за 1988 год. 18 лис.

156. Дело 1923 Годовые отчеты о работе Евпаторийского краеведческого музея и его филиала Черноморского историко-краеведческого музея за 1988 год. 27 лис.

157. Дело 2008. Информация о работе библиотек по интернациональному и межнациональному воспитанию граждан за 1990 г. 27 лис.

Ф. Р-3509. Областное управления коммунального хозяйства Исполнительного комитета Крымского областного Совета народных депутатов.

Оп. 5

158. Дело 2460 годовой отчет Крымского троллейбусного управления облкоммунхоза по основной деятельности за 1987 год. 54 лис.

Ф. Р-3942. Областной комитет по телевидению и радиовещанию исполнительного комитета Крымского областного совета народных депутатов

Оп. 2

159. Дело 1735. Справки и информации, представленные в Госкомитет по телевидению и радиовещанию. 09 февраля – 03 ноября 1988 г., 24 лис.

160. Дело 1738 Главная редакция общественно-политических передач. Редакция пропаганды. Тексты передач редакции пропаганды. 1 января – 28 января 1988 г., 115 лис.

161. Дело 1804. Протоколы заседаний комитета с № 1 по № 8. 17 февраля – 18 августа 1989 г., 51 лис.

162. Дело 1823. Тексты передач редакции писем и общественного мнения 4 января – 22 марта 1991 г., 124 лис.

Ф. Р-3944. Областное управление бытового обслуживания населения Исполнительного комитета Крымского областного совета народных депутатов.

Оп. 1

163. Дело 3095. Постановления, решения, протоколы заседаний коллегии и документы к ним. 20 января – 23 марта 1988 г., 58 лис.

164. Дело 3106. Справки, информации за 1986 год, 161 лист.

Ф. Р-4197. Крымское областное жилищное управление Исполнительного комитета Крымского областного совета народных депутатов.

Оп. 1

165. Дело 612. Приказы по основной деятельности с № 1 по № 91. 4 – 28 апреля 1987 г., 163 лис.

166. Дело 613. Приказы по основной деятельности с № 92 по № 152. 4 мая – 31 августа 1987 г., 102 лис.

Державний архів м. Севастополь

Ф. р-45 Управления жилищного коммунального хозяйства исполнительного комитета Севастопольского городского совета народных депутатов 1944 – 1991 годов.

Оп. 1

167. Дело 1274. Приказы начальника управления по основной деятельности №№ 1 – 92. 2 января – 30 апреля 1986 г., 170 лис.

168. Дело 1367 Приказы начальника управления по основной деятельности №№ 1 – 137. 02 апреля – 31 июля 1990 г., 208 лис.

169. Дело 1369. Приказы начальника управления по основной деятельности №№ 298 - 410. 1 августа – 31 октября 1990 г., 164 лис.

Ф. р-79 Севастопольский городской Совет народных депутатов. Исполнительный комитет.

Оп. 2

170. Дело 3863. Материалы о работе постоянной комиссии по культуре девятнадцатого созыва (протоколы, планы, списки членов комиссии и др.). 4 апреля 1985 г. – 4 июня 1987 г., 89 лис.

171. Дело 3866 Материалы о работе постоянной комиссии по физической культуре и спорту девятнадцатого созыва (протоколы, планы, списки членов комиссии и др.). 12 мая 1985 г. – 30 марта 1987 г., 65 лис.

172. Дело 3867. Материалы о работе постоянной комиссии по делам молодежи девятнадцатого созыва (протоколы, планы, списки членов комиссии и др.). 23 апреля 1985 г. – 11 июня 1987 г., 107 лис.

173. Дело 3911. Справки и информации о выполнении постановлений ЦК Компартии Украины, Совета Министров УССР, Президиума Верховного Совета УССР. 8 января – 29 декабря 1986 г., 89 лис.

174. Дело 4269. Справки и письма о выполнении постановлений ЦК Компартии Украины, Совета Министров и Президиума Верховного Совета УССР. 04 января – 28 декабря 1989 г., 99 лис.

Ф. Р-154. Комитет по физической культуре и спорту.

Оп. 2

175. Дело 236. Постановления Республиканского Совета ГТО, президиума областного совета профсоюзов и коллегии комитета по физической культуре и спорту. 26 февраля – 28 мая 1985 г., 7 арк.

176. Дело 266. Протоколы заседаний коллегии и документы к ним. 23 января – 11 декабря 1989 г., 122 лис.

Ф. Р-183. Управление культуры Исполнительного комитета Севастопольского городского Совета народных депутатов.

Оп. 1

177. Дело 1173. Переписка с Министерством культуры УССР, исполкомом Севастопольского городского Совета народных депутатов и другими организациями по вопросам основной деятельности. 16 января – 23 декабря 1988 г., 43 лис.

178. Дело 1206. Показатели целевой комплексной программы «Культура» на 1900 – 2000 года. 14 лис.

Ф. р-184. Управление жилищного хозяйства городской государственной администрации 1944-1956, 1965-1987, 1993-2005 гг.

Оп. 2

179. Дело 304 Отчеты о финансово-хозяйственной деятельности подведомственных организаций за 1987 год. 136 лис.

Статистичні матеріали та опубліковані документи

180. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1988) в 15 т. / ред Б.В. Нарышкин. Москва: Политиздат, 1989. Т. 15. С. 541–551.

181. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Закон УРСР від 20.04.1978 р. № 888-IX. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/888-09> (дата звернення: 17.05.2014).

182. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25-26 червня 1987 р. Київ: Політвидав України, 1987. 109 с.

183. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 23 апреля 1985 г. Москва: Политиздат, 1985. 30 с.

184. Материалы XXVII съезду КПСС. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.

185. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. Київ: Техніка, 1992. 496 с.

186. Народне господарство Української РСР у 1991 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. Київ: Техніка, 1992. 468 с.

187. Народное хозяйство Крыма: Стат. сборник / Государственный комитет по статистике Автономной республики Крым. Симферополь: Таврия, 1996. 250 с.

188. О введении налога с продаж: Указ Президента Союза Советских Социалистических Республик от 29.12.1990 г. № УП-1272. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=4193;dst=0;ts=9D10B AE6A09FC58EC168B724946836C9;rnd=0.06365275022622519> (дата звернення: 17.05.2015).

189. О коренной перестройке управления экономикой: Сб. юридических актов / сост. А. Лалль. Таллин: Ээсти раамат, 1988. 284 с.

190. О мерах по преодолению пьянства и алкоголизма, искоренению самогонварения: Постановление Совета Министров СССР от 07.05.1985 г. № 410. URL: ppt.ru/newstext.phtml?id=19257 (дата звернення 12.09.2015).

191. О мерах по регулированию прироста средств, направляемых на оплату труда кооперативами в сферах производства и услуг, организациями арендаторов и предприятиями других общественных организаций: Постановление Верховного Совета СССР от 26.09.1989 г. URL: <http://zakon.7law.info/base19/part9/d19ru9499.htm> (дата звернення 17.05.2015).

192. О мерах по улучшению обеспечения жилой площадью лиц офицерского состава, прапорщиков, мичманов и военнослужащих сверхсрочной службы, уволенных в запас или в отставку: Постановление Совета Министров СССР от 07.09.1989 г. № 734. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0734400-89> (дата звернення: 12.03.2014).

193. О мерах по ускорению развития индивидуального жилищного строительства: Постановление Центрального комитета КПСС, Совета Министров СССР от 11.02.1988 г. N 197. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_14594.htm (дата звернення: 12.03.2014).

194. О налогообложении фонда оплаты труда государственных предприятий (объединений) постановление: Постановление Верховного Совета

СССР от 03.08.1989 г. № 320-1. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=1017;dst=0;ts=9D10B AE6A09FC58EC168B724946836C9;rnd=0.9764017234471514> (дата звернения 17.05.2015).

195. О новых подходах к решению жилищной проблемы в стране и мерах по их практической реализации: Указ Президента Союза Советских Социалистических Республик от 19.05.1990 г. № 201. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_16619.htm (дата звернения: 23.06.2014).

196. О перестройке творческой, организационной и экономической деятельности в советской кинематографии: Постановление Совета Министров СССР от 18.11.1989 г. № 1003. URL: http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=667;dst=0;rnd=184768.8192362576423184;SRDSMODE=QSP_GENERAL;SEARCHPLUS=%CF%E E%F1%F2%E0%ED%EE%E2%EB%E5%ED%E8%E5%EC%20%D1%EE%E2%EC%E8%ED%E0%20%D1%D1%D1%D0%20%EE%F2%2018.11.1989%20N%201003;EXCL=PBUN%2CQSBO%2CKRBO%2CPKBO;SRD=true;ts=7121581411847688168653106572673 (дата звернения 19.09.2014).

197. О праздничных и памятных днях: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 01.10.1980 г. № 3018-X. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_10483.htm (дата звернения 19.09.2014).

198. О прекращении приема к платежу денежных знаков госбанка СССР достоинством 50 и 100 рублей образца 1961 года и ограничении выдачи наличных денег со вкладов граждан: Указ Президента СССР от 22.01.1991 г. № УП-1329. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_18045.htm (дата звернения 19.05.2015).

199. О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав: Декларация Верховного Совета СССР от 14.11.1989 г. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=1687;dst=0;ts=223E9E1F1B3442A4CCA158A6F867CDB3;rnd=0.35075714806525815> (дата звернения: 15.06.2014).

200. О продаже гражданам в личную собственность квартир в домах государственного и общественного жилищного фонда: Постановление Совета Министров СССР от 02.12.1988 г. № 1400. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_15128.htm (дата звернения: 08.06.2014).

201. О регулировании отдельных видов деятельности кооперативов в соответствии с Законом о кооперации в СССР: Постановление Совета Министров СССР от 29.12.1988, № 1468. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?base=esu&n=897&req=doc#1> (дата звернения: 17.10.2015).

202. О реформе розничных цен и социальной защите населения: Постановление Кабинета Министров СССР от 19.03.1991 г. № 105. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=esu;n=8237;dst=0;ts=9d10bae6a09fc58ec168b724946836c9;rnd=0.12029916784300221> (дата звернения: 17.06.2014).

203. О свободе совести и религиозных организациях: Закон СССР от 01.10.1990 г. № 1689-1. URL: www.r-komitet.ru/vera/26.htm (дата звернения: 16.09.2015).

204. О совершенствовании организации заработной платы и введении новых тарифных ставок и должностных окладов работников производственных отраслей народного хозяйства: Постановление Центрального Комитета КПСС, Совета Министров СССР, Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов от 19.09.1986 г. № 1115. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_13494.htm (дата звернения: 17.05.2015).

205. О создании кооперативов общественного питания: Постановление Совета Министров СССР от 05.02.1987 г. № 160. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=card;page=spplus;ts=9D10BAE6A09FC58EC168B724946836C9> (дата звернения: 20.06.2015).

206. О трудоустройстве и обеспечении жильем и социально-бытовым обслуживанием населения, эвакуированного из зоны чернобыльской АЭС: Постановление Центрального Комитета КПСС, Совета Министров СССР от 05.06.1986 г. № 664. URL:

<http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=esu;n=495;dst=0;ts=f6641ab680c3810790959918fd738c70;rnd=0.48248138099945537> (дата звернення: 23.06.2014).

207. Об усилении борьбы с пьянством: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 16.05.1985 г. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex12607.htm> (дата звернення 26.05.2014).

208. Про Державний план економічного і соціального розвитку Української РСР на 1990 рік: Постанова Верховної Ради Української РСР від 01.12.1989 р. № 8465–XI. Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1989. №52. С.734–738.

209. Про захист споживчого ринку в Українській РСР : Постанова Ради Міністрів УРСР від 22.10.1990 р. N 330. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/330-90-%D0%BF> (дата звернення: 17.09.2014).

210. Про заходи по дальшому розвитку мережі і зміцненню матеріально-технічної бази парків культури та відпочинку: Постанова Ради Міністрів від 10.06.1985 р. № 230. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/230-85-%D0%BF> (дата звернення: 19.08.2015).

211. Про затвердження Положення про державні нагороди Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 07.05.1981 р. № 1870-Х. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1870-10> (дата звернення: 30.09.2015).

212. Про заходи по забезпеченню порядку проведення платної театральнo-концертної діяльності, організації гастрольної роботи та відеопоказу: Постанова Ради Міністрів УРСР від 29.06.1989 р. № 174. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/174-89-%D0%BF> (дата звернення: 30.09.2015).

213. Про Комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг в Українській РСР на 1986-2000 роки: Постанова Ради Міністрів УРСР від 27.12.1985 р. № 460. URL: <http://ukraine.uapravo.net/data/akt777/page5.htm> (дата звернення: 17.06.2014).

214. Про кооперацію в СРСР: Закон СРСР від 26.05.1988 р. № 8998-11. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v8998400-88> (дата звернення: 17.06.2014).

215. Про організацію виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 7 травня 1985 р. N 410 "Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму, викорінення самогоноваріння": Постанова Ради Міністрів Української РСР від 28.05.1985 № 218. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/218-85-%D0%BF> (дата звернення 18.03.2015).

216. Про організацію і розвиток прокату і показу відеопрограм в Українській РСР: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24.02.1986 р. № 70. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/70-86-%D0%BF> (дата звернення: 20.06.2015).

217. Про основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986-1990 роки і на період до 2000 року: Постанова XXVII з'їзду КПРС від 05.03.1986 р. Київ: Політвидав України, 1986. 95 с.

218. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон УРСР від 23.04.1991 р. № 987-XII. URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12 (дата звернення 23.12.2015).

219. Про соціальний захист населення у зв'язку з реформою роздрібних цін: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 28.03.1991 р. № 72. Зібрання постанов Уряду Української РСР. 1990. № 3. С. 22–33.

220. Украинская ССР в цифрах в 1989 году: Крат. стат. справ. / Госкомстат УССР. Киев: Техника. 1990. 207 с.

Газети

221. Алуштинский вестник. 1990. № 2.
222. Алуштинский вестник. 1990. № 3.
223. Алуштинский вестник. 1990. № 7.
224. Алуштинский вестник. 1990. № 8.
225. Алуштинский вестник. 1990. № 9.
226. Алуштинский вестник. 1990. № 13.
227. Бизнес клуб. 1990. Январь.
228. Красное знамя. 1989. 16 февраля.
229. Красное знамя. 1989. 11 марта.
230. Красное знамя. 1989. 1 апреля.

231. Красное знамя. 1989. 11 мая.
232. Красное знамя. 1989. 23 мая.
233. Красное знамя. 1989. 30 мая.
234. Красное знамя. 1989. 10 июня.
235. Крымская правда. 1987. 18 января.
236. Крымская правда. 1987. 23 января.
237. Крымская правда. 1987. 25 января.
238. Крымская правда. 1987. 30 января.
239. Крымская правда. 1988. 30 января.
240. Крымская правда. 1989. 28 февраля.
241. Крымская правда. 1990. 2 февраля.
242. Крымская правда. 1991. 8 января.
243. Крымская правда. 1991. 12 января
244. Крымская правда. 1991. 21 января.
245. Крымская правда. 1991. 6 февраля.
246. Крымская правда. 1991. 16 февраля.
247. Крымская правда. 1991. 20 февраля.
248. Правда України. 1985. 16 липня.
249. Правда України. 1986. 14 січня.
250. Правда України. 1989. 2 липня.
251. Правда України. 1989. 10 жовтня.
252. Путь Ильича. 1985. 12 мая.
253. Путь Ильича. 1985. 21 мая.
254. Путь Ильича. 1985. 6 июня.
255. Путь Ильича. 1985. 20 июня.
256. Путь Ильича. 1985. 22 июня.
257. Путь Ильича. 1985. 25 июня.
258. Путь Ильича. 1985. 27 июня.
259. Путь Ильича. 1985. 5 ноября.
260. Путь Ильича. 1985. 28 декабря.

261. Путь Ильича. 1987. 8 января.
262. Путь Ильича. 1987. 10 января.
263. Путь Ильича. 1987. 22 января.
264. Путь Ильича. 1987. 29 января.
265. Путь Ильича. 1987. 5 февраля.
266. Путь Ильича. 1987. 12 февраля.
267. Путь Ильича. 1987. 19 февраля.
268. Путь Ильича. 1987. 5 марта.
269. Путь Ильича. 1987. 21 апреля.
270. Путь Ильича. 1987. 25 апреля.
271. Путь Ильича. 1987. 14 мая.
272. Путь Ильича. 1987. 14 мая.
273. Путь Ильича. 1987. 11 июня.
274. Путь Ильича. 1987. 14 июля.
275. Путь Ильича. 1987. 21 июля
276. Путь Ильича. 1987. 11 августа.
277. Путь Ильича. 1987. 13 августа.
278. Путь Ильича. 1987. 12 ноября.
279. Путь Ильича. 1987. 1 декабря
280. Путь Ильича. 1987. 12 декабря.
281. Слава Севастополя. 1989. 2 июля.
282. Слава Севастополя. 1989. 4 июля.
283. Слава Севастополя. 1989. 29 июля.
284. Слава Севастополя. 1989. 2 августа.
285. Слава Севастополя. 1989. 16 августа.
286. Слава Севастополя. 1989. 20 августа.
287. Слава Севастополя. 1989. 22 августа.
288. Слава Севастополя. 1989. 25 августа.
289. Слава Севастополя. 1989. 15 сентября.
290. Слава Севастополя. 1989. 23 сентября.

291. Слава Севастополя. 1990. 18 марта.
292. Слава Севастополя. 1990. 17 июня.
293. Слава Трудю. 1988. 16 января.
294. Слава Трудю. 1988 февраля.
295. Слава Трудю. 1988. 1 марта.
296. Слава Трудю. 1988. 12 марта.
297. Слава Трудю. 1988. 22 марта.
298. Слава Трудю. 1988. 26 марта.
299. Слава Трудю. 1988. 16 апреля.
300. Слава Трудю. 1988. 12 мая.
301. Слава Трудю. 1988. 2 июля.
302. Слава Трудю. 1988. 7 июля.
303. Слава Трудю. 1989. 21 января.
304. Слава Трудю. 1989. 14 января.
305. Слава Трудю. 1989. 4 февраля.
306. Советский Крым. 1990. 12 января.
307. Советский Крым. 1990. 14 января.
308. Советский Крым. 1990. 30 января.
309. Советский Крым. 1990. 2 февраля.
310. Советский Крым. 1990. 11 февраля.
311. Строитель канала. 1990. 16 февраля.
312. Строитель канала. 1990. 11 апреля.
313. Строитель канала. 1990. 4 мая.
314. Строитель канала. 1990. 1 июля.
315. Строитель канала. 1990. 5 декабря.

Журнальні статті, наукові публікації

316. Бардашевська Ю.І. Вплив соціально-економічних реформ на повсякденне життя міського населення України в період перебудови (1985-1991 рр.). *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград, 2014. Вип. 19. С. 155–159.

317. Бардашевська Ю.І. Житлове питання в містах України в роки перебудови (1985-1991 рр.). *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес*: Матеріали міжнарод. наук.-теор. конф. студ. і аспір. (Харків, 8–9 квіт. 2014 р.). Харків: НТУ «ХП», 2014. С. 44–45.

318. Бардашевська Ю.І. Медичне обслуговування населення Криму в роки перебудови (1985-1991). *Сучасна наука XXI століття*: Матеріали десятої міжнародної наук.-практ. інтернет-конф. (Київ, 19-21 черв. 2014 р.). Київ: ТОВ «ТК Меганом», 2014. С. 43–47.

319. Бардашевська Ю.І. Міський ринок повсякденних товарів на території Криму в умовах соціально-економічних перетворень перебудови (1985-1991 рр.). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2014. Вип. 76. С. 218–226. (Серія «Історичні науки»; № 2).

320. Бардашевська Ю.І. Особливості культурного життя населення Криму в роки перебудови (1985-1991 рр.). *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць*. Київ, 2015. Вип. 45. С.98–102.

321. Бардашевська Ю.І. Побутове обслуговування населення Української РСР в роки перебудови (1985-1991): програмні завдання і реалії. *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С. 92–98.

322. Бардашевська Ю.І. Повсякденне життя УРСР через призму розвитку соціальної інфраструктури міста в роки перебудови (1985-1991 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*. Тернопіль, 2013. Вип. 2. Ч. 2. С. 105–110.

323. Бардашевская Ю.И. Советские традиции, обычаи и обряды в повседневной жизни населения Крымской области в период перестройки (1985-1991 гг.). *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. Москва, 2014. Вип. 64, Ч. 1. С. 72–74.

324. Бойко О. Д. Спроба прискорення: уроки перших кроків перебудови (на прикладі України). *Література та культура Полісся*. 2002. Вип. 19. С. 78 – 85.

325. Верховодова Л., Пономаренко Т. Кооперативи в народногосподарському комплексі. *Економіка Радянської України*. 1989. №3. С. 44–49.
326. Войнаренко М., Гайдук В., Козак В. Актуальні питання розвитку побутового обслуговування населення в нових умовах господарювання. *Економіка Радянської України*. 1989. №1. С. 3–10.
327. Гаркавенко С. Про заходи по збільшенню виробництва та поліпшенню якості товарів легкої промисловості. *Економіка Радянської України*. 1989. №8. С. 8–13.
328. Головка В. Риба та м'ясо історії повсякденності: теоретичні засади напрямку. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2007. Вив. 17. С. 87–101.
329. Данько В. Підвищення ефективності виробництва товарів народного споживання підприємствами тяжкої промисловості. *Економіка Радянської України*. 1987 №1. С. 39–42.
330. Держкомстат УРСР повідомляє про будівництво індивідуальних жилих будинків в Українській РСР. *Економіка Радянської України*. 1990. №6. С. 54.
331. Захаров В. Сфера культури: проблеми розвитку. *Коммунист*. 1989. № 3. С. 91–101.
332. Зеленин И.Е. Аграрная политика Н.С. Хрущева и сельское хозяйство страны. *Отечественная история*. 2000. № 1. С. 76–93.
333. Іванов М. Житлове будівництво: стан, проблеми. *Економіка Радянської України*. 1991. № 8. С. 14–23.
334. Каганов Ю.О. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVI. С. 186–194.
335. Касьян О. Підвищення якості продукції – завдання всенародне. *Економіка Радянської України*. 1987. №10. С. 69–75.

336. Ковпак Л. Кризові симптоми житлового питання. *Україна 90-х: шляху до незалежності: зб. науково-популярних статей*. К.: Інститут історії України АН України, 1992. С. 88-96.
337. Ковпак Л. Соціальні гасла «перебудови»: спроби їх реалізації та уроки для сьогодення (на прикладі житлової проблеми в Україні в другій половині 1980-х – на початку 2000-х років). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 62–73.
338. Козак В, Косянчук Т, Майорова Н. Шляхи удосконалення побутового обслуговування населення. *Економіка Радянської України*. 1987. №1. С. 31–35.
339. Козеняшев Д. Виконання продовольчої програми – пріоритетне економічне та соціальне завдання. *Економіка Радянської України*. 1989. №3. С. 3–9.
340. Коросташ О. Регульований ринок і реформа цін на товари народного споживання. *Економіка Радянської України*. 1990. №12. С. 3–14.
341. Костюченко О. Вплив місцевих рад на підвищення якості продукції. *Економіка Радянської України*. 1987. №10. С. 10–14.
342. Кропивко О.М. Матеріально-фінансовий аспект повсякденності студентів і учнів в сільськогосподарських навчальних закладах УРСР (1950-60-х рр.). *Zbior raportow naukowych «Współczesne tendencje w nauce i edukacji»*, Warszawa. 2016. С. 41-45.
343. Кропивко О.М. Повсякденне життя київського студентства у 1960-70-х рр.: соціально-побутові аспекти. *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 141-145.
344. Крушати́н М.С. Кризисные явления в экономике Севастополя в конце 80-х годов XX века. *Парадигмы истории и общественного развития*. 2016. Вып. 1. С. 87–93.
345. Кульчицький С. В. Хроніка державотворчого процесу. *Історія України*. 2001. № 11. С. 43–52.
346. Латиш Юрій. Антиалкогольна кампанія Михайла Горбачова: причини, здобутки і втрати. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 85-100.

347. Лихолат А.В., Маковейчук И.М. Идеологическое обеспечение экономической и социальной политики КПСС и советского государства. *Социально-экономическое развитие Украинской ССР: 80-е годы: Сб. науч. тр.* Киев: Наукова думка, 1988. С. 6–23.
348. Лукінов І. Проблеми економічних перетворень в СРСР. *Економіка Радянської України.* 1990. № 8. С. 3–15.
349. Лукінов І. Ринок: надії і реальність. *Економіка Радянської України.* 1991. №4. С. 3–16.
350. Москвін О. Аналіз тенденції зміни рівня життя населення УРСР. *Економіка Радянської України.* 1990. № 2. С. 13–21.
351. Набока С. Розвиток соціально-економічних процесів в Україні у 1985-1991 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2010. Вип. 101. С. 33-38.
352. Ніколаєць К.М. Здобутки та прорахунки модернізації системи охорони здоров'я та сфери культурного забезпечення населення України у 90-х роках ХХ ст. *Переяславський літопис: зб. наук. ст.* 2015. Вип. 7. С. 52-58.
353. Ніколаєць К.М. Житлове будівництво в Україні у 90-х роках ХХ ст. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць.* 2014. № 81. С. 60-65.
354. О письмах и личных обращениях граждан в Совет Министров Крымской АССР за 8 месяцев 1991 года. *Вестник Совета Министров Крымской АССР.* 1991. № 2. С.33–35.
355. Оганян Г. Покінчити з відставанням сфери послуг. *Економіка Радянської України.* 1990. № 2. С. 3–12.
356. Омелянович Л. Торгівля при переході до ринкової економіки. *Економіка Радянської України.* 1991. №5. С. 85–87.
357. Охримчук А.В. Устаревшая структура – порочная практика – плачевные результаты. *Городское хозяйство Украины.* 1989. № 3. С. 12–13.
358. Плав'юк М.О. Вирішальний внесок націоналізму в боротьбі за українську державність. *Розбудова держави.* 1992. № 7. С. 10–11.

359. Попов В. Про хід соціально-економічного розвитку Української РСР у четвертому році дванадцятої п'ятирічки. *Економіка Радянської України*. 1989. № 10. С. 3–13.

360. Попов О. Реформування діяльності туристсько-екскурсійних установ Криму за часів «перебудови» (1985-1991 рр.). *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 21. С. 91-96.

361. Пустоваров Ю.Е. Предзимние работы требуют наивысшей организованности, добросовестности, ответственности. *Городское хозяйство Украины*. 1990. № 3. С. 1.

362. Скоромнюк М. Виробництво і споживання республіки. *Економіка Радянської України*. 1990. №6. С. 20–28.

363. Смольніков Ю.А. Рух за поширення вивчення української мови в УРСР (кінець 1980-х років). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2002. Вип. № 6. С. 289–305.

364. Смольницька М. Горбачовська «перебудова» як офіційний шлях до опанування радянськими громадянами приватної діяльності. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 50–61.

365. Согрин В. В Перестройка: итоги и уроки. *Общественные науки и современность*. 1992. № 1. С. 133–147.

366. Стасюк І.К. Україна на етапі перебудови: від складової імперії до незалежної держави. *Вісник державного університету «Львівська політехніка»*. 1999. Т. 377. С. 199–205

367. Субтельний О.С. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України. *Сучасність*. 1994. № 12. С. 65–72.

368. Трещева И.В. К вопросу экономического развития Крыма в годы перестройки. *Ученые записки Таврического университета им. В.И. Вернадского. Серия «Исторические науки»*. Т.27, с. 58-67.

369. У що обходяться новоселам будівельні недоробки. *Економіка Радянської України*. 1990. № 8. С. 62.

370. Удод О.А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: зб. наук. праць, присвячений пам'яті акад НАН України Ю.Ю. Кондуфора: у 2 т. /* відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України, 2004. Т. 2. С. 286 – 313.

371. Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема. *Доба*. 2002. №3. С. 6-18.

372. Федорова Н.В. Динамика етноконтактного зонирования Крыма (за период 1926-1989 гг.). *Культура народов Причерноморья*. 1999. № 6. С. 66-69.

373. Ципко А.С. Головокружение от перестройки. *Литературная газета*. 2005. № 1. С. 19–25.

Література

374. Аптекман Д.М. Атеистической потенциал советского обряда и праздника. Москва: О-во «Знание» РСФСР, 1987. 40 с. (В помощь лектору. Секция пропаганды научного коммунизма).

375. Бака М.М. Спортивный шаг пятилетки. Киев: Здоровья, 1986. 128 с.

376. Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю 1985-1991 гг.: Курс лекций. Москва: Аспект Пресс, 2002. 367 с.

377. Бойко О.Д. Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті рр. Ніжин: Стил, 1994. 284 с.

378. Бондаренко А.В. Служба быта в новых условиях хозяйствования. Москва: Знание, 1986. 64 с.

379. Бондаренко В.Д. Перебудова і церква. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1990. 48 с. (Серія 2 «Світогляд»; № 14).

380. Боффа Дж. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994: Пер. с ит. Хаустовой Л.Я. Москва: Междунар. отношения, 1996. 320 с.

381. Бражник А.В. Шемраев Э.С. Туристские маршруты Крыма: Путеводитель. Симферополь: Таврия, 1989. 240 с.

382. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. Київ: Наукова думка, 1996. 668 с.

383. Витренко Н.М. Оценка уровня развития социальной инфраструктуры региона. Киев: Общество «Знание» Украинской ССР, 1988. 16 с.
384. Витренко Н.М. Социальная инфраструктура Украины: оценка уровня и перспектив развития. Киев: Наукова Думка, 1993. 144 с.
385. Витренко Н.М. Хозяйственный механизм сферы платных услуг. Киев: Общество «Знание» Украинской ССР, 1988. 18 с.
386. Витренко Н.М. Экономические аспекты жилищной программы. Киев: Общество «Знание» Украинской ССР, 1990. 20 с.
387. Волошин А.П. Они избрали физкультуру. Киев: Здоровье, 1987. 64 с.
388. Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. Москва: РОССПЭН, 2006. 448 с.
389. Географічна енциклопедія України: у 3 т. / відп. ред. О.М. Маринич. Київ: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1990. Т. 2. 480 с.
390. Готовся к труду и обороне СССР / сост. А.П. Волошин. Киев: Здоровье, 1988. 88 с.
391. Градостроительное развитие Черноморского побережья Крыма / под. ред. Т.В. Устенко. Киев: Будивельник, 1987. 104 с.
392. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: статистичні матеріали / упоряд. Ю. Білуха. Київ: Абрис, 2000. 200 с.
393. Дзісяк Я.І. Соціально-економічні перетворення в Україні наприкінці 80 – на початку 90-х років ХХ століття (Незворотність економічного краху СРСР). Тернопіль: Економічна думка, 2010. 264 с.
394. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: у 2 т. / відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
395. Зоц В.А. Атеизм и прогресс культуры. Киев: Радянська школа, 1985. 199 с.
396. Иванов Е.А. Повышения уровня жизни народа в двенадцатой пятилетки: Цифры и факты: Справ. изд. Москва: Финансы и кредит, 1987. 127 с.
397. Инструкция по применению законодательства о культурах. Утверждена постановлением Совета по делам религиозных культов при Совете Министров

СССР и постановлением Совета по делам русской православной церкви при. URL: http://cddk.ru/gos_i_religia/history/sov-law/033.htm (дата звернення: 16.11.2016).

398. История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках) / ред. Л.В. Боброва. Симферополь: Атлас-компакт, 2005. 324 с.

399. Кагарлицкий Б. Расколовшийся монолит. Россия на пороге новых битв. Москва: Овен, 1992. 128 с.

400. Казаков Ю.Н., Кулибанов В.С., Мовчан Б.С., Федосеева В.А. Социально-экономические условия формирования регионального комплекса «Здоровья». Москва: Наука, 1988. 128 с.

401. Карабанов М.Г. Від всевладдя до краху (КПРС-КПУ в 1985-1991 роках). Київ: Освіта, 1993. 76 с

402. Клейменов А.М. Строительный комплекс Крыма. Симферополь: Таврия, 1988. 56 с.

403. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 250 с.

404. Ковтун В.В., Степаненко А.В. Города Украины: Экономико-географический справочник. Киев: Выща щк., 1990. 279 с.

405. Козлов В.А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежнев (1953 – начало 1980-х гг.). Новосибирск: Сибирский хронограф, 1999. 416 с.

406. Колтунюк С.В. Культура. Атеизм. Личность. Киев: Политиздат Украины, 1988. 141 с

407. Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків: Курсор, 2008. 122 с.

408. Корниенко В.А. Селезнев В.Г. Крымская орбита «Спутник»: Путеводитель. Симферополь: Таврия, 1988. 112 с.

409. Косуха П.И. Наши праздники и обряды. Киев: О-во «Знание» УССР, 1987. 48 с. (Серия 5 «научно-атеистическая»; № 1).

410. Крым многонациональный / сост. Н.Г. Степанова. Симферополь: Таврия, 1988. 144 с. (Вопросы и ответы; Вып. 1).
411. Крым: настоящее и будущее: Сб. статей / под ред. Г.М. Фомина. Симферополь: Таврия, 1995. 368 с.
412. Крым: хозяйство: Экономико-географический анализ: в 2 ч. / за заг. ред.: В.Б. Кудрявцев, А.Б. Швец, И.Т. Твердохлебова. Симферополь: Редотдел Крымского комитета по печати, 1993. Ч. 1. 80 с.
413. Крым: хозяйство: Экономико-географический анализ: в 2 ч. / за заг. ред.: В.Б. Кудрявцев, А.Б. Швец, И.Т. Твердохлебова. Симферополь: Редотдел Крымского комитета по печати, 1993. Ч. 2. 80 с.
414. Крым. Экология. Проблемы / В.П. Терехов. Симферополь: Таврия, 1989. 240. (Вопросы – ответы; вып. 2).
415. Крымская область. Административно-территориальное деление на 1 января 1986 г.: Справочник / сост В.Д. Макеев. 4-е изд. Симферополь: Таврия, 1986. 136 с.
416. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / О.А. Габриелян и др.; Симферополь: Издательский Дом «Амена», 1998. 340 с.
417. Крымские татары: проблемы репатриации / отв. ред. А.Р. Вяткин, Э.С. Кульпин. Москва: Институт востоковедения РАН, 1997. 171 с.
418. Куценко В.И. Социальной сфере ускоренное развитие. Киев: О-во «Знание» УССР, 1987. 48 с. (Серия 3 «Экономика: наука, управление, практика»; №17).
419. Куценко В.И. Сфера услуг: новые подходы. Киев: Политиздат, 1989. 176 с.
420. Кушнир А. 100 магнитоальбомов советского рока. 1977 – 1991: 13 лет подпольной музыки. – Москва: АГРАФ, КРФТ+, 2003. – 180 с. URL: <http://www.litlib.net/bk/9908/read/3> (дата звернення: 16.07.2016).
421. Маковейчук И. Перестройка и гласность. Роль средств массовой информации и пропаганды в перестройке жизни общества. Киев: Общество «Знание» Украинской ССР, 1988. 16 с.

422. Наумов В.И. Преднамеренный развал СССР: вселенская трагедия. Москва: Комкнига, 2006. 114 с.
423. Наш дом на завтра / В.А. Никитченко. Днепропетровск: Проминь, 1988. 110 с.
424. Новое в зарплате трудящихся в двенадцатой пятилетке. Киев: О-во «Знание» УССР, 1986. 46 с.
425. Оганян Г.А. Совершенствование сферы платных услуг. Киев: О-во «Знание» УССР, 1987. 48 с. (Серия 3 «Экономика: наука, управление, практика»; № 17).
426. Орлик М.А. Советские традиции, праздники, обряды: Опыт, проблемы, рекомендации. Москва: Профиздат, 1986. 336 с.
427. Павлов В.С. Радикальная реформа ценообразования. Москва: Финансы и статистика, 1988. 99 с.
428. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. Київ: Український центр духовної культури, 2003. 100 с.
429. Пархоменко М.Т. Обряды в нашем житті. Київ: Т-во «Знання» УРСР, 1988. 48 с. (Серия 5 «Науково-атеїстична»; № 9).
430. Пащенко В.Н. Крымская область в советский период (1946-1991 гг.): монография. Симферополь, 2008. 520 с.
431. Перестройка в общественном питании: Сб. статей / ред. Л.В. Ильин. Москва: Знание, 1989. 64 с. (Новое в жизни, науке и технике. Серия «Торговля и бытовое обслуживание»; № 9).
432. Перестройка духовной жизни советского общества: Сб. науч. тр. / отв. ред. Н.И. Шашков. Кишинев: Штиица, 1990. 102 с.
433. Перестройка киноиндустрии. Москва, 1990. 15 с.
434. Перестройка отношений на производстве, в быту и сфере досуга. / ответс. ред. Н.И. Алексеев. Москва: Печатно-множительная лаборатория Института социологии РАН, 1992. 124 с.
435. Перестройка – семье, семья – перестройке: (статьи, опубликованные в периодической печати) / ред-сост. И.И. Елисева. Москва: Мысль, 1990. 285 с.

436. Погиба П.И. Социальное значение физической культуры и спорта. Киев: О-во «Знание» УССР, 1987. 14 с.
437. Притула В. 25 років з початку антиалкогольної кампанії в СРСР: кримське виноробство оговтується і досі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2037758.html> (дата звернення: 16.11.2016).
438. Прогресивні народні традиції в збагаченні радянського способу життя: зб. наук. пр. відп. ред. І.П. Березовський. Київ: Наукова думка, 1986. 193 с.
439. Развитие торговли на рынках и структура ее материально-технической базы / отв. ред. М.И. Долишний. Киев, 1991. 43 с.
440. Религиозная политика в СССР в 1985-1991 гг. URL: <http://www.pravenc.ru/text/166175.html> (дата звернення: 16.11.2016).
441. Рок-музыка в СССР: опыт популярной энциклопедии / сост. А.К. Троцкий. Москва: Книга, 1990. 384 с.
442. Самодеятельные ВИА и дискотеки / сост. Б.П. Соколовек. Москва: Профиздат, 1987. 224 с.
443. Северинов С.С. В Крым на отдых: Справ. – Симферополь: Таврия. 128 с.
444. Советские праздники. Материалы для проведения занятий и бесед / под общ. ред. Л.Н. Камешевской. Москва: Издательство Московского университета, 1988. 88 с.
445. Социалистическая культура и проблемы творческой деятельности: Сб. науч. тр. Москва: Издательство Московского Университета, 1989. 162 с.
446. Социалистическая обрядность / ред. В.В. Власова. Киев: Вища школа, 1985. 344 с.
447. Социально-экономическое развитие Украинской ССР, 80-е гг.: Сб. науч. тр. / отв. ред. А. В. Лихолат. Киев: Наук. думка, 1988. – 131 с.
448. Средства массовой информации в социалистическом обществе: Учебное пособие для ун-тов марксизма-ленинизма / под общей ред. А. Менделеева. Москва: Политиздат, 1989. 272 с.

449. Тархов С.А. Первый в Крыму: История трамвая и троллейбуса в Севастополе. Севастополь, 1998. 300 с.
450. Туризм и экскурсии, их влияние на воспроизводство рабочей силы (справочно-аналитический обзор). Симферополь: Таврия, 1991. 160 с.
451. Туристские маршруты / Сост. В.С. Волков, К.Е. Шапкина. Москва: Профиздат, 1985. 144 с.
452. Туристские маршруты: Сб. маршрутов совета по туризму и экскурсиям / Сост. В.С. Качанов. Москва: Профиздат, 1990. 256 с.
453. Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1976-1985: Довід. вид / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 460 с.
454. Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1986-1990: Довід. вид / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 408 с.
455. Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1991 - 1995: Довід. вид / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 451 с.
456. Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір. Навч. посіб. / голов. ред В.П. Коцур. 2-ге вид. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2014. 574 с.
457. Українське телебачення: вчора, сьогодні, завтра / С.О. Амбрамов. Київ: Дирекція, 2006. 648 с.
458. Управление ассортиментом и качеством товаров в торговле: Сб. науч. тр. / отв. ред. В.Е. Мицук. Киев: Киев торг.-экон. ин-т, 1987. 154 с.
459. Чепурина Р.Н. Рождено временем: Новые праздники и обряды. Симферополь: Таврия, 1986. 80 с.
460. Чичановский А. А. Инстанция истины. Средства массовой информации и жизнь: возможности, поиск, ответственность.: кн.-диалог. Москва: Политиздат, 1989. 332 с.
461. Шохин А. Н. Потребительский рынок. Москва: Знание, 1989. 64 с. (Новое в жизни, науке и технике. Серия «Экономика»; № 8).
462. Dallin A., Lapidus G.W. The Soviet system: from crisis to collapsed. Boulder^ Westview Press, 1995.

463. Easterly W. Fisher S. The Soviet Economic Decline. The World Bank Economic Review. 1995. Vol. 9(3). P/ 341-372/

Дисертації, автореферати

464. Абакумова В.І. Діячі культури України в період системних змін 1985-1991 рр.: автореферат дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2011. 39 с.

465. Белікова Н.І. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття): автореферат дис. ... канд іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2011. 25 с.

466. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50-80-х роках ХХ століття: автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2007. 20 с.

467. Герасимова М. С. Повсякденне життя історії Донбасу в 1945–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2007. 20 с.

468. Заболотна Т. В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2008. 20 с.

469. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2006. 20 с. ;

470. Лукашевич О. М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.): автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 16 с.

471. Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / ДВНЗ «Переяслав Хмельницький державний педагогічний ун-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2009. 23 с.

472. Панченко А.А. Разработка и реализация программы социальных реформ в Российской Федерации в условиях перестройки (1985-1991 гг.): дис. ...

канд. іст. наук: 07.00.02 / Московский педагогический государственный университет. Москва, 2010. 182 с.

473. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 18 с.

474. Тимофеев Г. А. Социально-экономические реформы 1985-1991 гг. в СССР: предпосылки, динамика, результаты: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. Нижний Новгород, 2007. 194 с.

475. Хоменко Н. М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2008. 20 с.

476. Хоменко С.Ю. Побут і дозвілля українського села в 60-х-80-х рр. ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ДВНЗ «Переяслав Хмельницький державний педагогічний ун-т імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2014. 219 с.

477. Шамрай О. Г. Культурно-освітня сфера та духовне життя українського села в 1943–1950 рр. (за матеріалами центральних областей Української РСР) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2007. 20 с.

478. Яремченко В.Д. Тенденції функціонування соціально-культурної сфери в Україні (1985-1995 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 17.00.01 / Київський держ. ун-т культури і мистецтв. Київ, 1997. 165 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації
в наукових фахових виданнях*

1. Бардашевська Ю.І. Міський ринок повсякденних товарів на території Криму в умовах соціально-економічних перетворень перебудови (1985-1991 рр.). Література та культура Полісся. Ніжин, 2014. Вип. 76. С. 218–226. (Серія «Історичні науки»; № 2).
2. Бардашевська Ю.І. Особливості культурного життя населення Криму в роки перебудови (1985-1991 рр.). Етнічна історія народів Європи: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 45. С.98–102.
3. Бардашевська Ю.І. Побутове обслуговування населення Української РСР в роки перебудови (1985-1991): програмні завдання і реалії. Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С. 92–98.
4. Бардашевська Ю.І. Вплив соціально-економічних реформ на повсякденне життя міського населення України в період перебудови (1985-1991 рр.). Наукові записки. Серія: Історичні науки. Кіровоград, 2014. Вип. 19. С. 155–159.
5. Бардашевська Ю.І. Повсякденне життя УРСР через призму розвитку соціальної інфраструктури міста в роки перебудови (1985-1991 рр.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія. Тернопіль, 2013. Вип. 2. Ч. 2. С. 105–110.

Статті в іноземних виданнях:

6. Бардашевская Ю.И. Советские традиции, обычаи и обряды в повседневной жизни населения Крымской области в период перестройки (1985-1991 гг.). Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Москва, 2014. Вип. 64, Ч. 1. С. 72–74.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Бардашевська Ю.І. Архівні джерела у дослідженні повсякденного життя міського населення Криму в роки перебудови (1985–1990 рр.). Сучасна гуманітаристика: Матеріали I міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. (Переяслав-Хмельницький, 28 квіт. 2017 р.). Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 120–123.

8. Бардашевська Ю.І. Впровадження фізичної культури в повсякденне життя міського населення Криму в період перебудови (1985-1991 рр.). Безпека життєдіяльності і охорона здоров'я дітей і молоді XXI сторіччя: сучасний стан, проблеми та перспективи: Матеріали IV міжнародної наук.-практ. конф. (Переяслав-Хмельницький, 18-19 верес. 2014 р.). Переяслав-Хмельницький, 2014. С. 199–204.

9. Бардашевська Ю.І. Житлове питання в містах України в роки перебудови (1985-1991 рр.). Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: Матеріали міжнарод. наук.-теор. конф. студ. і аспір. (Харків, 8–9 квіт. 2014 р.). Харків: НТУ «ХП», 2014. С. 44–45.

10. Бардашевська Ю.І. Комунальне господарство як показник життєвого рівня міського населення України в період перебудови (1985-1991 рр.). Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє: результати п'ятої заочної міжнародної конференції (Київ, 12 квіт. 2014 р.). Київ: «Аграр Медіа Груп», 2014. С. 3–6.

11. Бардашевська Ю.І. Медичне обслуговування населення Криму в роки перебудови (1985-1991). Сучасна наука XXI століття: Матеріали десятої

міжнародної наук.-практ. інтернет-конф. (Київ, 19-21 черв. 2014 р.). Київ: ТОВ «ТК Меганом», 2014. С. 43–47.

12. Бардашевська Ю.І. Соціальне забезпечення як показник повсякденного життя малозабезпечених громадян УРСР у період перебудови: Глухівські читання – 2013: Матеріали III міжнарод. наук. конф. молодих вчених та студентів, присвяч. 270-літтю укладання «Прав за якими судиться малоросійський народ» (Глухів, 15-17 лист. 2013 р.). Київ: Центр памятознавства НАН України і УТОПШК, 2013. С. 10.

ДОДАТОК Б

**Граничні межі підвищення державних роздрібних цін
на основні товари народного вжитку та послуги (у %)**

Назва товару	гранична межа підвищення роздрібних цін (у %)
М'ясо і м'ясопродукти	200
Молоко і молочні продукти	130
Яйця і яйцепродукти	100
Хліб, мука, крупа, макаронні вироби	200
Цукор	135
Чай	100
Рибні товари	130
Сіль	240
Рослинне масло, маргарінова продукція і майонез, господарське та туалетне мило	100
Харчові концентрати, включаючи дитяче харчування	200
Окремі табачні вироби вітчизняні	50
Білизна, масові види тканин, одяг, взуття	135
Товари для дітей	195
Товари культурно-побутового і господарського призначення	75
Тарифи на пасажирські перевезення:	
залізнодорожним транспортом	70
авіаційним транспортом	80
морським транспортом	140
Послуги зв'язку для населення	20

Складено за: Постанова Кабінету Міністрів СРСР «Про реформу роздрібних цін і соціальний захист населення» від 19 березня 1991 р. № 105.

ДОДАТОК В

Перелік продовольчих і непродовольчих товарів та послуг, на які проводилися компенсаційні виплати населенню у зв'язку з підвищенням державних роздрібних цін з 2 квітня 1991 р.

Продовольчі товари	Непродовольчі товари	Тарифи на перевезення пасажирів і багажу
М'ясо і м'ясопродукти	Білизна, м'ясові види тканин, одягу, взуття	Залізничним транспортом
Молоко й молокопродукти	Предмети особистої гігієни (мило, зубні пасти і порошки, одеколон)	Авіаційним транспортом
Хліб й хлібобулочні вироби	Масові види будівельних матеріалів та меблів	Морським транспортом
Борошно	Шпалери, посуд	Міськими видами транспорту (крім таксомоторів)
Крупи	Товари побутової хімії	Автомобільним транспортом
Макаронні вироби	Тютюнові вироби вітчизняного виробництва	Річковим транспортом
Яйця та яйцепродукти	Товари дитячого асортименту	
Цукор		
Рибні товари (крім делікатесних)		
Олія		
Маргаринава продукція		
Чай		
Сіль		
Продукти дитячого харчування		

Складено за: Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про соціальний захист населення у зв'язку з реформою роздрібних цін» від 28.03.1991 р. № 72.

ДОДАТОК Г

Зростання черги на житло у 1985-1991 рр. у міських поселеннях по
Кримській АРСР та областях УРСР

Назва області	Зростання черги на житло у 1990 відносно 1985 р. (тис. чол. / %)	Зростання черги на житло у 1991 відносно 1985 р. (тис. чол. / %)
Кримська АРСР	35,8 / 28,14	42,7 / 33,57
Вінницька	15,2 / 31,34	18,7 / 38,57
Волинська	16,6 / 47,84	18,2 / 52,45
Дніпропетровська	20,2 / 11,54	27,7 / 15,82
Донецька	48,8 / 20,95	54,2 / 23,27
Житомирська	14 / 30,11	15,3 / 32,9
Закарпатська	6,2 / 28,31	7,1 / 32,42
Запорізька	31,9 / 31,74	32,3 / 32,13
Івано-Франківська	11,9 / 37,19	13,4 / 41,87
Київська	39,5 / 15,1	69,1 / 26,42
Кіровоградська	10,5 / 25,73	10,9 / 26,71
Луганська	28,6 / 24,20	31,1 / 26,31
Львівська	35,4 / 29,65	36,6 / 30,58
Миколаївська	9,7 / 19,6	13,7 / 27,68
Одеська	31,3 / 33,98	35,5 / 38,54
Полтавська	11,6 / 18,74	11,7 / 18,9
Рівненська	13,6 / 37,06	14,7 / 40,05
Сумська	24,1 / 36,85	26,8 / 40,98
Тернопільська	14,2 / 49,65	16,4 / 57,34
Харківська	48,8 / 36,86	49,8 / 37,61
Херсонська	13,6 / 26,51	14,3 / 27,87
Хмельницька	21,1 / 36,69	23,7 / 41
Черкаська	11,3 / 17,82	16 / 25,24
Чернівецька	10 / 48,18	10,4 / 47,27
Чернігівська	9,6 / 24,55	10,3 / 26,34

Розраховано за: Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. Київ: Техніка, 1992. 496 с. (с. 148-149); Народне господарство Української РСР у 1991 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. Київ: Техніка, 1992. 468 с. (с. 167)

ДОДАТОК Д

Кількість та загальна площа квартир, побудованих в УРСР у 1985-1991 рр.

Рік	Кількість квартир (тис.)	Загальна площа (млн. кв. м.)
1985	341	19,2
1986	361	20,4
1987	371	21,3
1988	361	20,9
1989	329	19,5
1990	289	17,5
1991	232	14,5

Складено за: Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. Київ: Техніка, 1992. 496 с. (с. 135); Народне господарство Української РСР у 1991 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. Київ: Техніка, 1992. 468 с. (с. 159)

ДОДАТОК Е

Середня забезпеченість населення міських поселень Криму загальною житловою площею в розрахунку на 1 жителя

Назва міського населеного пункту	Середня забезпеченість загальною житловою площею 1 жителя; кв. м
Сімферополь	14,7
Алупка	7,7
Алушта	12,4
Бахчисарай	11,6
Білогірськ	11,9
Джанкой	12,3
Євпаторія	14,5
Керч	14,4
Красноперекопськ	14,9
Саки	13,1
Севастополь	14,9
Старий Крим	12,9
Судак	13
Феодосія	18,8
Ялта	15,4

Складено за: Ковтун В.В., Степаненко А.В. Города Украины: Экономико-географический справочник. Киев: Выща щк., 1990.279 с. (с. 134-144)

ДОДАТОК Ж

Питома вага комунальних квартир в житловому фонді УРСР у 1988 р.

Назва області	Питома вага комунальних квартир в житловому фонді (%)
Вінницька	1,1
Волинська	0,4
Дніпропетровська	1,4
Донецька	0,9
Житомирська	1,1
Закарпатська	0,3
Запорізька	2,5
Івано-Франкіська	0,5
Київська	0,7
Кіровоградська	0,4
Крим	3,1
Луганська	0,5
Львівська	1,7
Миколаївська	3,7
Одеська	6,2
Полтавська	1,4
Рівненська	0,1
Сумська	0,7
Тернопільська	0,1
Харківська	5,2
Херсонська	0,8
Хмельницька	0,3
Черкаська	0,7
Чернівецька	1,2
Чернігівська	1,5
м. Київ	3,2
м. Севастополь	2,3

Складено за: Витренко Н.М. Экономические аспекты жилищной программы.

Киев: Общество «Знание» Украинской ССР, 1990. 20 с.

ДОДАТОК 3

Відповідність потужностей водопроводів та каналізацій в містах Криму

Назва міського населеного пункту	Потужність водопроводу (тис. куб. м на добу)	Потужність каналізації (тис. куб. м на добу)
Сімферополь	245	120
Алупка	5	5,9
Алушта	54,2	46,2
Бахчисарай	32,8	4,5
Білогірськ	3,9	4
Джанкой	31,8	20
Євпаторія	109,6	78,5
Керч	198,6	83
Красноперекопськ	29	2,5
Саки	24,9	13,7
Севастополь	210	181,2
Старий Крим	3,3	1,9
Судак	12	5
Феодосія	88,3	57
Ялта	115	60

Ковтун В.В., Степаненко А.В. Города Украины: Экономико-географический справочник. Киев: Выща щк., 1990.279 с. (с. 134-144)

ДОДАТОК И

Рівень газифікації міського житлового фонду Криму

Назва міського населеного пункту	Газифікація житлового фонду мережевим газом	Газифікація житлового фонду скрапленим газом
Сімферополь	+	+
Алупка	-	+
Алушта	+	+
Бахчисарай	+	+
Білогірськ	-	+
Білокам'янськ	+	+
Джанкой	+	+
Євпаторія	+	+
Керч	-	+
Красноперекопськ	+	+
Саки	+	+
Севастополь	+	+
Старий Крим	-	+
Судак	-	+
Феодосія	-	+
Ялта	+	+

Ковтун В.В., Степаненко А.В. Города Украины: Экономико-географический справочник. Киев: Выща щк., 1990.279 с. (с. 134-144)

ДОДАТОК К

Зростання цін на алкогольні напої

	Стара ціна (крб.)	Нова ціна (крб.)	% підвищення
Лікero-голілчані вироби вітчизняного виробни.			
Горілка			
Українська горілка 0,5	6,0	7,7	23
Посольська 0,5	6,2	7,7	23
Пшенична 0,5	6,2	7,7	23
Руська 0,5	5,3	6,8	28
Столична 0,5	6,2	7,7	23
Московська особлива 0,5	5,3	6,8	28
Золоте кільце (в спец. експортному оформленні) 0,75	15	17,5	17
Горілка особлива «Давньокиївська» в фігурній пляшці 0,75	10	12,3	23
Лікери міцні			
Старий Талин 0,5	7,2	8,9	25
Апельсиновий 0,5	5,2	6,5	25
Лікери десертні			
Ванільний 0,5	4,7	5,90	26
Шоколадний 0,5	5,00	6,20	24
Лимонний 0,5	4,2	5,20	24
Наливки 0,5			
Запиканка українська	3,70	4,50	22
Спотикач український	3,70	4,50	22
Настойки гіркі, міцні 0,5			
Винницькая особая	6,20	7,70	23
Зверобой	6,20	7,70	23
Зубровка	5,20	6,70	30
Житомирская ароматная			
Горілка і лікero-горілчані вироби імпорного виробництва			
Слибовиця «Брюле-Бренді» (ЧССР) 0,757	9,00	11,60	27
Горілка «Балтик» (ПНР) 0,5	5,50	7,00	27
Горілка «Новий рис» (В'єтнам) 0,65	6,00	8,30	38

Лікер «Мастика» (Болгарія) 0,5	5,70	7,40	30
Лікер «Черрі Бренди» (Югославія) 1,0 л	12,50	14,90	20
Віскі «Раке» 0,7 л.	12,00	15,00	25
Вина виноградні вітчизняного виробництва 0,5			
Портвейн білий «Кримський»	3,10	3,25	5
Херес «Масандра»	3,60	3,75	4
Портвейн білий «Таврійський»	2,20	2,35	6
Мускат чорний «Масандра»	5,00	5,15	3
Вина плодово-ягідні вітчизняного виробництва 0,5			
Яблучне	1,7	1,85	8
Золота осінь	1,8	1,95	8
Виноградні і плодово-ягідні вина імпортного виробництва			
Варна (Болгарія)	3,40	3,60	6
Вермут «Орфей» білий» Болгарія 1	4,00	4,30	7
Токай Самородний 0,5	3,5	3,70	6
Коньяк и Радянське шампанське 0,5			
Коньяк (три зірочки)	10,00	11,50	15
Коньяк (п'ять зірочок)	12,00	13,50	12
Коньяк КС «Київ»	22,00	23,50	7
Коньяк КВ «Тиса»	14,00	15,50	11
Радянське шампанське резервуарне 0,8	5,50	6,50	18
Шампанське імпортного виробництва 0,75			
Іскра-Розе напівсухе рожеве (Болгарія)	5,50	6,50	18
Талісман напівсухе (Угорщина)	5,50	6,50	18
Коньяки імпортного виробництва			
Коньяк Плиска – п'ять зірочок (Болгарія) – 0,5	9,00	10,50	10
Коньяк Марта клуб Бренди (Угорщина) 0,7	11,00	13,00	10
Коньяк Біскюї ВСОП (Франція) 0,7	30,00	32,00	10
Коньяк Наполеон Крвуазьє 0,7	50,00	52,00	10
Пиво вітчизняного виробництва			

Пиво бочкового розливу за 1 л	0,44	0,52	20
Пиво в пляшках 0,5	0,25	0,30	20
Пиво імпортного виробництва			
Портер (чорне) ГДР 0,5	0,40	0,45	
Братислава в бочках (ЧССР) 1 л	0,44	0,52	
Світовар в бут. (ЧССР) 0,5	0,24	0,3	

[Розраховано за: ЦДАГО, ф. 1. оп. 25, спр. 2882, арк. 55-58]

ДОДАТОК Л

Споживання основних продуктів харчування

(на душу населення на рік; кг)

Назва продуктів харчування	1985 р.		1990 р.		Рекомен. норм. харч.
	УРСР	Кримська область	УРСР	Кримська область	
М'ясо і м'ясопродукти в перерахунку на м'ясо (включаючи сало і субпродукти в натурі)	66	67,2	68	63,8	73
Молоко і молочні продукти в перерахунку на молоко	350	345,4	375	330,3	360
Яйця, шт.	276	300	275	279	250
Риба і рибопродукти	18,5	23,7	17,8	26,1	14,2
Цукор	46,5	47,6	49,7	52,2	38,3
Олія	10,6	9,9	11,7	11,7	13
Картопля	139	90,3	130	92,4	108
Овочі і баштанні	124	121,1	102	111,2	185
Фрукти і ягоди без перерахунку на вино	50	—	44	86,6	90
Хлібні продукти (хліб, макаронні вироби в перерахунку на борошно; борошно, крупи, бобові)	138	116,4	138	127,4	107

[Розраховано за: Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. Київ: Техніка, 1992. 496 с.; Народне господарство Української РСР у 1991 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. Київ: Техніка, 1992. 468 с.; Козеняшев Д. Виконання продовольчої програми – пріоритетне економічне та соціальне завдання. Економіка Радянської України. 1989. № 3. С. 3–9; Народное хозяйство Крыма: Стат. сборник / Государственный комитет по статистике Автономной республики Крым. Симферополь: Таврия, 1996. 250 с.]

ДОДАТОК М

Отримання населенням Криму побутових послуг від загальної їх кількості (у відсотках)

	1985 р.	1990 р.	1991 р.
Всього надано послуг	100	100	100
в тому числі:			
Ремонт і індивідуальне пошиття одягу	13,5	9	15,5
Ремонт і індивідуальне пошиття взуття	6,7	5,8	6,2
Індивідуальне пошиття і в'язка трикотажних виробів	4	3,4	4,7
Ремонт радіотелевізійної апаратури, побутових машин і приборів, ремонт і виготовлення металовиробів	9,5	7,4	7,6
Ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів	5,4	8,1	19,6
Ремонт і виготовлення меблів	1,0	5,2	3,3
Будівництво і ремонт квартир	2,9	7,6	5,9
Хімічна чистка та фарбування	1,7	1,3	1,2
Послуги пралень	4,3	3,8	3,3
Фото послуги	8,5	4,9	2,8
Послуги бань	2,4	2,2	1,6
Послуги перукарень	10,7	8,3	7,9
Транспортні послуги	5,4	7,5	5,6
Ритуальні послуги	4,8	4,4	2,5
Наявність прокатних пунктів	5,0	5,3	3,7
Інші вид побутових послуг	14,2	15,8	8,7

Складено за: Народное хозяйство Крыма: Стат. сборник / Государственный комитет по статистике Автономной республики Крым. Симферополь: Таврия, 1996. 250 с. (с. 216)

ДОДАТОК Н

Маршрути троллейбусної лінії Сімферополь-Ялта

№ маршруту	Назва маршруту
№ 1	Алушта-В. Кутозовка
№ 2	Ялта-Нікітський ботанічний сад
№ 51	Сімферополь-Алушта
№ 52	Ялта-Сімферополь
№ 53	Алушта-Ялта
№ 54	Алушта-Аеропорт
№ 55	Ялта-Аеропорт
№ 57	Зимовий сезонний маршрут Алушта-Ангарський перевал
№ 58	дачний маршрут Алушта-Перевальне

Складено за: Тархов С.А. Первый в Крыму: История трамвая и троллейбуса в Севастополе. Севастополь, 1998. 300 с. (с. 112)